

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Никола М. Пантелић

**ОГРАНИЧЕЊЕ ПОЛИТИЧКЕ СЛОБОДЕ И
ДЕЛОВАЊА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РАДНИЧКЕ
ПАРТИЈЕ НЕМАЧКЕ У ПЕРИОДУ 1878–1890**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Београд, 2026.

**University of Belgrade
Faculty of Philosophy**

Nikola M. Pantelić

**RESTRICTIONS ON POLITICAL FREEDOM
AND THE ACTIVITIES OF THE SOCIALIST
WORKERS' PARTY OF GERMANY, 1878–1890**

DOCTORAL DISSERTATION

Belgrade, 2026

Ментор:

Харис Дајч, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

1. Никола Самарџић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
2. Михаел Антоловић, редовни професор,
Универзитет у Новом Саду,
Педагошки факултет у Сомбору
3. Алексеј Тимофејев, ванредни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
4. Мијодраг Радојевић, научни сарадник,
Институт за политичке студије

САЖЕТАК: Социјалистичка радничка партија Немачке настала је уједињењем две најзначајније немачке радничке странке у Готи 1875. године. Странка је оспоравала политичко и друштвено уређење Немачког царства, критиковала милитаризам и тежила темељној промени постојећих односа. С друге стране, истражени извори не показују да је заговарала и подстицала насилну политику. Њено деловање било је усмерено пре свега на изборе, парламентарни рад, штампу и организовање радника. Атентати на цара Вилхелма I искоришћени су као повод за доношење Закона против општеопасних тежњи социјалдемократије, мада организациона повезаност странке са извршиоцима атентата није утврђена.

Закон против социјалиста није увео потпуно нов систем репресије. Забране удружења, штампе и окупљања, као и полицијски надзор, претреси, хапшења и кривични поступци, примењивани су против радничког покрета и пре 1878. године. Посебност Закона била је у томе што су постојеће мере обједињене, проширене и усмерене на један политички покрет. Донет је као *lex specialis* и *lex temporaria*, са роком важења од две године. Његово важење потом је више пута продужавано. Тако је привремени правни режим остао на снази готово дванаест година и постао трајније средство државне политике према социјалдемократији.

Формална законитост Закона, законитост појединачних мера предузетих на основу њега и легитимност државне политике три су одвојена питања. Већина мера имала је правни основ у Закону против социјалиста или другим важећим прописима. То, међутим, не значи да је свака њихова примена била законита. Одредба §1 Закона била је широко формулисана, па је државним органима остављала знатан простор за процену политичких циљева, средстава и могућих последица деловања покрета. У пракси је опасност по јавни поредак понекад извођена из политичке припадности или ранијег понашања појединца. Забележени су и случајеви предузимања мера без непосредног правног основа, као и примери у којима су полицијски агенти подстицали радње које је полиција потом користила као основ за кривично гоњење. Државна интервенција углавном је имала правни основ, али за тако далекосежну политику према радничком покрету није било довољно оправдања. Закон је отежао деловање странке, али није остварио политички циљ њеног слабљења. Социјалдемократски покрет се прилагодио новим условима, а његов изборни раст настављен је и након престанка важења Закона.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Немачко царство, Социјалистичка радничка партија Немачке, Закон против социјалиста, политичке слободе, законитост, легитимност, полицијски надзор, протеривања, § 28, Ото фон Бизмарк.

ABSTRACT: The Socialist Workers' Party of Germany was formed through the merger of the two most significant German workers' parties in Gotha in 1875. The party challenged the political and social

order of the German Empire, criticized militarism, and sought a fundamental change in existing relations. On the other hand, the sources examined do not indicate that it advocated or incited violent political action. Its activities focused primarily on elections, parliamentary work, the press, and the organization of workers. Assassination attempts against Emperor Wilhelm I were used as a pretext for enacting the Law Against the Publicly Dangerous Endeavors of Social Democracy, even though no organizational link between the party and the perpetrators was established.

The Anti-Socialist Law did not introduce a completely new system of repression. Bans on associations, the press, and gatherings, as well as police surveillance, searches, arrests, and criminal proceedings, had been employed against the labor movement even prior to 1878. Its distinctive feature lay in the fact that existing measures were consolidated, expanded, and directed against a single political movement. The law was a **lex specialis** and was enacted as a **lex temporaria**, with a validity period of two years. It was subsequently extended several times. Thus, the temporary legal regime remained in force for nearly twelve years, evolving into a more permanent instrument of state policy regarding social democracy

The formal legality of the Law, the legality of individual measures taken pursuant to it, and the legitimacy of state policy are distinct issues. Most measures had a formal basis in the Anti-Socialist Law or other applicable regulations. That, in itself, does not mean that every instance of their application was lawful. Section 1 of the Law was broadly drafted. State authorities were granted considerable latitude to assess the political objectives, methods, and potential consequences of the movement's activities. In practice, a threat to public order was sometimes inferred from an individual's political affiliation or past conduct. Measures lacking a direct legal basis were also recorded, as well as instances where police agents incited actions that the police subsequently used as grounds for prosecution. While there was a predominantly legal basis for state intervention, there was insufficient justification for such an intrusive policy toward the labor movement. The Law made it more difficult for the party to operate, but it failed to achieve the political objective of weakening it. The social democratic movement adapted to the new conditions, and its electoral growth continued even after the Law ceased to be in force.

KEYWORDS: German Empire, Socialist Workers' Party of Germany, Anti-Socialist Law, political freedoms, legality, legitimacy, police surveillance, expulsions, § 28, Otto von Bismarck.

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
2. НАСТАНАК, ПОЈАМ, ВРСТЕ И УЛОГА ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА И ОГРАНИЧЕЊЕ СЛОБОДЕ ПОЛИТИЧКОГ УДРУЖИВАЊА ПУТЕМ ЗАБРАНЕ СТРАНКЕ.....	10
2.1. Појам и настанак политичких странака.....	10
2.2. Врсте и функције политичких странака.....	13
2.3. Ограничење слободе политичког удруживања и забрана странака.....	13
3. РАЗВОЈ НЕМАЧКОГ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА, ОСНИВАЊЕ ADAV, SDAP И УЈЕДИЊЕЊЕ У SAPD	22
3.1. Социјално-економски и политички контекст (до 1860-их)	22
3.2. Формирање радничких организација и идеолошке струје (1860–1875)	26
3.3. Уједињење у SAPD, раст и реакција државе (1875–1878)	31
4. ПОЛИТИЧКА ЕСКАЛАЦИЈА И ДОНОШЕЊЕ ЗАКОНА ПРОТИВ СОЦИЈАЛИСТА (1878)	38
4.1. Социјално питање и криза јавног поретка уочи 1878. године.....	38
4.2. Конструисање „социјалистичке опасности“ у политичком и јавном дискурсу	41
4.3. Атентати 1878. и законодавни прелом: пут ка Закону против социјалиста...	45
5. ЗАКОН ПРОТИВ СОЦИЈАЛИСТА: СТРУКТУРА, МЕХАНИЗАМ И ПРОДУЖАВАЊЕ ЗАКОНА	53
5.1. Садржина и механизам Закона против социјалиста.....	53
5.2. Примена у пракси и прилагођавање SAPD.....	57
5.3. Продуђавање и укидање Закона.....	60
6. СИСТЕМ МЕРА ПРОТИВ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКОГ ПОКРЕТА	65
6.1. Претходни правни оквир: правни акти уперени против социјалиста.....	65
6.2. Забрана новина.....	70

6.3. Забрана удружења и организација.....	76
6.4. Мање опсадно стање.....	80
6.5. Хапшења, претреси и судски поступци против социјалиста.....	85
6.6. Полицијски надзор, инфилтрација и агенти провокатори.....	90
6.7. Бизмарково социјално законодавство.....	97
6.8. Механизми друштвене контроле и дисциплиновања.....	102
7. ПРЕСТАНАК ВАЖЕЊА ЗАКОНА И БИЛАНС ЊЕГОВЕ ПРИМЕНЕ	110
8. ЗАКЉУЧАК	117
9. СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ	122

1. УВОД

Начин на који држава поступа према политичким противницима показује колико је спремна да трпи организовано неслагање. Доношењем Закона против општеопасних тежњи социјалдемократије од 21. октобра 1878. године (у даљем тексту: Закон против социјалиста) у Немачком царству успостављен је посебан правни режим усмерен против социјалдемократског покрета. Закон није формално забранио Социјалистичку радничку партију Немачке нити јој је онемогућио учешће на изборима. Међутим, забранама удружења, штампе и јавних скупова, као и другим управним, полицијским и кривичноправним мерама, њено организовано деловање изван парламента било је готово онемогућено.¹

Главно питање није да ли је Закон био репресиван. То је неспорно. Треба утврдити шта је у систему успостављеном 1878. године заиста било ново: да ли су Законом уведене нове мере против социјалистичког покрета или су већ постојећи облици репресије обједињени у јединствен правни механизам, чиме је државном апарату омогућено њихово систематичније и ефикасније спровођење. Истраживање полази од претпоставке да већина мера примењиваних од 1878. године до 1890. године није била нова. Забране удружења и штампе, претреси, хапшења и полицијски надзор коришћени су против радничког покрета и пре 1878. године. Закон, дакле, није створио репресију. Он је постојеће мере објединио, проширио и усмерио према једном политичком покрету.²

Друго средишње питање односи се на легалност и легитимност примењених мера. Оцена њихове легалности захтева испитивање да ли су државни органи поступали у границама овлашћења која су произлазила из тадашњег правног поретка или су широким тумачењем прописа, а понекад и поступањем без непосредног правног основа, излазили изван тих граница. Легитимност мера мора се оценити одвојено. Питање је да ли је опасност коју је власт приписивала социјалдемократском покрету заиста оправдавала тако широка ограничења удруживања, штампе, окупљања и кретања. Посебно треба испитати да ли су предузете мере биле сразмерне стварној, а не само претпостављеној опасности.

Зато предмет рада није само Закон против социјалиста. Истраживање обухвата и друге управне и кривичноправне прописе, поступање полиције и правосуђа, али и притиске који нису непосредно произлазили из Закона.

Научна област

Тема докторске дисертације припада области историјске науке. Премда је у научној јавности и историографији постојало интересовање за ову тему, истраживања која су се односила на ограничење политичких слобода и деловање Социјалистичке радничке партије Немачке³ (*Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands*, у даљем тексту: SAPD) нису довољна.

¹ О овоме више у делу 5.1. рада

² Hendrikse Daniël Thijs, *For the Future People's State: German Socialists in Exile, 1878–1890*, Master Thesis, Utrecht, 2019, 33.

³ У раду се називи *Социјалистичка радничка партија Немачке* и *социјалдемократска партија* користе равноправно. Премда је у периоду који је предмет истраживања (1878–1890) званичан назив политичке организације био *Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands*, у историографији и савременој литератури за исту политичку организацију широко је прихваћен и назив социјалдемократска партија, који одражава њен идеолошки и организациони континуитет. Од Конгреса у Халеу 1890. године *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) постаје званичан назив партије. Стога се у раду оба назива користе као синоними, у зависности од контекста.

У историографији на енглеском и немачком језику, забране које су се односиле на SAPD су биле предмет научног интересовања, међутим остала је празнина која би анализирала поред ефекта легалних и нелегалних мера и специфичне посредне притиске који су се састојали у доношењу тзв. социјалних закона. У југословенској, српској и хрватској историографији ова тема је остала неистражена. У ширем смислу, тема припада друштвеној историји Немачке у периоду 1878-1890 године. Садржај проучавање теме указује на неопходност анализе међузависног односа политике и правних мера, због чега је тему могуће сврстати и у област друштвене и правне историје.

Предмет истраживања

Поред централне теме овог рада, односно анализе мера употребљених против SAPD, у раду се објашњавају чиниоци који су били претпоставка ширења идеја социјалдемократије и настанка политичке странке умерене леве у Немачкој. Настанак социјалдемократије и SAPD повезан је са процесом индустријализације и растом популације у градовима Немачке пре уједињења. Пораст радничке класе допринео је појави радничких организација и странака. Наведене демографске промене утицале су на повећање броја чланова и јачање утицаја Социјалистичке радничке партије Немачке. SAPD је представљала политички и организациони израз интереса све бројнијег немачког радништва.

Аграрне реформе, индустријализација и урбанизација током XIX века мењале су друштвену структуру немачких земаља. Традиционална занимања нису могла да прихвате вишак радне снаге, па су миграције према индустријским центрима и емиграција постале трајна појава. Берлин је 1860. године имао више од пола милиона становника, а до 1870. године његов број становника повећан је за још око 250.000. Индустријализација је створила бројну и покретљиву радну снагу, али радницима није обезбедила веће могућности за друштвени успон. У индустријским центрима и радничким предграђима великих градова формирана су компактна насеља пролетерског типа. Заједнички услови живота и рада, локална удружења, кафане и радничка штампа доприносили су повезивању радника и ширењу социјалдемократских идеја.⁴

Мере уперене против SAPD у периоду између 1878. и 1890. представљају централну тему истраживања. Ограничење деловања ове странке било је, сходно §6 Закона против социјалиста, поверено државној полицији (*Landespolizeibehörde*)⁵, док су у остваривању циља гашења партије учествовале и друге установе и институције. Међу њима истицало се правосуђе (суд и државно тужилаштво) које је процесуирало социјалдемократе и за кривична дела увреде величанства – цара Вилхелма I Хоенцолерна (*Wilhelm Friedrich Ludwig von Preußen*)⁶. Интензитет притиска на странку уочава се из податка да је за непуну годину од када је почела примена Закона, само за увреду величанства симпатизерима радничких

Такође, у раду се појмови „партија“ и „странка“ употребљавају као синоними, осим када се доследно преноси терминологија историјских извора или нормативних текстова.

⁴ Wehler Hans-Ulrich, *The German Empire, 1871–1918*, Oxford/New York, 1985, 12–13; Август Бебел, *Жена и Социјализам*, Београд – Сарајево, 1923, 336; Dominick Raymond H. III, *Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party*, Chapel Hill, 1982, 118–119; Kocka Jürgen, *Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor, and Bureaucracy in Modern Germany, 1800–1918*, New York, 1999, 210–212; Bonnell Andrew G, *Red Banners, Books and Beer Mugs: The Mental World of German Social Democrats, 1863–1914*, Leiden–Boston, 2021, 151–152.

⁵ *Anti-Socialist Law*, 21 October 1878, §6.

⁶ Liebknecht Karl, *Rechtsstaat und Klassenjustiz*, Stuttgart, 1907, 26–27; Stark Gary, *Banned in Berlin: Literary Censorship in Imperial Germany, 1871–1918*, New York, 2009, 87.

покрета изречено више од пет стотина година затвора. Послодавци су настојали да не запошљавају раднике повезане са радничким политичким покретима, а гостионичари су ускраћивали гостопримство агитаторима и њиховим слушаоцима. Према наводима Франца Меринга (Franz Mehring) у *Хисторији њемачке социјалне демократије, књига IV* либерални листови су тврдили да је „против социјалиста полицији све допуштено“⁷. Хапшења, оптужбе, агенти провокатори, кућне преметачине, заплена штампаног материјала, паљење летака, забрана скупова, распуштања скупштина и социјалдемократских друштава, протеривања и расељавања чланова странке, су неке од најкарактеристичнијих мера које су власти примењивале према њима. Полицијски надзор није био ограничен на присуство службеника на радничким скуповима, већ је обухватао бележење говорника, тока расправе и ставова изнетих о условима рада и организовању радника.⁸ О обиму полицијског надзора сведоче сачуване евиденције у којима су бележени лични подаци, занимање, кретање и физички опис лица довођених у везу са социјалдемократским покретом.⁹

Социјално законодавство у раду се не посматра само као реформа положаја радника. Оно је имало и политичку функцију. Требало је да умањи њихову везаност за социјалдемократски покрет. Прописима попут Закона о здравственом осигурању (1883), Закона о осигурању за случај незгоде (1884) и Закона о инвалидском осигурању (1889) законодавно тело комплетирао је „систем“ мера против социјалиста. Покушавајући да прикаже бригу о радницима, који су били предвођени SAPD-ом, ови закони су заправо били намењени наводном стварању државе благодатања.¹⁰ Социјалну државу би радници лакше прихватили, а истовремено би се ублажио терет Закона против социјалиста. Један од предмета истраживања јесте и однос странке према социјалним законима и утицај тих прописа на активности челника странке.¹¹

Међу мерама које су најтеже погађале раднике било је проглашење „мањег опсадног стања“. Упркос катастрофалним последицама примене ове мере, власти су је екстензивно користиле и црпеле из §28 Закона против социјалиста. Проглашењем таквог стања на располагању су биле многе могућности, од којих је протеривање из места становања само једна од њих. Након проглашења мањег опсадног стања, током важења Закона из већих градова (Берлина, Хамбурга, Лајпцига, Франкфурта и Штетина) протерано је око 800 лица. Сачуване евиденције за подручје Лајпцига показују да је Краљевска окружна управа у периоду 1881–1889. године водила збирни преглед 155 лица обухваћених мерама из § 28 Закона.¹² Утврђивање разлога за проглашење „мањег опсадног стања“ и сагледавање последица његове примене су од суштинске важности за разумевање третмана чланова странке од стране власти. Сликавит је пример случаја увођења оваквог стања у Шпрембергу (Spremberg или Grodk). У овом градићу је опсадно стање уведено због тога што су младићи током пријављивања регрутној комисији дошли у сукоб са локалним полицијским службеником, те су запевали радничку марселезу.¹³

Успех политичке организације (политичке странке) зависи од њених лидера. Вође SAPD из друге половине XIX века су познате историјске личности. Фердинанд Ласал

⁷ Mehring Franc, *Historija njemačke socijalne demokracije IV*, Zagreb, 1955, 141 – 154.

⁸ Landesarchiv Berlin, A Pr. Br. Rep. 030 (Königliches Polizei-Präsidium Berlin), Nr. 14911, Acta betreffend Vereine, 1885, Bl. 1–11 (у даљем тексту: LAB, A Pr. Br. Rep. 030, Nr. 14911)

⁹ Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel, 12 A Neu Fb. 5, Nr. 6226/2, Bd. 2, *Acta die Einführung des Sozialistengesetzes vom 21. Oktober 1878 betreffend. Mitteilungen über sozialistische Agitatoren*, 1882–1883, Bl. 113 - 115.) (у даљем тексту: NStA WF, 12 A Neu Fb. 5, Nr. 6226/2, Bd. 2.)

¹⁰ Bismarck Otto Fürst von, *Gedanken und Erinnerungen*, Zweiter Band, Stuttgart, 1898, 373–374

¹¹ Hoffrogge Ralf, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland und Österreich: Von den Anfängen bis 1914*. Stuttgart, 2017, 78–81.

¹² Sächsisches Staatsarchiv – Staatsarchiv Leipzig (SStA-L), Bestand Kreishauptmannschaft Leipzig, Nr. 245, Bl. 256–258 (у даљем тексту: SStA-L, Nr. 245)

¹³ Fitzpatrick Matthew, *Purging the Empire: Mass Expulsions in Germany, 1871–1914*, Oxford, 2015, 67

(Ferdinand Lassalle), Август Бебел (August Bebel)¹⁴, Вилхелм Либкнехт (Wilhelm Liebknecht) и Вилхелм Хазенклевер (Wilhelm Hasenclever) су познатији међу њима. Место у историји најзначајнијих представника социјалдемократа обезбедили су личном жртвом. Специфичност ограничења ове странке огледа се у томе што је њој било забрањено готово све, осим да учествује на изборима и да сходно резултатима њени представници заузимају места у скупштини. Поједини страначки лидери били су осуђивани на затворске казне; Вилхелм Хазенклевер се, на пример још током 1874. године налазио у затвору. Репресија није у потпуности прекидала парламентарни рад социјалдемократа. Њихови посланици нису аутоматски губили мандате у Рајхстагу и задржавали су право да у њему говоре. Немаштина, хапшења, протеривања унутар земље и у иностранство, те друге врсте притисака на њих и њихове породице такође су предмет истраживања. Властима је било јасно колики значај ови посланици имају за социјалдемократију, те су настојале да их у сваком тренутку санкционишу на најтежи начин. Њихово непоколебљиво држање и борба упркос ненадокнадивој личној штети коју су трпели била је водиља многим члановима и симпатизерима странке да наставе са пружањем подршке и активним политичким радом. Кабинету Ота фон Бизмарка (Otto von Bismarck) нису сметали радници као такви, већ републиканске тежње њихове странке. Настојање странке да промени државно уређење представљало је основни разлог због којег је власт према њој заузела радикалан приступ.¹⁵

Предмет истраживања је и забрана осталих радничких организација. Након распуштања странке од стране њених чланова, механизам забране се устремљивао на распуштање радничких удружења и струковних савеза, у којима би се сасвим извесно одвијао политички рад. Након што је 21. октобра 1878. године објављен Закон против социјалиста, одмах је почела забрана социјалдемократских листова и списа. Ланац многобројних забрана штампе започео је готово шалом тј. забраном збирке песама Леополда Јакобија (Leopold Jacoby) од стране управника берлинске полиције Гвида фон Мадаја (Guido von Madaï).¹⁶ Током трајања закона, у периоду од 1878. до 1890. године, од 47 страначких гласила само два нису забрањена. Један лист налазило се у Нирнбергу, а други у Офенбаху. Цена њиховог опстанка огледала се у томе да су та два листа променила име, а њихови аутори писали су крајње суздржано. Најважнија гласила током периода важења Закона били су листови *Der Sozialdemokrat* (1879–1890) и *Berliner Volksblatt* (1884–1890). Лидери странке су штампање *Der Sozialdemokrat* изместили у Цирих¹⁷, а затим и у Лондон. Тираж листа *Der Sozialdemokrat* константно је кријумчарен и дистрибуиран по територији читаве државе.

Постојање правног основа за предузимање одређене мере није само по себи значило да је и њена конкретна примена била законита и оправдана. Одабир адекватне реакције друштва на непоштовање диспозиције норме чини власт легитимном. Анализа мера које су различити државни органи и други актери примењивали према социјалдемократском покрету омогућава да се испитају њихов правни основ, начин примене и последице. Социјалдемократе су након почетка примене Закона тврдиле да ће ригорозне одредбе бити контрапродуктивне и да ће њихова популарност порасти. Први изборни резултат након престанка важења Закона (1893) у коме је SPD утростручила подршку (посматрајући период пре доношења Закона) и освојила 1.786.738 гласова, потврдио је те прогнозе.¹⁸ Теорије о ограничењу деловања и забранама политичких странака углавном се противе примени драстичних мера према политичким странкама чији је рад усклађен са највишим правним

¹⁴ У раду се задржава у српској историографији устаљени облик Август Бебел, иако би транскрипција немачког имена *August* према савременим правилима дала облик Аугуст.

¹⁵ Dominick Raymond H. III, *Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party*, 228–230, 268; Berghahn Volker Rolf, *Imperial Germany, 1871-1918 Economy, Society, Culture, and Politics*, New York, 2005, 172.

¹⁶ Kampffmeyer Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, Berlin, 1928, 139–140.

¹⁷ „Die Organisation der deutschen Sozialdemokratie“, *Der Sozialdemokrat*, Nr. 1, Sonntag, 28. Oktober 1879, Zürich, 1.

¹⁸ Dawson William Harbutt, *German Socialism and Ferdinand Lassalle: A Biographical History of German Socialistic Movements During This Century*, London, 1899, 281 – 282.

актима којима се организује држава. Разлози су многобројни. Један од приговора против оваквог ограничења странке је и нецелисходност „пуцања топом на комарца“. SAPD у време забране није имала малу политичку снагу, те се не сврстава у ред минорних политичких странака. Такође, она није заговарала насилну политику. Стотине хиљада концентрисаних радничких гласова и уједињење две репрезентативне радничке странке у Готи 1875. године подстакле су Бизмарков страх да припише овој странци покушаје атентата на Вилхелма I 1878. године. Подршка и оправдање за доношење Закона је убрзо исконструисана. Међутим, снага коју је Бизмарк концентрисао у својим рукама и снага чланова странке – штампара, кожара и других занатлија била је неупоредива. Мере примењиване према њеним члановима и симпатизерима, биле су драконске за дванаест година важења Закона. Нанеле су им огромну материјалну штету. Осим хапшења чланова и симпатизера странке, протеривања и физичког малтретирања, многим радницима и њиховим представници су због континуиране тортуре домови потпуно уништени. Упркос пуком позивању на законске прописе потези власти били су великим делом незаконити, а стога нелегитимни.

Методологија истраживања

Основни методолошки приступ у овом истраживању заснива се на мултидисциплинарном методу тј коришћењу историјске и правне методологије, што произлази из саме природе предмета истраживања. Анализа Закона против социјалиста не може се свести искључиво на историјски приказ политичких догађаја, нити само на нормативну анализу законског текста. Због тога је истраживање засновано на интеграцији више међусобно повезаних метода.

Истраживање је првенствено спроведено применом историјског метода, са тематско-хронолошким приступом. Такав приступ омогућио је да се развој законодавства, политичких прилика и репресивних мера прати кроз више тематских целина, али истовремено и у њиховом временском следу. Будући да Закон није примењиван истоветно током читавог периода његовог важења, нити једнако на целој територији Немачког царства, тематско-хронолошки приступ омогућио је сагледавање промена у интензитету и начину примене појединих мера, као и уочавање њихових специфичности у различитим покрајинама и градовима.

Историјска реконструкција заснива се на критичкој анализи различитих врста извора. Поред објављених нормативних аката, коришћена је архивска грађа, службена преписка, полицијски извештаји, судски списи, парламентарна документа, периодична штампа и релевантна домаћа и страна научна литература. Подаци добијени из различитих извора међусобно су упоређивани ради провере њихове поузданости и потпунијег сагледавања историјских догађаја.

Имајући у виду да је предмет истраживања Закон и његова примена, значајно место у раду заузима и правна методологија. Она је обухватила нормативну анализу Закона против социјалиста и других релевантних прописа који су били у непосредној или посредној вези са његовом применом. Анализа није ограничена на текст правних норми (правна егзегеза). Она обухвата и испитивање њиховог тумачења и практичне примене од стране управних и судских органа. Посебна пажња посвећена је односу између нормативног оквира и стварне праксе, односно питању у којој мери је примена закона одговарала његовој формалној садржини.

У појединим деловима рада примењен је и упоредни метод, пре свега ради поређења различитих облика примене Закона у појединим деловима Немачког царства, као и ради сагледавања појединих института у ширем контексту развоја ограничења слободе политичког удруживања.

Применом наведених метода било је могуће реконструисати историјски развој репресивне политике према Социјалистичкој радничкој партији Немачке. Истовремено су испитани правни карактер предузиманих мера и начин њихове примене. На тој основи сагледане су стварне последице Закона у политичком и друштвеном животу Немачког царства.

У истраживању је коришћена необјављена архивска грађа из пет немачких архива. Анализирано је укупно једанаест архивских фондова.

У *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* у Берлину (GStA PK) истражени су фондови I. HA, Rep. 77 – *Ministerium des Innern* (Tit. 437 B, Nr. 1, Bd. 2 и Nr. 13, Bd. 4), I. HA, Rep. 87 – *Ministerium für Landwirtschaft, Domänen und Forsten* (ZB, Nr. 202), I. HA, Rep. 89 – *Geheimes Zivilkabinett* (Nr. 15264, Bd. I) и I. HA, Rep. 120 – *Ministerium für Handel und Gewerbe* (Abt. IV, BB VII 5, Nr. 3 и CB, Nr. 365).

У *Landesarchiv Berlin* (LAB) коришћена је грађа фонда A Pr. Br. Rep. 030 – *Königliches Polizei-Präsidium Berlin* (Nr. 9573, 13082, 13095, 13096, 14727, 14910 и 14911).

У *Sächsisches Staatsarchiv – Staatsarchiv Leipzig* (SStA-L) анализирана је грађа фондова *Kreishauptmannschaft Leipzig* (Nr. 245, 246, 248 и 261) и *Amtshauptmannschaft Leipzig* (Nr. 2586).

Истраживање у *Stadtarchiv Leipzig* (StA-L) обухватило је фондове *Polizeiamt Leipzig* (Sachakten Nr. 3–5), *Commission-Acten* (Cap. 1, Nr. 20) и *Hauptregistratur, Kapitelakten* (Bestand 0031, Nr. 82).

У *Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel* (NStA WF) коришћена је грађа фонда 12 A Neu, Fb. 5, Nr. 6226, Bd. I–III.

Поред необјављене архивске грађе, у истраживању је коришћена и периодика. Анализирано је укупно дванаест листова и других периодичних гласила различитог карактера. Социјалдемократску и радничку штампу чинили су *Berliner Volksblatt*, *Braunschweiger Volksfreund*, *Der Sozialdemokrat*, *Der Volksstaat*, *Die neue Welt*, *Neuer Social-Demokrat*, *Social-Demokrat* и *Vorwärts*. Од локалних и службених лајпцишких гласила коришћени су *Leipziger Nachrichten* и *Leipziger Tageblatt und Anzeiger*, док су *Neueste Mittheilungen* и *Provinzial-Correspondenz* представљали полузванична владина гласила објављивана у Берлину.

У истраживању су коришћени и нормативни извори. Анализирани су Пруски закон о штампи из 1851. године (*Gesetz über die Presse*), Устав Севернонемачког савеза из 1867. године (*Verfassung des Norddeutschen Bundes*), Изборни закон за Рајхстаг Севернонемачког савеза из 1869. године (*Wahlgesetz für den Reichstag des Norddeutschen Bundes*), Закон о привредним делатностима Севернонемачког савеза из исте године (*Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund*), Устав Немачког царства из 1871. године (*Verfassung des Deutschen Reichs*) и Закон против општеопасних тежњи социјалдемократије из 1878. године (*Gesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie*). Коришћени су и други прописи објављени у Службеном гласилу Немачког царства (*Reichsgesetzblatt*). У делу који се односи на савремене стандарде забране политичких странака коришћене су Смернице Венецијанске комисије о забрани и распуштању политичких странака и сличним мерама, као и пракса Европског суда за људска права.

Истраживање је засновано и на обимној научној литератури, која обухвата више од стотину монографија и студија. Коришћени радови припадају областима политичке, правне и друштвене историје Немачког царства, историје немачке социјалдемократије, уставног и политичког права, као и теорије демократије и политичких странака.

Посебан значај за истраживање имали су радови који непосредно обрађују Закон против социјалиста, положај и деловање немачке социјалдемократије и репресивни апарат Немачког царства. Вернон Лидтке (Vernon Lidtke) у делу *The Outlawed Party* (Princeton, 1966) бавио се деловањем и прилагођавањем странке у условима важења Закона, док је Хајнцпетер Тумлер (Heinzpeter Thümmeler) у студији *Sozialistengesetz § 28* (Berlin, 1979) истраживао протеривања спровођена на основу § 28 Закона. Метју Фицпатрик (Matthew P. Fitzpatrick) је у књизи *Purging the Empire* (Oxford, 2015) протеривања разматрао у ширем контексту политике Немачког царства. Гари Штарк (Gary Stark) се у делу *Banned in Berlin* (New York, 2009) бавио цензуром и забранама штампе, док је Дитер Фрике (Dieter Fricke) у књизи *Bismarcks Prätorianer* (Berlin, 1962) анализирао деловање берлинске политичке полиције против радничког покрета.

За шири историјски оквир коришћени су *Deutsche Geschichte 1866–1918* Томаса Нипердаја, *Die deutschen Parteien 1830–1914* Герхарда А. Ритера, *Red Saxony* Џејмса Реталака, *Die Geschichte der Berliner Arbeiter-Bewegung* Едуарда Бернштајна и *Historija njemačke socijalne demokratije* Франца Меринга. Коришћена је и мемоарска и друга савремена литература настала током важења Закона или непосредно након престанка његовог важења.

Консултована је и литература из области уставног права, права удруживања и окупљања, као и теорије демократије и политичких странака. У ову групу спадају *Das preußische Vereins- und Versammlungsrecht unter besonderer Berücksichtigung des Gesetzes vom 11. März 1850* Ханса Делијуса (Hans Delius), *Sozialistengesetz und Rechtspflege* Оскара Музера (Oskar Muser) и *Granice slobode političkog udruživanja* Танасија Маринковића. Наведена дела коришћена су приликом разматрања правног карактера мера ограничења политичког удруживања и окупљања.

Посебну групу извора чинила је објављена изворна грађа. Коришћени су стенографски извештаји о расправама у Рајхстагу, извештаји берлинског председника полиције о социјалдемократском покрету и објављени документи о раду Рајхске комисије. Анализирани су и Бебелова петиција о полицијским протеривањима из Саксоније, збирке докумената о Закону против социјалиста, преписка Фридриха Енгелса (Friedrich Engels) и Бернштајна, осврт Карла Маркса (Karl Marx) на парламентарну расправу о Закону, као и британски дипломатски извештаји о Немачком царству.

Од мемоарских извора коришћено је дело Едуарда Бернштајна *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist*, у којем је писао о животу социјалиста у изгнанству и њиховом политичком деловању. Коришћена је и Бебелова аутобиографија *Aus meinem Leben*, нарочито његов опис кривичног поступка вођеног против њега и Вилхелма Либкнехта пре доношења Закона против социјалиста. Овај пример је разматран у оквиру питања да ли су мере примењиване после 1878. године представљале новину или наставак раније праксе државних органа. Консултован је и други том Бизмарковог дела *Gedanken und Erinnerungen*, који садржи део његове политичке преписке. Писмо баварског краља Лудвига II Бизмарку из 1881. године коришћено је за сагледавање подршке коју су настојања за побољшање положаја радника имала међу појединим владарима немачких савезних држава. За сагледавање улоге истакнутих личности социјалдемократског покрета консултовани су и биографски радови о Вилхелму Либкнехту, Августу Бебелу и Георгу фон Фолмару (Georg von Vollmar). У консултованој српској, хрватској и југословенској историографији нису пронађени радови који су у целини посвећени Закону против социјалиста и систему мера примењиваних против немачке социјалдемократије од 1878. до 1890. године. Ова тема разматрана је углавном у оквиру ширих приказа историје Немачког царства, социјализма и радничког покрета. За њено проучавање били су значајни преводи дела Франца Меринга, Августа Бебела и Карла Кауцког (Karl Kautsky), али они припадају немачкој социјалистичкој литератури, а не домаћој историографији.

Циљ и значај истраживања

Основни циљ истраживања јесте да се на основу изворне грађе и релевантне литературе утврди систем мера примењиваних против Социјалистичке радничке партије Немачке и социјалдемократског покрета у периоду важења Закона против социјалиста, од 1878. до 1890. године. Истраживањем су обухваћене мере непосредно засноване на овом закону, али и примена других управних и кривичноправних прописа. Разматрано је поступање полиције, управних и правосудних органа, као и других државних и друштвених субјеката. У обзир су узети и посредни облици притиска. Међу њима посебно место има социјално законодавство којим је држава, поред побољшања положаја радника, настојала да умањи њихову везаност за социјалдемократски покрет.

Један од циљева јесте утврђивање стварне посебности Закона против социјалиста. Испитује се да ли су његовим доношењем уведене нове мере или су већ постојећи облици репресије обједињени, проширени и усмерени према једном политичком покрету. Због тога је било потребно сагледати поступање државних органа и пре 1878. године. Истражује се и легалност предузиманих мера, односно да ли су надлежни органи поступали у границама својих овлашћења. Питање легитимности захтевало је да се упореде стварна природа опасности коју је социјалдемократски покрет представљао и тежина ограничења политичког удруживања, штампе, окупљања и кретања. У том оквиру разматрани су програмски циљеви странке, њено парламентарно деловање и однос према револуционарном насиљу.

Значај истраживања огледа се у томе што су мере које су у досадашњој историографији углавном проучаване појединачно сагледане као делови једног система. Забране удружења, штампе и скупова, полицијски надзор, кривични поступци, проглашење „мањег опсадног стања“, протеривања и посредне мере државне политике анализирани су у њиховој међусобној повезаности. Испитане су и последице тог система. Ограничења су тешко погодила чланове странке и њихове породице и током дужег периода реметила њен организациони рад. Насупрот очекивањима власти, њихов политички резултат био је другачији. Странка се прилагодила забрани, сачувала везу са бирачима и из периода репресије изашла јача него што је била 1878. године.

Основне хипотезе:

1. Социјалдемократски покрет у Немачком царству у својим програмима и политичком деловању није заговарао насилно освајање власти, већ се првенствено ослањао на парламентарне облике политичке борбе.
2. Уједињење две највеће радничке странке 1875. године и раст политичког утицаја социјалдемократије утицали су на пооштравање државне политике према радничком покрету.
3. Већина мера примењиваних против социјалдемократског покрета после 1878. године постојала је и пре доношења Закона против социјалиста. Посебност Закона огледала се у њиховом обједињавању, проширивању и систематском усмеравању према једном политичком покрету.

4. Државни органи су приликом примене мера против социјалдемократа у појединим случајевима широким тумачењем прописа или поступањем без непосредног правног основа излазили изван граница својих овлашћења. Због тога се све примењене мере не могу сматрати легалним и легитимним.
5. Закон против социјалиста задржао је карактер посебног закона (*lex specialis*), али је његовим поновљеним продужавањем обесмишљен првобитно предвиђени привремени карактер закона (*lex temporaria*), па је посебан правни режим прерастао у дуготрајни инструмент државне политике према социјалдемократском покрету.
6. Социјално законодавство донето у периоду важења Закона против социјалиста имало је, поред побољшања положаја радника, и политички циљ да ослаби њихову приврженост социјалдемократском покрету.
7. Проглашење „мањег опсадног стања“ и протеривања спадали су међу мере које су најтеже погађале чланове странке и њихове породице, али су истовремено допринели повезивању социјалдемократа у изгнанству и пружању подршке странци.
8. Закон против социјалиста отежао је организовано деловање странке, али није остварио основни политички циљ њеног слабљења. Социјалдемократски покрет се током ограничења прилагодио новим условима, а његов изборни раст настављен је и након престанка важења Закона.

2. НАСТАНАК, ПОЈАМ, ВРСТЕ И УЛОГА ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА И ОГРАНИЧЕЊЕ СЛОБОДЕ ПОЛИТИЧКОГ УДРУЖИВАЊА ПУТЕМ ЗАБРАНЕ СТРАНКЕ

2.1. Појам и настанак политичких странака

У складу са темом докторске дисертације потребно је најпре одредити појам и обележја политичке странке, нарочито функције и њен положај у политичком систему. На основу овог теоријског оквира, може се разумети сложен однос државе и политичких организација, односно политичких странака. Нарочито, карактер мера које држава може предузимати у сврху ограничења деловања, па чак и забране или прогона политичких странака.

Историјски посматрано, политичке странке настају са савременом државом, па се и посматрају као производ модерног друштва и развоја парламентаризма.¹⁹ Међутим, развитак политичких странака није континуиран, нити стабилан у смислу њиховог признавања и поштовања права на политичко организовање у различитим срединама широм света. Напротив, њихов развој био је праћен сукобом између традиционалних политичких елита и нових политичких снага које су настојале да организују све шири круг бирача.²⁰ Такав однос према политичким странкама свакако да отвара питање границе политичке слободе: допуштеног понашања политичких организација и реакције државе да ограничи слободу политичког удруживања у политичке странке. Историјски примери показују да је деловање радикалних и социјалистичких покрета често било повод за репресивне мере. Зато анализи тзв. немачког случаја и Закона против социјалиста претходи постављање ширег оквира. Он омогућава да се однос између политичке организације, државне власти и легитимитета забране сагледа прецизније, без поједностављивања.

Политичке странке су од свог настанка постепено добијале све већи значај у политичким системима и временом постале један од кључних елемената организације модерне државе. Чињеница да су се развијале паралелно са парламентарним институцијама и изборним процедурама показује да су постале главни механизам институционализације политичке борбе за власт.²¹ Анализирајући настанак модерног страначког деловања, Мојсије Острогорски (Ostrogorsky Moisey) је још почетком XX века указивао да политичке странке у почетку нису претендовале да постану трајне и званичне политичке силе у држави. У политичком животу западноевропских земаља током XIX века њихово деловање често је посматрано као изузетак условљен конкретним политичким околностима.²²

Политичке странке су, од свог настанка, имале улогу организација које омогућавају изражавање или артикулацију политичких интереса појединаца и група.²³ Њихов значај произлази из чињенице да појединац самостално располаже ограниченим могућностима политичког деловања, због чега своје интересе настоји да оствари кроз колективне облике организовања. У том смислу већ Џон Лок (John Locke) указује на то да човек као појединац не

¹⁹ Поједини аутори указују да је, иако се савремени појам политичке странке везује за представничку демократију XIX века, могуће говорити о ранијим облицима политичког груписања и у античким полисима. Тако Могенс Хансен (Mogens Hansen) сматра да није довољан аргумент тврдња да у Атини није могло бити политичких странака само зато што није познавала представничку демократију. Он предлаже да се, уместо избора као основног обележја странке, посматра гласање у Народној скупштини и испита да ли су око истакнутих политичких личности постојале трајније групе присталица које су настојале да обезбеде већину. Иако на крају закључује да извори не потврђују постојање таквих масовних и трајних организација, наглашава да се питање њиховог постојања не може унапред искључити само због особености атинске непосредне демократије. Hansen Mogens, „Political Parties in Democratic Athens?“, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol. 54, No. 3 (2014), 379-381.

²⁰ Морис Диверже (Maurice Duverger) указује да је развој политичких странака био непосредно повезан са ширењем бирачког права и стварањем изборних комитета, чија је улога била да новим политичким снагама омогуће да се такмиче са традиционалним друштвеним елитама. Maurice Duverger, *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*, London, 1959, xxiii-xxviii.

²¹ Diverže Moris, *Uvod u politiku*, Beograd, 1966, 90-91.

²² Ostrogorsky Moisey, *Democracy and The Organization of Political Party*, Vol. 1, New York, 1902, XII-XIII.

²³ Jovanović Pavle, Dimitrijević Nenad, *Savremeni politički sistemi, I deo*, Novi Sad, 1991, 110-111.

може у потпуности да оствари живот који захтева његова природа, па тежи заједници, односно држави.²⁴ На основу ове перспективе политичке странке могу се посматрати као један од механизма кроз који се политичка воља појединаца организује и изражава у оквиру политичког система, при чему оне имају и важну институционалну функцију јер омогућавају мирну смену власти и учешће грађана у политичким процесима (изборима, учешћу грађана у вршењу власти, утицају на деловање политичких странака).²⁵ Међутим, друштвена теорија није увек посматрала странке искључиво позитивно. Џејмс Медисон (James Madison) је у својој анализи указивао да политичке групе често произлазе из људских страсти и сукоба интереса, због чега могу више настојати да нанесу штету противницима него да делују у корист општег добра.²⁶ Постојање фракција, због тога, доприноси поделама у друштву које могу имати негативне последице.

Претече данашњих политичких странака настајале су добровољним удруживањем грађана и постепено се развијале у организације са политичким програмима. Њима су управљали чланови који су одређене функције обављали стално, јавно и професионално.²⁷ У делу политиколошке литературе сматра се да су се прве савремене политичке странке појавиле у Енглеској. Према појединим тумачењима, пуритански покрет у елизабетанском добу развио је облике политичког организовања који се сматрају претечом модерних политичких странака. Како се тврдило „ништа што би било вредно тог имена“ није постојало пре 1641. године. Уобичајено је становиште да су торијевци и виговци представљали прве стабилније странке, које су готово два века делиле енглеску политичку сцену на два супротстављена тabora.²⁸

Настанак савремених политичких странака тесно је повезан са развојем представничке демократије. У условима бројног и територијално распршеног бирачког тела странке су преузеле улогу посредника између грађана и власти, организујући политичку вољу, кандидате и изборни процес.²⁹ Тако, Диверже истиче да су политичке странке настале паралелно са изборним и парламентарним процедурама. У почетку су се јављале у облику изборних комитета. Циљ им је био да обезбеде неопходну подршку кандидатима на изборима. Истовремено су се у парламентима формирале групе посланика које су се окупљале ради лакшег остваривања заједничких политичких циљева. Политичке странке постепено су настале повезивањем ова два облика организовања – парламентарних група и изборних комитета на терену.³⁰ У Сједињеним Америчким Државама развој страначке организације често се доводи у везу са такозваним системом плена (*spoils system*). У овом систему победничка странка након избора добија могућност да попуни значајан број места у државној администрацији. На тај начин су у административни апарат улазили политички сарадници и присталице који су допринели изборној победи странке.³¹ Формирање политичких странака у англосаксонским системима имало је двоструку функцију: стварање организације способне да утиче на власт, а са друге удруживање парламентарних представника ради спровођења политике и лакшег освајања власти.³²

Постоји и теорија која настанак политичких странака објашњава кроз два различита процеса. У првом процесу странке настају уједињавањем парламентарних група и бирачких одбора. У другом процесу оне настају деловањем различитих друштвених група, као што су синдикати, цркве и идеолошки покрети. Карл Фридрих (Carl Friedrich) указује да ова подела помаже у разумевању структуре и начина функционисања политичких странака. Странке

²⁴ Lok Džon., *Dve rasprave o vladi*, knjiga 2, Beograd, 1978, 17.

²⁵ Orlović Slaviša, *Političke partije i moć*, Beograd, 2002, 11.

²⁶ Hamilton Aleksander, Madison Džejms, Džons Džej, *Federalistički spisi*, Beograd, 1981, 224–225.

²⁷ Vergotini Đuzepe, *Uporedno ustavno pravo*, Beograd, 2015, 40.

10. Ог Фредерик Остин, *Политичко уређење савремене Енглеске*, књ. I, Београд, 1937, 197–199. Аутор истиче да порекло политичких странака у Енглеској није лако одредити и да у великој мери зависи од тога како се дефинише сам појам странке; уп. *исто*, 89.

²⁹ Кутлешић Владан, Голић, Дарко, *Уставно право*, Нови Сад, 2017, 176.

³⁰ Diverže Moris, *Uvod u politiku*, 90.

³¹ Тадић Љубомир, *Наука о политици*, Београд, 2007, 366.

³² Лукић Радомир, *Политичке странке*, Београд, 1981, 7.

настале првим процесом карактерише изразито парламентарно лидерство и децентрализован модел организације. Насупрот томе, странке настале из друштвених покрета чешће подвргавају парламентарне представнике строжој контроли. Иако се овај модел користи у политиколошкој литератури, он је предмет бројних критика и не може се у потпуности применити на све политичке системе. Посебно се указује да је његова применљивост ограничена чак и у земљама које се најчешће наводе као пример, као што је Француска³³

Током развоја модерних политичких система различити друштвени интереси постепено су се организовали у стабилније политичке структуре. Након Француске револуције, захваљујући концепту народног суверенитета, представничке демократије и активног грађанина омогућено је да широки слојеви становништва партиципирају у политици. Масе све више узимају учешће у политичким активностима. Преломни тренутак за данашњи значај и облик странака догодио се у XIX веку и директно је повезан са омасовљавањем чланства. Проузрокован је проширењем права гласа и усвајањем начела народне суверености, које прокламује владавину народа. Иако сам израз странка упућује на део политичке заједнице, ране политичке организације у суштини су заступале интересе одређене друштвене групе („политички клубови“). Најчешће је реч о грађанству, односно „буржоазији“ у терминологији марксистичке литературе.³⁴ Буржоаским странкама називане су политичке организације које су заступале интересе грађанских друштвених група.³⁵ Оне су обухватале, између осталог, конзервативне, либералне, демократске, демохришћанске, радикалне, народне и републиканске странке. У другој половини XIX века пролетеријат се све више организује у синдикате, социјалистичке и социјалдемократске странке, преко којих наставља борбу за побољшање својих права.³⁶

Из историјског развоја политичких странака може се закључити да су оне тек постепено постајале организације које се обраћају ширем кругу грађана. Ширењем права гласа политичке странке постепено престају да буду организације ограничених друштвених елита и постају масовне политичке организације. Политички живот је током дужег периода био под доминантним утицајем друштвених група које су, захваљујући економском положају и друштвеном статусу, имале водећу улогу у јавном животу. Ширење права гласа довело је до значајних промена у организационој структури политичких странака. Оне постепено постају сложеније и централизоване организације, које развијају широку мрежу локалних огранака ради мобилизације бирачког тела.

Ђовани Сартори (Giovanni Sartori) тврди да су политичке странке групације идентификоване званичним именом које учествују на изборима и способне су да кандидују своје представнике за јавне функције. Од интересних група разликују се по томе што настоје да освоје политичку власт.³⁷ О политичким странкама у Сједињеним Америчким Државама писао је и Алексис де Токвил (Alexis de Tocqueville), истичући да „странке представљају зло својствено слободним уређењима, али да оне немају у свако доба исто својство и исте нагоне“. Према његовом мишљењу, странке се образују око питања која се тичу свих грађана једне државе, као што су основна начела владања.³⁸

Јозеф Шумпетер (Joseph Schumpeter) политичке странке посматра као групе чији се чланови надмећу за освајање политичке власти. Према његовом мишљењу, тежња ка освајању

³³ Fridrih Carl, *Konstitucionalna demokratija*, Podgorica, 2005, 371.

³⁴ Острогорски указује да подела на политичке странке у Енглеској није нарушавала хомогеност владајуће друштвене средине: „Одељења једне исте друштвене средине, подељени ривалношћу и мржњама, а нимало принципима, Виговци и Торијевци, ређали су се у Парламенту са истим страстима и у истом духу“. Острогорски Мојсеј, *Демократија и политичке партије*, Београд, 1921, 21.

³⁵ Комунистички манифест буржоазију одређује као „класу модерних капиталиста који су власници средстава за производњу и искоришћавају најамни рад“. Karl Marks, Engels Fridrih, *Komunistički manifest*, Beograd, 2005, 31.

³⁶ Након Октобарске револуције развија се комунистичка странка као посебан облик радничке партије која тежи револуционарној промени постојећег поретка. Паралелно се у међуратном периоду јавља и посебан тип буржоаских странака – фашистичке странке; Марковић, Р., *Уставно право*, Београд, 2020, 256.

³⁷ Hague Rod, Harrop Martin, *Uporedna vladavina i politika*, Beograd, 2014, 239.

³⁸ Tokvil De Aleksis, *O demokratiji u Americi*, Sremski Karlovci, 2002, 153.

власти представља кључни мотив њиховог удруживања и деловања. Због тога странке прихватају заједнички или сличан политички програм који омогућава координисано политичко деловање. Политички апарат, који обухвата и професионалне политичаре, јавља се као одговор на ограничену политичку активност бирача. Шумпетер у том контексту упоређује политичку конкуренцију међу странкама са конкуренцијом у привредном животу. За успешан развој политичке странке, поред организационог управљања, важни су и јавно демонстрирање политичке снаге и јасно представљање политичких циљева.³⁹

Политичке странке у политичкој теорији дефинишу се на различите начине. У најједноставнијем смислу оне се могу одредити као организације које настоје да легитимним путем, кроз изборни процес, освоје политичку власт.⁴⁰ Макс Вебер (Max Weber) је почетком XX века указивао да политичке странке постоје независно од конкретних уставних и законских решења, јер представљају један од основних облика политичког организовања грађана. Према његовом мишљењу, странке су добровољне организације које теже да стално придобијају подршку бирача, за разлику од корпорација чији је обим деловања строго ограничен правним прописима.⁴¹

Израз „странка“ постепено је ушао у употребу замењујући погрдан термин „факција“.⁴² Идеја замене термина заснивала се на ставу да странка сама по себи не представља нужно штетну појаву за политичку заједницу. Како је приметио Волтер, странка не мора да уноси раздор у *bonum commune*, док се појам факције традиционално повезивао са деструктивним политичким деловањем (нпр. код Токвила и Медисона). Сартори указује на то да је израз „факција“ имао погрдан смисао још од римског доба па све до XIX века. Док корен речи *factio* (од *facere*) означава деловање које је често схватано као опасно или субверзивно, реч *partia* (странка) потиче од латинског *partire*, што значи поделити. Странка означава део политичке заједнице, а сам појам „део“ не носи нужно негативно значење. Сартори прихвата Веберове и Нојманове (Franz Neumann) ставове да је једна од основних функција политичких странака политичко такмичење са другим странкама. Дакле, странке постоје само у условима политичког плурализма. У једностраначким системима постоји једна доминантна организација која нема карактер политичке странке у правом смислу те речи, јер монопол власти онемогућава слободно обликовање и изражавање политичких ставова.⁴³ Још крајем XVIII века Џејмс Медисон је у *Федералистичким списима* указивао да странке представљају групе грађана повезане заједничким интересима или побудама, чије деловање може бити усмерено против права других грађана или трајних интереса целокупне политичке заједнице.⁴⁴

2.2. Врсте и функције политичких странака

Типови политичких странака зависе од критеријума на основу којих се врши њихово разврставање. Странке се, између осталог, могу делити према броју чланова на кадровске и масовне, према циљу на идеолошке и интересне, а према друштвеним интересима које заступају на странке радника и грађанске класе. Постоји велики број класификација политичких странака. Честе су поделе према критеријумима као што су припадност нацији, религији, одређеној области или друштвеном статусу (нпр. пензионери) и сл.

У литератури се издваја више типова политичких странака. Прва подела је на кадровске и масовне странке, при чему су прве усмерене на мали број квалитетних чланова, а другима је приоритет да их окупе у што већем броју. Странке које теже да остваре што боље

³⁹ Šumpeter Jozef, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, Zagreb, 1981, 360–361.

⁴⁰ Gidens Entoni, *Sociologija*, Podgorica, 2001, 225.

⁴¹ Veber Maks, *Država: partije i parlamenti (Sociologija države)*, Novi Sad, 2014, 81.

⁴² Од факције, треба разликовати фракцију, коју Хобс дефинише као мноштво поданика окупљених уговором или око једног од њих, без овлашћења оних, или оног, који носи врховну власт. Фракција је, дакле, као својеврстан град у граду; наведено према: Hobs Tomas, *Čovek i građanin*, Beograd, 2006, 140.

⁴³ Sartori, Giovanni, *Stranke i stranački sustavi – analitički okvir*, svezak I, Zagreb, 2002, 4–7.

⁴⁴ Hamilton Aleksander, Medison Džejms, Džons Džej, *Federalistički spisi*, 223.

результате, без намере да се старају о интересима једног дела популације, издвајају се као посебна категорија у „свеобухватне странке“ (*Catch-All Party*). Усмерене су ка читавом изборном телу и настоје да буду странке свих слојева друштва. Као посебан тип издвајају се и „картел странке“, које настају као последица блиске повезаности странке и државе. Такав однос тих организација условио је појаву трећег типа странке названог „картел странка“.⁴⁵ Четврта подела странака је на клијентелистичке, програмске и харизматске. Клијентелистичке странке обезбеђују предности у форми патронажних послова, расподели социјалних третмана и владиних уговора. Програмске странке настоје да придобију подршку бирача представљањем јасно дефинисаног политичког програма, док се харизматске странке заснивају на снажном личном ауторитету и политичком утицају харизматског вође. Пета врста странака су „изборно-професионалне“ странке. Оне се разликују од свеобухватних (*Catch-All Party*) јер теже да своје редове попуне професионалцима и консултантима, више него класичним страначким бирократама.⁴⁶

Комбинујући различите приступе, Гунтер и Дајмонд (Richard Gunther, Larry Diamond) издвајају петнаест врста политичких странака. Користећи аналогију са биологијом, поједини типови странака посматрају се као род (*genus*) из којег произлазе сродне врсте (*species*). Тако се странке елита, које карактеришу слаба организациона структура и изражене локалне везе, деле на странке традиционално-локалног значаја и клијентелистичке странке. С проширењем права гласа на радничку класу развиле су се масовне странке, међу којима се издвајају социјалистичке, националистичке и религијске странке, које се у оквиру ових категорија могу даље делити на више подтипова. Посебну групу чине и етничке странке, из којих произлазе етничке и конгресне странке, односно коалиције етничких странака. У оквиру изборних странака издвајају се персоналне, свеобухватне (*Catch-All Party*) и програмске странке. Последњу категорију представљају „покрет-странке“, које се налазе између политичке странке и друштвеног покрета, а деле се на левичарске и постиндустријске десничарске странке.⁴⁷

Улога политичких странака у друштву је разноврсна. Слободан Јовановић наводи да политичке странке управљају изборима, јер истичу кандидате које грађани на изборима бирају. Из истог разлога, након избора, странке имају доминантну улогу у парламенту. Једна од њихових важних улога јесте и формирање мишљења (страначке) већине и креирање јавног мњења уопште. Чланови странке поседују различите елементе заједничког политичког става, који је потребно формулисати као јединствено мишљење. Тако формирано мишљење, преточено у програмска начела, мора бити конкретно и прецизно одређено.⁴⁸ Усредсређивање гласова бирача на ограничен број кандидата, на супрот њиховом расипању, представља важну улогу политичких странака. Тако оне остварују свој основни циљ – освајање власти. Поред наведеног, Јовановић је политичким странкама приписивао и друге функције. Истицао је њихову улогу у организовању бирача, усмеравању и обједињавању политичких ставова, спречавању расипања гласова, стварању парламентарних већина и обезбеђивању ефикасног функционисања представничког система.⁴⁹

Странке се константно боре да мобилишу што већи број грађана како би учествовали у изборном процесу. У оквиру изборне улоге издваја се и функција поједностављивања избора за бираче. Превелики број могућности може отежати доношење изборне одлуке и одвратити

⁴⁵ Под појмом „картел странка“ подразумевају се оне странке или скупине странка које користе ресурсе државе да задрже своју позицију унутар политичког система; наведено према: Detterbeck Klaus, „Cartel parties in Western Europe? Changes in organizational structures, political functions and competitive behaviour among the major parties in Denmark, Germany, Switzerland and the United Kingdom“, *Causes and Consequences of Organisational Innovation in European political parties*, Grenoble: ECPR Joint Sessions, 2001, 2–4.

⁴⁶ Orlović Slaviša, *Političke partije i moć*, 42.

⁴⁷ Gunther Richard, Diamond Larry, „Species of Political Parties: A New Typology“, *Party Politics*, Vol 9, No. 2 (2003), 172–188.

⁴⁸ Према Марјановићу, првенствена сврха модерних политичких странака јесте да формулишу интерес целине. Странке говоре о интересима целе заједнице, а не само о интересима својих симпатизера; наведено према: Марјановић Јован, *Политичке странке и модерна држава*, Београд, 1999, 229.

⁴⁹ Јовановић Слободан, *О држави: основе једне правне теорије*, Београд, 1922, 365–368.

бираче од вршења „грађанске дужности“. На ову улогу надовезује се и едукативна функција странака. Оне грађанима представљају релевантне политичке информације и на тај начин подстичу њихово учешће у изборима.⁵⁰

Једна од важних функција политичких странака јесте регрутовање политичких лидера. Поред профилисања лидера, странке обликују политичку елиту и упознају је са демократским процесима, нормама и принципима, чиме артикулишу и учвршћују интересе политичке групације. Када освоје власт, пред политичким странкама се отвара најобимнији спектар функција. Основне улоге странака на власти јесу одржавање парламентарне већине и организовање рада владе. Уз то следе спровођење политичких циљева, комуникација са опозицијом, обезбеђивање подршке раду владе, као и контрола рада администрације и подстицање стабилности у влади.⁵¹

Нападима на политичке странке, односно тврдњама да је чланство у странци неспојиво са добрим грађанством, супротставио се и Едмунд Берк (Edmund Burke). Полазећи од става да су државе састављене како од породица, тако и од политичких странака, он је сматрао да веза појединца са странком не може сама по себи да има негативан утицај на његов однос према држави. Према Берковом схватању, грађани који се окупљају у политичке странке настоје да унапреде национални интерес заједничким деловањем око одређених политичких циљева са којима се слажу.⁵²

У политичкој теорији појављују се и радикалне критике политичких странака. Симон Вејл (Simone Weil) тврди да су странке „зло у чистом стању“ и да су у европском јавном животу делимично произашле из наслеђа „терора“ током Француске револуције (период од 31. маја 1793. до 27. јула 1794). Према њеном мишљењу, сама чињеница да странке и данас постоје није довољан разлог да буду задржане, јер је „добро“ једини легитимни мотив за очување неке институције. Из тог разлога поставља се питање да ли евентуално добро које странке доносе превазилази зло које, по њеном схватању, могу да произведу у политичком животу.⁵³

2.3. Ограничење слободе политичког удруживања и забрана странака

Ограничење политичког деловања појединаца и група није појава искључиво повезана са настанком и развојем савремених политичких система. У атинској демократији постојао је институт *остракизма*.⁵⁴ Остракизам је подразумевао да народна скупштина (еклезија) може да донесе одлуку којим се појединац осуђује на казну прогонства из полиса. Према појединцу се ова казна изрицала, јер се сматрало да представља опасност за политички поредак (атинску демократију). Иако остракизам није био кривична санкција у класичном значењу, јер имовина учиниоца није била конфискована нити је био лишен грађанских права, таква специфична казна са ограниченим временским трајањем је служила као механизам политичке самоодбране заједнице. Ова пракса показује да су друштва још од најранијих периода настојала да ограниче политичко деловање оних актера који су сматрани претњом постојећем поретку.

Слобода политичког удруживања може бити ограничена различитим правним и фактичким мерама.⁵⁵ Поред формалне забране политичке странке и њеног брисања из

⁵⁰ Weissenbach Kristina, *Political parties and party types – Conceptual approaches to the institutionalization of political parties in transitional states: The case of the Philippines*, Makati City, 2010, 8–10.

⁵¹ *Ibid.*, 10–16.

⁵² Arent Hana., *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, 260–261.

⁵³ Vejl Simone, *O ukidanju političkih partija*, Beograd, 2018. 73–77.

⁵⁴ Остракизам је у атинској демократији представљао механизам којим је појединац могао бити удаљен из политичког живота на период од десет година. Одлука се доносила посебним гласањем, при чему су грађани имена уписивали на крхотинама грнчарије („острака“). Ова пракса забележена је од 487. године п. н. е., док се њена последња примена везује за период око 416. године. Hansen Mogens, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Oxford, 1991, 5.

⁵⁵ Видети: Pantelić Nikola, Radojević Miodrag, „(Zlo)upotreba mera militantne demokratije – lojalnost državnih službenika i ograničenje političkog udruživanja“, *Zbornik radova Kopaoničke škole prirodnog prava – Slobodan Perović*, 2021, 461–473, где се анализирају различити облици ограничења слободе политичког удруживања, од забране

регистра, надлежни органи могу ускратити и саму регистрацију странке. Постављање тешко остварљивих услова за регистрацију (нпр. захтев за великим бројем оснивача) доводи до фактичког ограничавања слободе политичког удруживања. Политичко деловање странке може бити онемогућено и финансијским мерама, као што је спречавање дотока новчаних средстава. Прописима се могу забранити и поједине активности значајне за остваривање политичког програма странке, чије предузимање може довести до кривичне или прекршајне одговорности. Странка може бити ограничена и искључењем њене изборне листе, поништавањем избора због победе непожељне странке или ускраћивањем државне помоћи.⁵⁶ Ограничење слободе политичког удруживања може се испољити и кроз забрану појединим лицима да буду чланови политичких странака. Такве забране често се односе на припаднике одређених професија, високе државне функционере или државне службенике.

Негативно искуство демократије допринело је настанку система мера, које имају циљ да ограничавањем политичких слобода очувају демократију од њених непријатеља.⁵⁷ Реч је о реакцији демократског система на политичке странке (и појединце) који не прихватају правила тог система, већ настоје да га у целини преобликују.⁵⁸ Између два светска рата Карл Левенштајн (Karl Loewenstein) је концепт демократског одговора на политички екстремизам дефинисао као милитантну демократију.⁵⁹ Левенштајн је позивао демократске снаге да на „ватру фашизма“ одговоре истом мером. Сматрао је да се растући талас међународног фашизма може спречити само уколико се одустане од „застарелог погледа на либералну демократију“, који подразумева да сви имају право на слободно изражавање. Да би се заштитила демократија, фашизму се мора одлучно рећи „не“, и то увођењем конкретних мера.⁶⁰ У пракси, овај концепт оправдава примену мера као што су ограничење политичког деловања и забрана странака које угрожавају демократски поредак. Поред забране политичких странака, као најдалекосежнијег облика ограничавања слободе удруживања, постоји и читав низ других мера. Међу њима су ограничења слободе говора и изражавања, забрана злоупотребе људских права и захтев за лојалношћу државне управе демократском поретку. Политичке странке могу бити ограничене и забраном оснивања одређених организација. Такве забране могу се односити на тајне, сецесионистичке, фашистичке или комунистичке странке, а поред њих постоје и такозвана „мека“ ограничења. Она се најчешће налазе у уставним или законским одредбама и одражавају политичку традицију појединих држава.

Слобода политичког говора представља један од основних инструмената политичких странака у политичком животу друштва. Због тога прописи који се односе на слободу говора имају важну улогу у уређивању њиховог деловања. У савременом друштву слобода говора није неограничена. Платон је упозоравао да ширење слободе до крајњих граница може ослабити демократски поредак.⁶¹ С друге стране, демократија се јача подстицањем слободе изражавања, под условом да она не доводи до повреде права других грађана. Зато је слобода изражавања, укључујући и њено остваривање кроз политичке организације, важан услов учешћа грађана у политичком животу.⁶²

политичких странака до мера које се односе на појединце, нарочито на обавезу политичке лојалности државних службеника.

⁵⁶ Marinković Tanasije, *Granice slobode političkog udruživanja*, Beograd, 2014, 17.

⁵⁷ Klamt Martin, „Militant Democracy and the Democratic Dilemma: Different Ways of Protecting Democratic Constitutions“, у: Fred Bruinsma и David Nelken (ур.), *Explorations in Legal Cultures*, Den Haag, 2007, 153.

⁵⁸ Rosenblum Nancy, *On the Side of the Angels: An Appreciation of Parties and Partisanship*, Princeton, 2008, 410.

⁵⁹ Loewenstein Karl, „Legislative Control of Political Extremism in European Democracies II“, *Columbia Law Review*, Vol. XXXVIII (1938), 774; Bourne, A. K., „The proscription of parties and the problem of 'militant democracy'“, *Online Working Paper Series*, No. 3/2011, 2.

⁶⁰ Capoccia Giovanni, „Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation“, *Annual Review of Law and Social Science*, United Kingdom, Oxford, 2013, 208.

⁶¹ Платон указује да претерана тежња ка слободи у демократском уређењу може довести до нарушавања поретка. У крајњој линији то се завршава појавом тираније. У том контексту, он описује како неумерена жудња за слободом постепено подрива ауторитет власти и друштвене хијерархије. Plato, *The Republic*, Cambridge, 2000, 275.

⁶² *Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey*, § 97.

Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill) је још средином XIX века тврдио да у уставним државама, у којима је влада одговорна народу, не треба страховати да ће она ограничити слободу говора, „већ, ако то и буде чинила, користиће слободу говора као оруђе због опште бојазни светине“. Сила шкоди, а још је опаснија када се врши у складу са јавним мњењем. Људи који заступају одређено мњење немају више права да забране једном човеку да наступи против њих, него што би он имао право да забрани свима њима да говоре. Разлог за овакво становиште лежи у томе што никада не можемо бити сигурни да је мишљење које покушавамо да угушимо заиста погрешно, „и чак и када бисмо то сигурно знали, његово гушење и даље би представљало зло“.⁶³

Политичке странке имају значајну улогу у демократском поретку. Њихова организација и деловање стално се развијају. Такође, странке не морају увек доприносити изградњи друштва. У политичкој борби неке од њих користе и недозвољена средства ради остваривања циљева. Када начин борбе за власт постане незаконит, правни систем мора реаговати одговарајућим мерама. Због тога постоје различити разлози и поступци забране или ограничавања деловања политичких странака. Историјско искуство показује да примена ових мера може бити подложна злоупотребама. На ове опасности упозоравају и бројни теоретичари.⁶⁴

Постоје различита схватања о значају и квалитету заштите демократије путем забране странака. Нису усамљене тврдње да би њена примена онемогућила гласаче да координишу напоре усмерене на номинацију и избор својих кандидата, што би угрозило принцип једнакости и партиципације. Забрана политичких странака одређених провенијенција могла би угрозити принцип „делотворне партиципације и просвећеног разумевања“. То би довело у питање идеју да грађани имају коначну контролу политичког одлучивања. Роберт Дал (Robert Dahl) закључује да уколико се жели истинска заштита демократске процедуре, различите групе треба да формирају своје аутономне организације. Када странке постоје, ниједна елита их не може угушити без разарања институција полиархије⁶⁵. Ауторитарни режими по правилу настоје да укину политички плурализам забраном деловања странака. Насупрот томе, процес

⁶³ Мил, С. Џон, *О слободи*, Београд, 2007, 32.

⁶⁴ Поред аргумената у прилог концепту милитантне демократије, у правној и политиколошкој литератури развијене су и бројне критике овог приступа, пре свега због опасности да механизми заштите демократије постану средство политичке репресије. Ненси Розенблум (Nancy Rosenblum) сматра да се оправдање за забрану отворено антидемократских странака не може аутоматски проширивати на друге политичке актере, попут верских, регионалних или сепаратистичких странака, јер би такво ширење угрозило политички плурализам. Карло Инверниџи Аћети (Carlo Invernizzi Accetti) и Ијан Закерман (Ian Zuckerman) указују да милитантна демократија може произвести ефекте супротне својој основној сврси, јер омогућава произвољно искључивање политичких противника из политичког процеса, уместо да служи заштити демократије. Андраш Шајо (András Sajó) развија тезу о опасности трансформације милитантне демократије у превентивну државу, у којој се ограничења основних права и слобода оправдавају потенцијалним, а не стварним претњама демократском поретку. Ненад Димитријевић указује на трајну напетост између милитантне и конституционалне демократије, постављајући питање да ли се заштита демократије може остварити без нарушавања основних права и слобода. Оваква схватања одражена су и у смерницама Венецијанске комисије, које наглашавају да забрана политичких странака представља крајњу меру, допуштену само када постоји стварна и непосредна опасност по демократски поредак и када се исти циљ не може постићи блажим средствима. Rosenblum Nancy, *On the Side of the Angels...*, 17; Invernizzi Accetti Carlo; Zuckerman Ian, „What's Wrong with Militant Democracy?“, *Political Studies*, Vol. 65 (1S), 2017, 183–184; Sajó, András, „From Militant Democracy to the Preventive State?“, *Cardozo Law Review*, Vol. 27, No. 5, 2006; Dimitrijević Nenad, „Militantna demokratija, konstitucionalna demokratija i osnovna prava: da li su prijatelji demokratije neprijatelji slobode?“, у: Violeta Beširević (прип.), *Militantna demokratija*, Београд, 2013, 33–38; Capoccia Giovanni, „Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation“, 220; *Guidelines on Prohibition and Dissolution of Political Parties and Analogous Measures*, Venice Commission, CDL-INF(2000).

⁶⁵ Појам полиархије увео је Роберт Дал како би означио стварно постојећи облик савремене представничке демократије, за разлику од идеалног модела демократије. Полиархију одликују слободни и конкурентни избори, политички плурализам, широко бирачко право, слобода удруживања и изражавања, као и могућност да опозиција путем избора дође на власт. Роберт Дал, *Полиархия: участие и оппозиция*, Москва, 2010, 6 – 14.

демократизације подразумева поновно успостављање слободе њиховог оснивања и деловања.⁶⁶

Део теорије има негативан однос према ограничењу слободе политичког деловања. Неповеће произилази из елитистичког приступа демократских власти, који се базира на „дубоком неовеће у грађане да управљају сами собом“. Механизам заштите демократије, уместо да буде ограничен на проблем екстремизма, може имати негативне последице по демократску политику у целини. Алтернативе су „процедурална демократија“ и „друштвена демократија“. Приступ процедуралне демократије представља супротност моделу забране странака и углавном је повезан с идејама Ханса Келзена (Hans Kelsen). Овај приступ одбацује уставност репресивних и искључивих мера и наглашава отвореност и плурализам као безусловне принципе демократије. Другу алтернативу називају „друштвеним“ моделом демократске самоодбране. Поборници овог приступа сматрају да фашизам настаје као последица друштвеног распада и да стога треба уложити напоре да се рехабилитује социјална правда и јача демократски етос.⁶⁷

Механизам ограничења политичке слободе у демократији, на челу са забраном политичких странака, не мора нужно представљати негацију демократије. Супротни закључци могу се бранити с теоријског становишта, али такви приступи често занемарују историјско искуство и развој политичке мисли. Полази се од становишта да демократија треба да буде отворена за све политичке опције, што у пракси није увек одрживо. Жан-Жак Русо (Jean-Jacques Rousseau) је закључио да је демократија „систем за богове, а не за људе“, указујући на њену идеалну природу.⁶⁸ Међутим, уколико људи желе да живе у „добро смишљеном систему“⁶⁹ који је најприближнији Русоовом идеалу демократије, демократски поредак мора бити заштићен од актера који га настоје укинути. Због тога строга процедура забране политичких странака, уз независност судског система, представља важан механизам заштите демократије и спречавања потенцијалних злоупотреба овог института. Историјски развој политичких странака показује да су оне временом постале један од главних облика политичког организовања и деловања. Кроз њих су се окупљали различити друштвени интереси, а грађанима је омогућено активније учешће у политичком животу. Међутим, јачање страначког организовања није у свим државама било праћено ширењем политичких слобода. Власти су у појединим периодима настојале да деловање одређених политичких организација ограниче или потисну.

У Немачкој је у другој половини XIX века дошло до јачања радничког и социјалистичког покрета. Истовремено, држава је све интензивније прибегавала законским ограничењима, што је кулминирало доношењем Закона против социјалиста (у даљем тексту: Закон) 1878. године. Политичке странке у Немачкој нису настале одједном, нити су у почетку имале јасну организацију и програме какве ће добити касније. Дуго су постојали само кругови истомишљеника и политичке групе које су се формирале под утицајем Француске револуције крајем XVIII века. Тек током тридесетих и четрдесетих година XIX века долази до политичког организовања, па се у парламентима, нарочито у јужнонемачким државама, појављују прве фракције, док се истовремено развијају политичка удружења, штампа и публицистика. То је постепено створило услове за шире политичко окупљање и трајније облике деловања. До револуције 1848. године поједине такве групе већ су називане „странкама“, али су и даље биле неформално организоване (без правила о унутарстраначкој дисциплини) и политичких програма. Управо због тога савремена историографија, при чему се ослањамо на радове Дитера Лангевеша (Dieter Langewiesche), указује на то да се о политичким странкама у ужем смислу

⁶⁶ Dal Robert, *Dileme pluralističke demokratije*, Beograd, 1994, 64–66.

⁶⁷ Norman Ludvig, Malkopoulou Anthoula, „Three Models of Democratic Self-Defence: Militant Democracy and Its Alternatives“, *Political Studies*, Vol. 66, No. 2, 2018, 442–443.

⁶⁸ Ruso Žan Žak, *Društveni ugovor*, Beograd, 1993, 75.

⁶⁹ From Erih, *Zdravo društvo*, Beograd, 1963, 184–185.

може говорити тек онда када организоване групе своје деловање усмере ка освајању политичког утицаја и избору представника у парламент.⁷⁰

У првој половини XIX века политички живот у Немачкој још увек није био организован кроз странке у модерном смислу. Ни Франкфуртска национална скупштина из 1848. године није познавала политичке странке као трајно организоване структуре са јасним програмима и дисциплином. Посланичке групе често су носиле називе по местима окупљања, па су тако постојали умерено-демократски *Немачки двор* (Deutscher Hof) и радикално-демократски Громовита гора (Donnersberg). У самом парламенту преовлађивали су академици и имућни грађански слојеви, док су радници и сељаци били готово потпуно потиснути из политичког представљања. Због таквог састава Франкфуртска скупштина често је описивана као *парламент угледних грађана*. Како наводи Хајно Как (Heino Kaack), политичке групе тог периода у почетку су се формирале око појединаца и мањих кругова истомишљеника. Њихово деловање било је ограничено, па није постојала потреба за развијеном организационом структуром. Озбиљније промене настају тек са индустријализацијом и јачим друштвеним раслојавањем, када политички правци постепено почињу да се везују за одређене друштвене слојеве. Средином XIX века већ се јасније издвајају либерална, конзервативна, католичка и социјалистичка струја, а током шездесетих година појављују се и први елементи модерније страначке организације.⁷¹

До седамдесетих година XIX века у Немачкој се већ може говорити о релативно стабилном страначком систему, у ком су се главне политичке и друштвене струје постепено институционализовале у облику модерних политичких странака. Посебан значај имало је појављивање масовних организација које су се ослањале на шире друштвене слојеве, пре свега католичког и радничког покрета. Оснивање Општег немачког радничког удружења 1863. године (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein – ADAV) и Социјалдемократске радничке партије 1869. (Sozialdemokratische Arbeiterpartei – SDAP) године означило је јачање организованог радничког покрета, док се истовремено обликовала и католичка Центарска странка. У истом периоду долази и до подела унутар либералног и конзервативног блока, што је додатно утицало на профилисање парламентарног живота. Корени таквог развоја били су видљиви још током револуције 1848–1849. године, када се први пут појављују трајније политичке фракције у парламентима и политичким клубовима. Политичке струје које су се тада издвојиле наставиле су постепено да се организационо учвршћују.⁷²

Мада су у Немачком царству постојали парламент и друге политичке институције, утицај грађана на процес доношења политичких одлука био је ограничен и није обухватао кључне сфере извршне власти. Политичка воља у највећој мери обликовала се у уским државним и елитним круговима, док је парламент имао ограничен утицај на формирање владине политике. Истовремено, раднички покрет добијао је све организовану форму и све ширу друштвену подршку. Његов политички програм и растући изборни успех, уз страх власти од револуционарних превирања након Париске комуне,⁷³ довели су до тога да држава

⁷⁰ Ritter A. Gerhard, *Die deutschen Parteien 1830–1914. Parteien und Gesellschaft im konstitutionellen Regierungssystem*, Göttingen, 1985, 10–11.

⁷¹ Kaack Heino, *Geschichte und Struktur des deutschen Parteiensystems*, Opladen, 1971, 21, 25–26.

⁷² Социјалдемократе су на изборима 1877. године освојиле више од 9% гласова, док је Центарска странка од 1874. године стабилно задржавала око четвртине посланичких мандата. Истовремено су се мењали и односи унутар дотадашњих политичких групација. Либерални блок временом се поделио на леву и десну струју, а конзервативни на слободне и немачке конзервативце. Такви процеси одвијали су се упоредо са постепеним обликовањем тзв. „петопартијског система“ током шездесетих и седамдесетих година XIX века. Социјалистички, католички, либерални и конзервативни политички блокови, уз странке националних мањина, постепено су формирали основни оквир парламентарног живота Немачког царства. Ritter A. Gerhard, *Die deutschen Parteien 1830–1914...*, 6–18.

⁷³ Париска комуна је назив за револуционарну власт у Паризу насталу током устанка који је трајао од 18. марта до 28. маја 1871. године. Устанку су претходили вишемесечна опсада града, глад и капитулација пред немачком војском. Непосредан повод био је покушај владе Адолфа Тјера (Adolphe Thiers) да 18. марта одузме топове париске Националне гарде на Монмартру, чему су се супротставили гардисти и становници града, док је део

социјалдемократски покрет почне да посматра као озбиљну претњу постојећем политичком и друштвеном поретку. У таквим околностима донет је Закон против социјалиста. Ефекти тог прописа нису испунили очекивања. Уместо да ослаби раднички покрет, репресија је произвела супротан ефекат. Покрет се додатно повезао, мобилисао и организационо ојачао. Политичке странке су у Рајхстагу и покрајинским парламентима временом све више улазиле у различите договоре и привремена савезништва. Таква институционална организација била је специфична, јер политичке странке нису непосредно преузимале одговорност за вођење државне политике. У таквим околностима код многих странака постепено се развијао опортунистички приступ политичком деловању, будући да је критика власти често доносила веће политичке користи него преузимање одговорности за решавање државних питања. С друге стране, сам федерални поредак Немачког царства није остављао много простора за потпуно централизовано управљање. Одлуке су се доносиле кроз бројне договоре и усаглашавања између различитих нивоа власти. У локалним срединама такав систем је омогућио постепено политичко укључивање многих друштвених група. Поједине од тих група су до тада биле ван јавног и политичког живота.⁷⁴

Бизмаркова политика према социјалистима била је пре свега *превентивна*, у смислу заштите политичког поретка. Основна намера није била само кажњавање постојећег покрета, већ спречавање да се радничка солидарност и социјалистичке идеје још више прошире и стекну шири утицај у друштву.⁷⁵ Због тога су репресивне мере у државним круговима представљане као вид заштите постојећег политичког система. Бизмарк је настојао да кроз „унутрашњу изградњу Рајха“ различите верске и друштвене групе повеже у јединствену политичку целину. У таквом концепту социјализам је имао посебно место противника. Његова интернационалистичка начела била су у супротности са идејом националног и државног јединства. Зато је социјалистички покрет постао погодан непријатељ око кога су се друге политичке снаге могле лакше окупљати.⁷⁶

Бизмаркова политика према радничком покрету од почетка је, у извесној мери била противречна. Социјалистима је било дозвољено да учествују на изборима. С друге стране се њихов политички утицај што више ограничавао. Страх од радничког покрета (у Немачкој) појачан је након Париске комуне 1871. године. Питање оправданости такве забринутости постало је једно од кључних политичких питања почетком седамдесетих година XIX века. Немачке власти сматрале су да развој међународног радничког покрета, а нарочито искуство Париске комуне, указују на могућност револуционарног деловања и унутар Немачког царства. Бизмарк али и део европских владајућих кругова, догађаје у Паризу схватили су као упозорење. Париска комуна је све више посматрана као доказ да раднички покрет може да прогласи револуцију као свој циљ. Маркс је комуни представљао као први пример пролетерске револуције. То је додатно појачавало подозрење према међународном социјалистичком покрету. Додатни притисак је створило и то што је Међународна асоцијација радника већ била оптерећена унутрашњим поделама. У таквој атмосфери Бизмарк је 1870. покушавао да са Русијом и Аустријом успостави сарадњу против револуционарних покрета. Током сусрета у Бад Гаштајну 1871. постепено се обликовао приступ који је спајао ограничене социјалне

војника одбио наређења и придружио им се. Влада и војска повукле су се у Версај, а привремену власт у Паризу преузео је Централни комитет Националне гарде. После избора одржаних 26. марта, ново градско веће проглашено је Париском комуном 28. марта. Сукоб са владом у Версају обухватао је питања очувања републике и права Париза на сопствену управу и оружане снаге. Владине трупе ушле су у град 21. маја, чиме је почела „Крвава недеља“, обележена борбама на барикадама и масовним стрељањима. Последњи отпор угушен је 28. маја 1871. године. Tombs Robert, *The Paris Commune 1871*, Harlow, 1999, 1–3, 10–11.

⁷⁴ Braune Andreas, Dreyer Michael, Lang Markus, Lappenküper Ulrich (yp.), *Einigkeit und Recht, doch Freiheit? Das Deutsche Kaiserreich in der Demokratiegeschichte und Erinnerungskultur*, Stuttgart, 2021, X.

⁷⁵ Упркос томе што је Социјалистичка радничка партија представљала узор за друге европске покрете, већина радника у Немачкој и даље је подржавала хришћанске, конзервативне или либералне странке. Синдикално организовање радника је било у зачетку.

⁷⁶ Hoffrogge Ralf, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland ...*, 78.

реформе и репресивне мере. У пракси је тежиште све више било на сузбијању социјалиста. Кривични поступци против Бебела, Либкнехта и других социјалиста, постајали су све чешћи. Појачавана је и контрола штампе и јавних окупљања. Међутим, социјалисти су суђења својим лидерима и присталицама користили за политичку агитацију. Политички процеси су им доносили додатну пажњу и подршку међу радницима.⁷⁷

Забрана политичке странке је најтежи облик ограничења слободе политичког удруживања. У савременим правним системима такве мере се најчешће правдају заштитом демократског поретка и спречавањем деловања организација које се сматрају опасним по државу. Историјско искуство показује да су политичке организације у различитим периодима често означаване као претња јавном поретку, безбедности или држави. То није увек било искључиво питање стварне опасности. У појединим случајевима такве оцене служиле су и као основ за правно и политичко уклањање непожељних противника. Зато се код сваког оваквог примера поставља питање где престаје легитимна заштита државе, а где почиње политички мотивисана репресија. Посебно место у тој расправи има Немачка крајем XIX века. Мере предузете против социјалиста отвориле су дилему да ли је реч о нужном очувању државног поретка или о коришћењу правних механизма ради сузбијања политичког противника. Управо због тога Закон против социјалиста треба посматрати шире – не само кроз његово формалноправно оправдање, већ и кроз начин на који је примењиван и последице које је оставио на деловање Социјалистичке радничке партије Немачке.

⁷⁷ Pflanze Otto, *Bismarck and the Development of Germany, Volume II ...*, 294–296.

3. РАЗВОЈ НЕМАЧКОГ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА, ОСНИВАЊЕ ADAV, SDAP И УЈЕДИЊЕЊЕ У SAPD

3.1. Социјално-економски и политички контекст (до 1860-их)

Развој немачког радничког покрета пре доношења Закона против социјалиста обележен је бројним унутрашњим поделама, идеолошким сукобима и институционалним напорима за политичко деловање. Ово поглавље прати настанак кључних радничких организација, као и њихову постепену консолидацију у јединствен политички покрет – Социјалистичку радничку партију Немачке (Sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands, у даљем тексту: SAPD).

Историја социјализма често се повезује са учешћем најсиромашнијих слојева у грађанским револуцијама. Од Француске револуције 1789. године, па кроз немире и револуционарне покрете 1793, 1830, 1832. и 1848. године, управо су друштвено најобесправљенији чинили највећи део учесника побуна и демонстрација. Тај рани „пролетеријат“ још увек се не може поистоветити са касније формираном радничком класом у модерном политичком смислу. Иако су социјалистички теоретичари касније критиковали резултате грађанских револуција, учешће сиромашних слојева у тим догађајима имало је велики значај за развој радничког покрета. Кроз такве побуне и протесте постепено се развијала политичка свест радника. Уз свест, стварали су се и услови за трајније облике организовања. У немачким земљама после 1848. године социјално незадовољство постепено прераста у организован раднички покрет. Како истиче Вернер Зомбарт (Werner Sombart), тај процес добија конкретан облик кроз оснивање радничких удружења и њихове прве покушаје међусобног повезивања.⁷⁸

Улога немачке грађанске класе („буржоазије“) била је од пресудног значаја за обликовање политичких циљева током револуције 1848. године. Упркос доминацији на политичкој сцени, показала је неодлучност у суочавању са радничким захтевима. Политичко вођство револуције, углавном у рукама адвоката и професора, није пружио довољну подршку радничкој класи која још није била довољно организована. Такав приступ оставио је дуготрајне последице и отворио простор за постепено формирање самосталних радничких организација. Истовремено, крупни и ситни власници капитала учвршћивали су положај у условима неравномерне индустријализације и ограничених политичких права. Све то је додатно отежавало решавање радничких проблема. Одсуство општег права гласа, ограничене могућности удруживања и репресивно законодавство спречавали су артикулацију радничких захтева у институционалном оквиру, доприносећи постепеном обликовању политичког простора из кога ће се развити организован раднички покрет.⁷⁹

У немачком контексту XIX века, политички либерализам није произлазио искључиво из интереса средњих власника капитала. Напротив, он је био заснован на ширим друштвеним коалицијама које су обухватале ситне капиталисте, занатлије, сељаке и радничку класу. Његов састав је био хетероген и зависио је од историјских прилика и регионалних околности. Унутар

⁷⁸ У Лајпцишком радничком удружењу, које је при оснивању имало око 500 чланова, већ се појавила идеја о заједничком наступу радника. Истовремено се јавља и потреба за повезивањем са радницима ван локалног оквира. Представници удружења учествовали су 1848. године на скуповима у Дрездену и Кемницу. Тамо су подржавали оснивање самосталних радничких организација са политичким циљевима. Све више се истицало да је „радничко питање“ повезано са политичким односима. Тражило се удруживање радничких друштава и политичка једнакост. Радници су одржавали контакте и са организацијама у другим градовима, попут Берлина и Мајнца. То показује да су већ постојали рани покушаји ширег повезивања радничког покрета. Власти су такве активности пажљиво пратиле. Поједини активисти били су легитимисани и саслушавани, а у неким случајевима и протеривани из градова. Зомбарт Вернер, *Социјализам и социјални покрет*, Београд, 1922, 231–232; Leupold Ellen, *Der Leipziger Arbeiterverein 1848–1850. Ein Beitrag zur Herausbildung der Arbeiterbewegung in Sachsen*, Diplomarbeit, Karl-Marx-Universität Leipzig, Sektion Geschichte, Leipzig, 1990, 18–20.

⁷⁹ Hoffrogge Ralf, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland ...*, 53–54; Anderson Ivelin, *Čekić ili nakovanj*, Београд 1955, 22.

парламентарног либерализма⁸⁰ доминирали су интелектуалци и професионалци, док су индустријалци имали релативно споредну улогу, што је у историографији постало општеприхваћено становиште. Због тако сложеног друштвеног упоришта поставља се питање да ли се либерализам може једноставно дефинисати као идеологија капитализма. Крупни капитал је, посебно у превирањима 1848. године, углавном одбијао да прихвати радикалне демократске захтеве и био је усмерен ка умереним политичким циљевима.⁸¹

Либерални покрет у Немачкој није представљао јединствену политичку целину, већ га је одликовала изражена унутрашња разноликост. Због тако хетерогеног састава либералног покрета и његовог ограниченог односа према демократским захтевима, постављало се питање колико је либерализам уопште могао да постане трајни политички ослонац радничког покрета. Немачки либерали нису наступали као јединствен блок. Део њих је и даље био резервисан према ширењу „демократске“ политике и масовног учешћа радништва. Како истиче Бројли (John Breuilly), либерализам у Немачкој није успео да стекне трајнији утицај међу радницима. Разлог томе били су неповерење према широј демократизацији, трајна наклоност идеји „јаче државе“, али и одсуство спремности да се озбиљније доведе у питање постојећи конзервативни поредак. Иако су поједини либерални кругови, попут Nationalverein-a⁸² већ до краја 1862. године захтевали примену Устава из 1849. године, који је предвиђао опште право гласа за пунолетне грађане мушког пола и парламентарну власт, ставови пруских либерала према демократској реформи изборног система остали су знатно резервисанији. У појединим јужнонемачким државама либерали су заузимали изразито демократске позиције. Неки од њих били су спремнији да подрже ширење политичких права и парламентарних овлашћења, него што је то био случај у Пруској. Истовремено, у појединим срединама постојала је и већа отвореност за сарадњу са радничким покретом.⁸³

После слома револуције 1848/49. године раднички покрет у немачким земљама више није могао јавно да делује као организована снага која је повезивала раднике из различитих немачких држава. Конзервативна реакција није погодила само политичке револуционаре. Удружења, штампа и мреже преко којих су радници покушавали да се повежу такође су били погођени. Келнски комунистички процес из 1852. године показао је колико је држава била спремна да употреби полицијски и судски апарат против таквих кругова. Чланови Савеза комуниста били су осуђени на вишегодишње казне затвора. Сама организација је убрзо престала да постоји. Репресија није могла једнако лако да захвати све облике радничког повезивања. Док су политичка удружења и њихова штампа били забрањени, традиционалне везе занатских калфи опстајале су захваљујући покретљивости, личним контактима и узајамној помоћи. Неформалније мреже омогућавале размену вести, проналажење посла и смештаја, па је део радничке солидарности преживео и после разбијања првих организација.⁸⁴

Док је политичка репресија сузбијала радничка и демократска организовања, у позадини су текле дубоке социјално-економске трансформације. Оне су постепено мењале класну структуру друштва. Након аграрних реформи и укидања феудалних обавеза у Пруској током прве половине XIX века, постављени су темељи индустријске трансформације Немачке. До 1860-их година обрадиво земљиште готово се удвостручило. Истовремено су порасли приноси и број становника, а традиционална занимања више нису могла да апсорбују вишак радне снаге. Миграције ка индустријским центрима и масовна емиграција постале су трајна појава. Процес ослобађања сељаштва и повећане друштвене покретљивости довео је до формирања мобилне и бројне радне снаге. Аграрна трансформација, повезана са

⁸⁰ Парламентарни либерализам је врста потпојма либерализма и обухвата представничку демократију.

⁸¹ Blackbourn David, Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford & New York, 1984, 76–77, 79, 82.

⁸² Либерална национална асоцијација основана 1859. као претеча Национално-либералне странке.

⁸³ Breuilly John, „Liberalism or Social Democracy: A Comparison of British and German Labour Politics, 1850–75“, *European History Quarterly*, Vol. 15, No. 1 (1985), 22–24.

⁸⁴ Hoffrogge Ralf. *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland ...*, 54–55.

урбанизацијом и индустријализацијом, створила је социјалну основу из које ће се развити организовани раднички покрет и његове политичке организације.⁸⁵

Уколико трагамо за клицама успона пролетеријата и радничког покрета, неопходно је пажњу усмерити на индустријализацију. Шездесетих година XIX века социјално-економска слика Немачке доживела је дубоке промене. Пренасељено сељаштво је своје незадовољне становнике усмеравало у емиграцију или у домаће градове. Тако је Берлин 1860. године имао више од пола милиона становника. До 1870. тај број се повећао за још око 250.000. С растом урбаног становништва, градска политика постала је кључно поприште будућности Немачке. Индустрија је привлачила људе у градове. У изузетном таласу развоја, индекс индустријске производње у Немачкој порастао је за 46% током шездесетих година XIX века. Представници растућих индустријских предузећа захтевали су укидање застарелих еснафских прописа који су, према њиховим наводима, ометали напредак земље. Након спроведене индустријализације, када су те мере спроведене, механизована производња потиснула је занатлије терајући их у борбу за голи опстанак. Из њихових редова социјалистички покрет је убрзо придобио присталице, јер је нудио визију радикалне промене друштвеног поретка.⁸⁶

Типичан пример оваквих процеса представља развој области Рура и града Гелзенкирхена. Пре индустријализације многи делови Немачке били су претежно рурални и пољопривредни. Гелзенкирхен је до почетка 1840-их представљао ретко насељену област обликовану пољопривредом и малим селима. Политички живот у Вестфалији одвијао се монотono, без већих поремећаја чак и 1830. године. Током XIX века у Руру се, под утицајем експлоатације угља, ширења парних машина, железнице и развоја гвоздене и челичне производње, постепено обликовала нова индустријска област. У таквим условима рударство је постало водећи привредни сектор. Средином века, услед кризних кретања и раста становништва, у нижим друштвеним слојевима формирала се „индустријска резервна армија“ слободне радне снаге која је задовољавала потребе брзорастуће индустрије.⁸⁷

Индустријализација је довела до јачих миграција и веће професионалне покретљивости радника.⁸⁸ Међутим, она није значајније повећала њихове могућности за друштвени успон. У

⁸⁵ Обрадиво земљиште се повећало са 26,5% укупне површине 1816. на 51,4% 1866. године, док је необрађено земљиште опало са 40,3% на свега 7,1%. Размeре аграрне трансформације у Пруској најјасније се уочавају кроз статистичке показатеље који прате промене у структури земљишта, демографији и социјалним односима. Индекс приноса порастао је за 94 поена, а број становника за 73. Број становника Пруске порастао је са око 25 милиона (1840) на приближно 38 милиона (1860). Према истраживањима Бебела, у осам пруских провинција у периоду 1853–1890. становништво је повећано за 42%. Лидер социјалиста тврди и то да су приходи расли паралелно са растом становништва. До 1848. године слободу је стекло око 70.000 сељака уступањем дела земље и око 170.000 новчаним отплатама, док је између 1850. и 1865. још око 640.000 откупило своју независност. У периоду 1850–1870. око два милиона становника емигрирало је из немачких земаља, уз снажно унутрашње пресељавање ка индустријским центрима. Wehler Hans-Ulrich, *The German Empire...*, 12–13; Август Бебел, *Жена и Социјализам*, 336.

⁸⁶ Dominick Raymond H. III, *Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party*, 118–119.

⁸⁷ Goch Stefan, *Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und Arbeiterkultur im Ruhrgebiet: Eine Untersuchung am Beispiel Gelsenkirchen 1848–1975*. Düsseldorf, 1990, 44.

⁸⁸ Индустријализација се у европским државама није одвијала истим темпом, па се ни однос између броја запослених у пољопривреди и индустрији није свуда мењао једнаком брзином. Око 1710. године 43% активног мушког становништва Енглеске и Велса било је запослено у секундарном сектору (тј. производним занимањима, попут занатства, мануфактурне производње, грађевинарства и рударства), док је у Француској око 1725. године тај удео износио 16%. Разлика је остала изражена и средином XIX века. У Енглеској и Велсу секундарни сектор је 1851. године обухватао 50,8% мушке радне снаге, а у Француској нешто више од 25%. У Француској се током XIX века дуже задржала повезаност пољопривредног и индустријског рада. Сељаци су повремено радили као рудари, занатлије и градитељи путева, док су индустријски радници током жетве напуштали радионице и одлазили на пољопривредне послове. У Енглеској је такав облик допунског запошљавања већ почетком XVIII века био знатно ређи, а током XIX века готово је изгубио значај. Различит ток индустријализације у Британији и Француској одредио је и различит карактер њихових радничких покрета. У Британији је број фабрика памука средином двадесетих година XIX века порастао за 50%, док се број механичких разбоја током те деценије утростручио. Већ почетком тридесетих година број ручних ткача и фабричких радника у памучној индустрији био је изједначен. Чартизам је једно време повезивао фабричке раднике, привилеговане занатлије и занатлије чији је положај пропадао. То јединство није било трајно. Различити интереси и неједнака снага ових група допринели

Билефелду, где је индустријализација узела маха након 1850. године, стопа успона из радничке класе у више категорије износила је свега 15%. Ни у годинама које су уследиле није дошло до озбиљнијег помака. Истовремено је у индустријским градовима забележен и пораст друштвене деградације. Део синова мајстора, трговаца и мањих предузетника прелазио у редове радника. Тек са увођењем фабричке производње у појединим селима дошло је до постепеног раста покретљивости. Ова промена такође није довела до дубљег преображаја друштвене структуре. Привредна трансформација се стога, не може посматрати линеарно, као пут друштвеног успона, већ као процес који је истовремено стварао нове могућности.⁸⁹

Развој социјалистичког покрета у Немачкој одвијао се у оквиру економског поретка и идејног пројекта у којем су либерална начела слободног тржишта постепено постала доминантна међу економистима и политичарима. Успон индустријског капитализма у почетку је изгледао као потврда исправности таквог приступа. Крајем шездесетих година XIX века постајале су све видљивије друштвене последице индустријског раста и продубљивања разлика између класа. Кулминација је уследила током кризе 1873. године. То је отворило простор за критику постојеће економске доктрине и за појаву реформских струја које су настојале да, кроз социјалне мере и интервенцију државе, ублаже класне тензије и очувају друштвену стабилност. У том контексту формирала се и струја катедерсоцијалиста.⁹⁰ Њени представници настојали су да пронађу равнотежу између принципа слободног тржишта и захтева за социјалном правдом.⁹¹

Економска криза која је уследила након Бечког берзанског краха 1873. године погодила је и рударске и индустријске центре. Између осталог погођена је била и поменута Рурска област. Пад цена угља имао је далекосежне последице по локалну привреду. Довео је до смањења зарада, масовних отпуштања и бројних банкрота. Покушаји рационализације производње и концентрације капитала у почетку нису донели стабилност, већ су додатно појачали притисак на радну снагу. Услед раста трошкова живота појавила се потреба за

су распадању покрета током четрдесетих и педесетих година XIX века. Синдикати су се развијали још од двадесетих година, а учвршћивање индустријског капитализма постепено је давало предност економској борби, синдикалном деловању и политичким реформама. У Француској је развој био спорији. Фабрике су биле мање, а велики део старих заната опстао је и делимично се прилагодио механизацији. Зато главни ослонац радикализма у време Друге републике нису чинили фабрички радници, већ париске занатлије и радници малих радионица, а ван Париза сеоске занатлије, градске занатлије и сељаци. Њихово деловање почивало је на већ постојећим везама: занатским заједницама, друштвима узајамне помоћи, задругама, политичким клубовима, локалним окупљалиштима и кафанама. Litvine Alexis, Shaw-Taylor Leigh, „Why Wasn't France First? The Industrial Revolution in England and France: New Data and Further Thoughts on the Question“, Cambridge Working Papers in Economic and Social History, Preliminary Paper No. 40, Cambridge, 2021, 14, 37–39, 61–62.; Calhoun Craig, „Industrialization and Social Radicalism: British and French Workers' Movements and the Mid-Nineteenth-Century Crises“, *Theory and Society*, Vol. 12, No. 4, 1983, 485, 491–497.

⁸⁹ Kocka Jürgen, *Industrial Culture and Bourgeois Society...*, 210–212.

⁹⁰ Хајнрих Опенхајм (Heinrich Oppenheim) је, критикујући ову струју, објашњавао да је социјалистима називао заговорнике система државне помоћи у решавању социјалног питања, који су прихватили и универзитетски професори. Није, међутим, порицао да социјална беда под одређеним околностима може оправдати задирање државе у приватноправне односе. Нарочито је потребно да надзире уговор о раду. Неслагање са заговорницима државне помоћи представљао је првенствено као спор о изводљивости и корисности њихових предлога за решавање социјалног питања, а не о границама државне власти. Oppenheim Heinrich Bernhard, *Der Katheder-Sozialismus*, Berlin, 1872, 33–34.

⁹¹ Доминација либералне економске мисли, засноване на учењима Смита (Adam Smith), Рикарда (David Ricardo) и Цона Стјуарта Мила, постепено је потиснула алтернативне концепције попут националне економије Листа (Friedrich List), корпоративистичких идеја Хубера (Victor Aimé Huber) и Вагенера (Hermann Wagener), као и ране облике државног социјализма повезане са Ласаловом традицијом (Ferdinand Lassalle). У оквиру ове интелектуалне конфронтације између манчестерлијанаца и њихових критичара, катедерсоцијалисти су се наметнули као важан глас у јавној расправи. Иако нису били политички активисти, њихови научни и публицистички радови настојали су да укажу на социјалне последице индустријског развоја и да предложе реформе усмерене ка јачању улоге државе у заштити општег интереса. Распон тих предлога кретао се од умерених корекција система слободног предузетништва до амбициознијих визија државног социјализма, што сведочи о интензитету идејног сукоба који је обележио економску и друштвену дебату Немачког царства уочи кризе 1873. године. Pflanze Otto, *Bismarck and the Development of Germany, Volume II...*, 287–288.

договорима о производњи и ценама, као и за већим степеном вертикалне и хоризонталне концентрације.⁹² Радници су се суочавали са несигурношћу запослења и концентрацијом капитала у рукама малобројних индустријалаца. Живели су у условима који су све више подстицали осећај неправде и тежњу ка колективној заштити интереса.

Услед несташице станова и (шпекулативног) закупа, радничке породице су живеле у тесним и нехигијенским условима. Често и у баракама.⁹³ Само у првом тромесечју 1872. године 49.000 берлинских породица било је погођено повећањем кирија, од чега је 26.000 било присиљено да се исели. Просечан број лица у прихватилиштима за бескућнике порастао је са 3.846 (1873) на 11.497 (1878). У исто време, индустријски радници су се суочавали са све тежим условима. Пад плата праћен је порастом трошкова живота. Страх за егзистенцију постајао је све израженији. Атмосфера беде и несигурности представљала је друштвени амбијент у коме ће радничко незадовољство постати све видљиво у јавном животу. Бебел то стање описује ратом „свих против свију“.⁹⁴

У сукобима рада и капитала, социјалдемократска штампа бележи да државна власт своје ресурсе по правилу користи да стабилизује позицију послодавца. Тако *Neuer Social-Demokrat* наводи да је у једном берлинском спору држава непосредно интервенисала обезбеђивањем радне снаге послодавцу, чиме је радницима створена конкуренција коју нису могли да неутралишу. Овај образац интервенције ће у наредним годинама постати све израженији.⁹⁵

3.2. Формирање радничких организација и идеолошке струје (1860–1875)

Формална политичка једнакост није увек подразумевала стварну слободу избора. И после две деценије од увођења општег изборног права,⁹⁶ радници су због економске зависности од послодаваца и даље били под притиском приликом гласања. Притисак се кретао од отворених претњи отказом до суптилнијих облика „убеђивања“. Послушност и гласање у складу са захтевом послодавца се сматрала мерилем лојалности радника. У индустријским погонима, попут *Badische Anilin-und Soda-Fabrik*, запосленима је преко надзорника стављано до знања да ризикују отпуштање уколико гласају за непожељне кандидате. Претње су у појединим случајевима и спровођене. Слични обрасци јављали су се и у мањим занатским срединама, где су разговори пред изборе прерастали у отворене санкције након гласања. Извештаји из више изборних округа показују да овакве праксе нису биле изузетак. Заправо су чиниле део ширег механизма контроле. Чак је и формална тајност гласања могла бити

⁹² Goch Stefan, *Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und Arbeiterkultur im Ruhrgebiet...*, 49-50.

⁹³ Сиромаштво радника испољило се и у недостатку животног простора и поскупљењу основних животних намирница. У градовима попут Келна, Бреславе или Берлина недостатак животног простора је био проблем д почетка четрдесетих године XIX века. Након 1870. године ови проблеми сиромаштва радничке класе су продубљени. Станарина је повећана за 114%, а трошкови домаћинства су порасли за 67%. Mehring Franc, *Historija njemačke socijalne demokratije IV*, 46.

⁹⁴ Радници за егзистенцију страхују сваки дан. Стотине хиљада радника раде готово док послодавац жели, након чега их отпушта и „избацује на улицу“. Након што потроше све што имају, у „стадима крстаре земљом тражећи милостињу“. Бебел слику о беди радника употпуњује констатацијом да што је њихов положај беднији у духовном и моралном погледу, друштво их се више плаши и зазира од њих. Бебел Август, *Жена и Социјализам*, 332–333; Tönnies Ferdinand, *Der Kampf um das Sozialistengesetz 1878*, Berlin, 1929, 49–50, 52.

⁹⁵ У тексту поменутих новина, под насловом „Државна помоћ против радника“ описан је спор словослагача у Берлину у штампарији која је штампала стенографске извештаје пруског посланичког дома. Након оштрих реакција у парламенту (раднички захтеви означени као „неморални“, уз упозорење да се не сме давати „лош пример“), држава је интервенисала. Министарство рата упутило је у Берлин 48 словослагача из једног армијског корпуса како би се штампање несметано наставило. Лист истиче да је тиме поништен привид „слободног уговарања“, јер је послодавцу обезбеђена радна снага и радницима наметнута конкуренција. У истом броју, у политичком прегледу, преноси се и став министра унутрашњих послова који социјалдемократију представља као извор друштвених проблема, уз наглашавање опасности штампе и расправа у удружењима које, по тој интерпретацији, подривају поштовање закона и релативизују његово извршавање. *Neuer Social-Demokrat*, Jg. 4 (1874), Nr. 12, 30. Januar 1874, 1.

⁹⁶ Опште бирачко право се односило само на припаднике мушког пола.

нарушена када су информације из изборног процеса доспевале до фабричке управе, док се у јавним службама такође очекивала политичка усаглашеност уз могућност санкција.⁹⁷

У таквим околностима постајало је све јасније да радници своје интересе не могу трајно остваривати у оквиру постојећих либералних и грађанских политичких структура. Индустријализација, социјално раслојавање и постепено формирање радничке класе представљали су кључне предуслове за политичко осамостаљивање радничког покрета. Истовремено, ограничена политичка слобода, економска зависност радника и слаб интерес либералних кругова за социјална питања непосредно су подстицали самостално политичко организовање радника. Из таквих околности постепено су настале прве радничке политичке организације, које ће касније добити јаснији облик у оснивању ADAV-а и SDAP-а.

После револуција 1848–1849. године развој радничких организација у Немачкој био је ограничен репресивним законодавством реакционарног периода. Због тога до почетка шездесетих година XIX века још увек нису постојале радничке организације које би се могле сматрати синдикатима у модерном смислу речи. Под тим се подразумевају трајни облици организовања ради заступања интереса радника. И раније су постојала удружења занатлија и радника. Међутим, она су углавном имала еснафски или културно-просветни карактер. Најчешће нису прелазила локалне оквире. Први покушаји организовања јавили су се већ 1848. године у виду удружења штампара у Мајнцу и дуванских радника у Берлину. Та удружења брзо су престала да делују након смиривања револуционарних догађаја. Током педесетих и шездесетих година постепено се, поново, развијају различити облици радничког удруживања, најчешће у виду помоћних фондова и потпорних савеза, усмерених на заштиту економских интереса радника. Убрзо се показало да такви облици помоћи нису довољни. Зато се постепено јављала потреба за ширим и трајнијим облицима организације. Један од раних примера таквог удруживања појавио се у Лајпцигу 1862. године, када је основано Удружење за стручно усавршавање штампара и словослагача. Убрзо су и у другим струкама настале сличне организације регионалног карактера. Оне су касније постале основа синдикалног покрета у Немачкој.⁹⁸ Посебно повољно тле за овај процес представљала је Саксонија, чија је индустријска развијеност и друштвена динамика омогућила рано укључивање радништва у шире облике политичког организовања.

Берлински текстилни радници током седамдесетих година XIX века нису успели да изграде трајније и стабилне облике синдикалног организовања. Организације су углавном остајале ограничене на специјализоване групе радника и често су имале кратак век. Такви услови нису погодовали ширем обликовању радничке солидарности. Посебно су се испојиле слабости током штрајка 1873. године. Иако је раднички покрет у Берлину и раније показивао извесне импULSE организовања, нарочито 1871. и 1873. године, унутрашње поделе и слаб ниво организације постепено су довели до распада штрајкачког фронта. Сукоби између ласаловаца и ајзенаховаца додатно су ослабили покрет. Изузетак је представљао синдикат мануфактурских радника, који је успео да опстане дуже од осталих организација. Његову стабилност нису одржавале само везе са берлинском групом SDAP-а и синдикалне касе, већ и блиски лични контакти чланова, који су живели у истом делу града. Насупрот томе, радници фабричке текстилне производње ретко су се укључивали у радничка удружења. Замена мушке радне снаге женском и лакша заменљивост радника додатно су отежавале стварање трајнијих организационих облика.⁹⁹ Анализом грађе из штампе закључујемо да су власти и пре доношења Закона користиле постојеће правне механизме за ограничавање радничког организовања. Тако је 1873. године у Лајпцигу распуштено радничко удружење у Нојшенефелду, уз позивање на

⁹⁷ Поред наведеног случаја, видети и примере из Улма и Северног Шлезвига, где су радници након гласања губили запослење; извештаје из Торња (Thorn / Toruń) о масовним последицама; као и случај Аугуста Еггера (August Eggers), који показује да је тајност гласања могла бити нарушена. Anderson Margaret Lavinia, *Lehrjahre der Demokratie: Wahlen und politische Kultur im Deutschen Kaiserreich*, Stuttgart, 2009, 255–264.

⁹⁸ Steenson P. Gary, *Not One Man! Not One Penny!*, 1981, Pittsburgh, 79–81.

⁹⁹ Renzsch Wolfgang, *Handwerker und Lohnarbeiter in der frühen Arbeiterbewegung. Zur sozialen Basis von Gewerkschaften und Sozialdemokratie im Reichsgründungsjahrzehnt*, Göttingen, 1980, 139–140.

одредбе Закона о удружењима из 1850. године. Иако је одлука формално образложена правним недостацима статута, кључни разлог била је процена да удружење представља наставак раније забрањене социјалдемократске организације. Овакви поступци показују да је држава радничко организовање посматрала као проблем, настојећи да га подведе под политичку контролу. Начелно је организовање било дозвољено, али под управним надзором. То је практично значило да ће право на слободу удруживања пратити низ ограничења у виду правних прописа неопходних за удруживање радника у посебне организације.¹⁰⁰

Прве социјалистичке организације у Немачкој појавиле су се у условима политичке подељености земље, што је утицало и на развој радничког покрета. Политичке поделе постепено су се пренеле и унутар самог социјалдемократског покрета, па јединствена радничка организација дуго није постојала. Под вођством Фердинанда Ласала 1863. године основан је Општи немачки раднички савез, који је представљао први организован покушај политичког заступања радничких интереса. Неколико година касније, на конгресу у Ајзенаху 1869. године, оформљена је и Социјалдемократска радничка партија. Њу су предводили Вилхелм Либкнехт и Август Бебел. Иако су обе организације деловале у оквиру настајућег социјалдемократског покрета, њихове политичке позиције и погледи на немачко уједињење брзо су их удаљили. Сукоб се није заснивао само на личним ривалитетима и тактичким неслагањима. Покрете су удаљавале дубље принципијелне разлике. Ласал и његов наследник Швајцер (Johann Baptist von Schweitzer), делујући претежно у Пруској, прихватили су њену водећу улогу у процесу уједињења и ослањали се на „пруско решење“. Насупрот томе, Либкнехт и Бебел, ослоњени на демократске традиције 1848. године и политичко окружење Саксоније и југозападне Немачке, одбацивали су пруску хегемонију као опасност за демократски развој Немачке.¹⁰¹

Рани немачки социјалистички покрет био је подељен у тактичком, политичком и друштвеном смислу. Либкнехт и Бебел, ослоњени на традицију револуције из 1848. године, деловали су пре свега у Саксонији и јужним немачким областима. Окупљали су ширу демократску средину, попут радника, занатлија, учитеља, адвоката и трговаца. Већином оне који су делили антипруска уверења. Због тога је њихов покрет у раној фази више наглашавао отпор пруској хегемонији и Бизмарковој политици него јасно профилисан социјалистички економски програм. Насупрот томе, ADAV је деловао углавном у индустријализованим деловима Пруске и прихватао уједињење под пруском доминацијом. Због таквог политичког полазишта његови лидери су отвореније заступали државну интервенцију у привреди и финансирање радничких задруга,¹⁰² док се странка чешће ослањала на пролетаријат. До краја шездесетих година и ајзенашка струја постепено добија изразитије радничко и социјалистичко обележје. ADAV је прва трајнија и политички организованија радничка организација у Немачкој. Његов програм се темељио на државном интервенционизму, општем праву гласа и сарадњи са државом као главном средству за постизање социјалних реформи. Према Вернеру Зомбарту, тај приступ је задржан и након Ласалове смрти 1864. године, што се огледа у ограниченом ослањању на синдикално деловање и самосталним радничким иницијативама, уз

¹⁰⁰ Распуштање удружења *Allgemeiner Arbeiterverein zu Neuschönefeld* заснивало се на одредбама Закона о удружењима од 22. новембра 1850. године (Vereinsgesetz), при чему су власти указале на неслаганост статута са §22 (учешће лица која нису пунолетна и пословно способна) и, позивајући се на §25, донеле одлуку о распуштању и забрани даљег деловања. Као додатни разлог наведено је да су у руководству удружења учествовала лица повезана са раније забрањеном социјалдемократском организацијом, што је ново удружење представљало као њен фактички наставак; *Der Volksstaat. Organ der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei und der internationalen Gewerksgenossenschaften*, Jg. 5 (1873), Nr. 32, 19. April 1873, Leipzig, 3.

¹⁰¹ Morgan Roger, *The German Social Democrats and the First International, 1864–1872*. Cambridge, 1965, 2-3.

¹⁰² Антон Менгер (Anton Menger) показује да је Ласал своје предлоге о „организацији рада“ градио непосредно на Блановој (Louis Blanc) концепцији продуктивних асоцијација. Блан је замишљао радничке задруге у оквиру исте производне гране, основане уз државне кредите, као основу будуће економске организације. Менгер наглашава да је Ласал у тим практичним предлозима у потпуности зависан од Блана. Menger Anton, *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung*, Stuttgart, 1886, 112–113.

нагласак на државно подржаним облицима економског организовања.¹⁰³ Ласаловци су и након 1864. године углавном задржали овакав политички правац.

У годинама након Ласалове смрти 1864. године, у ADAV-у су постепено јачале унутрашње поделе и незадовољство политичким курсом организације. Додатне спорове изазивало је Швајцерово вођство. Његов ауторитарни стил управљања и изразита пропусна оријентација су код дела чланства изазивали отпор. Његово руковођење странком у литератури се често описује као снажно персонализовано. Настојао је да одлучивање „сачува“ за сам врх организације и одржи близак однос са пруским властима. Таква политика постепено је удаљавала део политички чланова од ADAV-а. С друге стране Бебел и Либкнехт радили су на политичком профилисању Verband deutscher Arbeitervereine („Федерације радничких удружења“), који је све више представљао алтернативни центар окупљања у односу на ADAV.¹⁰⁴

Док се ADAV под Швајцеровим вођством све више приближавао пруском режиму, у Саксонији и јужној Немачкој формирао се демократски оријентисан политички круг који ће убрзо постати идеолошка противтежа ласализму. Вилхелм Либкнехт, који се након амнестије 1861. вратио из емиграције, заједно са Августом Бебелом основао је 1866. године Саксонску народну странку (*Sächsische Volkspartei*). Ова радикалдемократска организација се оштро противила пруском утицају у процесу немачког уједињења. Док је већина либералног грађанства подржала Бизмарков курс, радикални демократ Јохан Јакоби (Johann Jacoby) био је међу реткима који су му се јавно супротставили. То је је додатно указивало на продубљивање разлаза између две струје. Бебел и Либкнехт су 1868. позвали на прикључење Првој интернационали и на оснивање независних радничких синдиката. Овим су су постављени темељи за настанак Социјалдемократске радничке партије (SDAP) у Ајзенаху 1869. године. За разлику од ауторитарније организованог ADAV-а, нова партија је почивала на демократској унутрашњој структури. Такође је и подржавала самостално синдикално организовање радника.¹⁰⁵

Политички развој Августа Бебела¹⁰⁶ није се одвијао непосредно у оквиру марксистичког покрета. Прво организационо искуство стицао је у либералним радничким удружењима. У њима је постепено прелазио од обичног члана ка активнијој улози у раду организација. Иако су Ласалови текстови за њега представљали један од првих додира са социјалистичким идејама, према ласаловцима је задржао извесну резерву. Сам је касније истицао да је, као и многи социјалисти његовог времена, „преко Ласала дошао до Маркса“. Преломни утицај на његово политичко обликовање имао је Вилхелм Либкнехт. Преко њега је Бебел ступио у ближи контакт са марксистичким кругом. За разлику од старијих социјалистичких вођа, Бебел је припадао генерацији која је потицала непосредно из радничке средине.¹⁰⁷

Док су Бебел и Либкнехт на југу обликовали демократско крило радничког покрета, на северу је ADAV, под вођством Швајцера, пролазио кроз процес унутрашњег уједињења и консолидације ласаловских фракција. У годинама уочи оснивања SDAP-а, ривалитет између

¹⁰³ Зомбарт Вернер, *Социјализам и социјални покрет*, 231–232.

¹⁰⁴ Steenson P. Gary, *Not One Man!...*, 19–20.

¹⁰⁵ Hoffrogge Ralf, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland ...*, 66–67.

¹⁰⁶ О биографским подацима и социјалном пореклу А. Бебела види: Heuss Theodor, „Bebel, August“, *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 1 (1953), 683–685. О његовом политичком развоју од либерално усмерених радничких образовних удружења ка самосталној социјалистичкој политици и улози сарадње са В. Либкнехтом у идејном приближавању марксизму, види: Rasmussen Kenneth, „August Bebel and the Origins of German Social Democracy, 1863–1890“, *The Historian*, Vol. 50, No. 3 (1988), 393–394; Hoffrogge Ralf, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland ...*, 64–65. О Бебеловом односу према парламентарном раду током важења Закона против социјалиста, види: Lidtke Vernon, *The Outlawed Party: Social Democracy in Germany 1878–1890*, Princeton, 1966, 233–235. О ширем контексту репресије и симболичкој тежини политичких процеса против социјалистичких лидера, види.: Nipperdey Thomas, *Deutsche Geschichte 1866–1918*, Bd. 2, München 1992, 384.

¹⁰⁷ Hoffrogge Ralf, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland ...*, 64–66.

Швајцера и Либкнехта постао је борба за утицај у Првој интернационали.¹⁰⁸ До краја шездесетих година XIX века и Швајцер и Либкнехт настојали су да се што чвршће повежу са Интернационалом. На ту одлуку је утицао њен растући углед у радничком покрету. Либкнехт у почетку није имао тако повољан положај као Швајцер, али је постепено јачао захваљујући деловању у срединама у којима је интернационалистичка пропаганда већ била добро прихваћена. У томе му је значајно помагао и Бебел. Швајцер је, с друге стране већ уживао извесно (мада резервисано) признање. Томе су допринели повољан пријем *Капитала*, али и његов организациони утицај у радничком покрету. Временом су обојица стекла признање Маркса и ширих социјалистичких кругова као водећи представници Интернационале у Немачкој.¹⁰⁹

Док је на југу Немачке јачало демократско крило радничког покрета, унутар ADAV-а је 1869. године дошло до поновног уједињења ласаловских група под руководством Швајцера.¹¹⁰ Дуготрајна подела, која је постојала још од 1864. године, све више је оптерећивала развој радничког покрета у Немачкој. Због тога је поновно окупљање ласаловских група доживљено као важан корак. У преговорима о реинтеграцији главну улогу имали су Швајцер и Менде (Mende). Карл Телке (Karl Wilhelm Tölcke) је јавно стао уз Швајцера и пред управом удружења бранио његове поступке. Обнова јединства ласаловске партије проглашена је 18. јуна 1869. године и у чланству је прихваћена великом већином.¹¹¹

Програм Социјалдемократске радничке партије, је у многима питањима преузео и проширио идеје и концепте ADAV-а. Захтеви су били постављени у ширем политичком оквиру. Странка је тражила опште и једнако изборно право, као и законско ограничење радног времена. Залагала се и за прогресивно опорезивање уместо пореза на потрошњу, али и за увођење обавезног образовања. Посебно место имала је идеја државне подршке задругама. Истовремено, државне институције нису одбациване као искључиво грађанске. Посматране су као простор политичке борбе, што се видело и у редовном учешћу странке на изборима.¹¹²

Социјалдемократе су уместо отвореног позива на републиканско уређење прихватиле формулу о „слободној народној држави“ (*freier Volksstaat*). Та конструкција је у пракси представљала еуфемизам за републику. Предметно формулисање је било је условљено политичким приликама у Северној Немачкој. Под пруском доминацијом постојала је бојазан да социјалдемократска удружења не би добила дозволу за рад уколико би република била изричито наведена као циљ. Због тога на конгресу у Ајзенаху није прихваћен предлог да се у програм странке унесе захтев за „републиканском државом“. Одбијен је и предлог да се странка назове социјално-републиканском. Сматрало се да појам „социјално-демократска“ већ у себи садржи републиканску идеју у ширем политичком смислу. Вилхелм Либкнехт је отворено истицао да је републиканац и да „социјалдемократска држава може бити само република“, коју је видео као „државу будућности“.¹¹³

Премда су обе струје полазиле од тога да је социјално питање неодвојиво од политичког, спор се у пракси све више концентрисао на питање стратегије деловања и односа према постојећој држави. Ласаловски ADAV инсистирао је на државној интервенцији, пре свега кроз подршку „продуктивним асоцијацијама“. Истовремено, био је спремнији и на

¹⁰⁸ Прва интернационала, основана 1864. у Лондону. Представљала је први покушај међународног повезивања радничких организација. Није била централизована масовна организација, већ лабава мрежа различитих струја и појединаца, у којој је Маркс имао значајан, али не и искључив утицај. Унутрашњи сукоби, нарочито између марксиста и анархиста, довели су до њеног слабљења после 1871. године. Hoffrogge Ralf, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland ...*, 71–73.

¹⁰⁹ Morgan Roger, *The German Social Democrats...*, 135–139.

¹¹⁰ Овде се под „уједињењем“ мисли на интерно реинтегрисање и дисциплиновање фракција унутар саме странке, а не на касније програмско спајање ласаловске и ајзенашке струје у Готи 1875. године.

¹¹¹ Herzig Arno, *Carl Wilhelm Tölckes Presseberichte: Zur Entwicklung der deutschen Sozialdemokratie, 1848–1893*, München, 1976, 94–98.

¹¹² Reschke Michael, Krell Christian, Dahm Jochen, *History of Social Democracy*, Berlin, 2013, 33.

¹¹³ Bonnell Andrew G, „Socialism and Republicanism in Imperial Germany“, *Australian Journal of Politics & History*, Vol. 42, Issue 2, April 1996, 194.

тактичку сарадњу са државним оквиром. SDAP је своју легитимацију градио на демократској опозицији и интернационалним везама. Због тога је национално питање постало највидљивија линија поделе. „Малонемачка“ перспектива под пруским вођством супротстављала се демократским представама о уједињењу и израженој одбојности према Бизмарковом поретку. Те разлике нису остајале само на политичком програму, већ су се утицале и на дилеме о организацији странке. ADAV је више тежио централизованом вођству, док је ајзенашка струја истицала унутрашњу демократију и ослањање на базу.¹¹⁴

3.3. Уједињење у SAPD, раст и реакција државе (1875–1878)

Упркос чињеници да су деловали у истом политичком простору, супротности између две радничке организације дуго су их држале у ривалству. Разлике нису биле само програмске. Тицале су се и односа према држави, националном питању и начина политичке борбе. Тек после стварања царства, економских потреса и све јачег државног притиска постепено су настали услови за приближавање. До уједињења је коначно дошло у Готи 1875. године. Готски програм настао је као резултат компромиса и постао основа организационог уједињења радничког покрета. У историографији се често указује да је програм био теоријски неуједначен и састављен од различитих идејних елемената. Његов политички значај био је велики. Означио је крај дуготрајне подељености и почетак заједничког деловања у оквиру јединствене странке.¹¹⁵

Процес уједињења био је изложен бројним неспоразумима и тешкоћама од 1870. године. Идеја о уједињењу, иако је имала све већи број присталица и добијала на значају, била је оптерећена односима неповерења и личним сукобима између ADAV-а и SDAP-а. Поремећени односи руководства оба покрета су успоравали разговоре о уједињењу. Спорови нису остајали само на програмским и организационим питањима. Временом су прерастали у борбу за политички утицај, али и за право да се једна струја представи као легитимни наследник Ласаловог покрета. Због тога отпор приближавању није произилазио искључиво из идејних разлика. У позадини је стајало и питање ко ће убудуће одредити правац радничког покрета (и у чијим рукама ће бити његов политички центар).¹¹⁶

Унутрашњи сукоби у ADAV-у током 1874. године постепено су уверили Либкнехта да се ласалистичка странка налази у озбиљној кризи. Посебно су на то указивале готово истовремене иницијативе више страначких лидера који су почели да траже приближавање ајзенашима. Либкнехт је због тога закључио да је ADAV „потпуно у расулу“. Међутим, и даље је био опрезан према стварним донетима таквих предлога. У позадини тих покушаја стајале су и унутрашње борбе у самом руководству ADAV-а. После неуспелог покушаја његових противника да га смене на конгресу одржаном у мају и јуну 1874. године, Телке је настојао да ојача сопствени положај приближавањем SDAP-у. У томе је имао и подршку председника Вилхелма Хазенклевера, који се у то време налазио у затвору. Иако је раније одбацивао могућност ближе сарадње са ајзенашима, Телке је већ у октобру посетио Либкнехта у Лајпцигу и предложио одржавање заједничког конгреса у новембру. Либкнехт, ипак, није био спреман да без резерве прихвати такав предлог. Сматрао је да Телке има ограничен утицај унутар ADAV-а, док је страначки лист *Der Neue Sozialdemokrat* остао под контролом његових

¹¹⁴ Reschke Michael и др., *History of Social, Democracy*, 34–35.

¹¹⁵ Nipperdey Thomas, *Deutsche Geschichte...*, 351; Reschke Michael и др., *History of Social, Democracy*, 34–35.

¹¹⁶ Извештаји са терена и јавни наступи Едуарда Бернштајна сведочили су о дубокој подељености и непријатељству између присталица ADAV-а и SDAP-а. У таквој атмосфери политичке расправе ретко су остајале само на теоријским и програмским питањима. Често су прелазиле у личне нападе и јавна омаловажавања. Швајцар је тако у полемикама, између осталог, називан „издајником“ и „државним социјалистом“. Истовремено, унутар расправа око руководства ADAV-а појављивали су се и захтеви за искључење Бернхарда Бекера (Bernhard Becker), Ласаловог привременог наследника. Бекеру су уз замерке идеолошке природе упућиване и увреде попут „лажов, клеветник и неизлечиви идиот“. Gay Peter, *The Dilemma of Democratic Socialism: Eduard Bernstein's Challenge to Marx*, New York, 1979, 35–36.

противника. Убрзо су и Фридрих Вилхелм Фриче (Friedrich Wilhelm Fritzsche) и Вилхелм Хаселман (Wilhelm Hasselmann) покренули сличне иницијативе. То је додатно показивало дубоке поделе међу ласалистима. Међутим, приближавање је постајало све видљивије и у јавном деловању. До новембра 1874. године шест ајзенашких и три ласалистичка посланика већ су заједно наступили у Рајхстагу, док су партијски листови обе стране почели да објављују говоре и извештаје својих дотадашњих политичких противника. Посебан значај имало је истовремено публиковање готово идентичних саопштења у листовима *Der Neue Sozialdemokrat* и *Der Volksstaat* у децембру 1874. године. У њима је наглашено да се преговори воде на основама равноправности. Неколико дана касније, на састанку у Берлину 15. децембра, обе стране изабрале су по девет делегата за заједничку конференцију којој је поверена израда предлога програма будуће уједињене странке.¹¹⁷

Телке је тек током 1874. године променио став према уједињењу ADAV-а и SDAP-а. До тада је припадао најоштријим противницима спајања, али су полицијске мере против ADAV-а и све јачи притисак власти утицали на преиспитивање те политике. Убрзо се укључио у покушаје приближавања две организације. Током припрема за уједињење постепено је потиснут из ужег круга преговора, па није учествовао у изради новог програмског нацрта. Када је почетком 1875. тај нацрт објављен, Телке је покушао да отвори ширу расправу унутар партије и критиковао је начин на који је читав процес вођен. Његови предлози нису добили већи простор уочи самог Готског конгреса.¹¹⁸ Избори за Рајхстаг 1874. године представљали су важну прекретницу у односима ласаловаца и ајзенаховаца. Дотадашње ривалство све више је уступало место практичној сарадњи. Током изборне кампање агитатори обе струје често су наступали заједно. Приближно уједначени резултати показали су да ниједна фракција сама не може постићи значајнији политички успех. То је постепено ублажавало унутрашње сукобе и допринело ближој сарадњи социјалдемократских посланика у парламенту. Искуство избора из 1874. године постало је једна од основа каснијег уједињења, јер су програмске разлике све више схватане као различити приступи истом циљу.¹¹⁹

Током првих година Немачког царства социјалисти су постепено јачали свој парламентарни и изборни утицај. У Рајхстагу је деловало четрнаест странака. Међу њима Социјалистичка странка већ тада се издвајала по броју посланика и освојених гласова. После прва два посланичка мандата освојена 1871. године, број њихових представника порастао је на девет 1874, а затим на дванаест 1877. године. Растао је и број гласова. Са 124.665 у 1871. години повећао се на 351.952 у 1874, односно на 493.288 у 1877. години.¹²⁰

У социјалистичкој публицистици и каснијој марксистичкој историографији често се указивало на то да уједињење Немачке 1871. године није било резултат демократске револуције, већ политичког договора немачких кнежева и јачања пруске монархије. Због тога је Маркс пруско-немачку државу описивао као „војни деспотизам с парламентарним облицима“. Посебно огорчење у радничком покрету изазвало је учешће Немачког царства у

¹¹⁷ Dominick Raymond H. III, *Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party*, 228–230.

¹¹⁸ Телке је после распуштања ADAV-а у Пруској 10. јуна 1874. започео прве разговоре о уједињењу са Либкнехтом у Лајпцигу, а затим и са Аугустом Гајбом (August Geib) и Игнацом Ауером (Ignaz Auer) у Хамбургу. Убрзо је услед Хаселманових интрига, искључен из даљих преговора. После објављивања програмског нацрта 15. фебруара 1875. настојао је да покрене ширу програмску расправу. На Западнонемачком радничком дану (*Westdeutscher Arbeitertag*) у Дортмунду 11. априла 1875. његов противпредлог добио је подршку учесника, али су Хаселман и Либкнехт одлагали објављивање његовог текста у странаčkoј штампи све док за озбиљнију расправу није било прекасно. Непосредно пред Готски конгрес Телке је у посебном чланку одговорио на критике које су му биле упућене. Herzig Arno, *Carl Wilhelm Tölckes Presseberichte...*, 221–227.

¹¹⁹ Изборна кампања 1874. године омогућила је развој ближих личних контаката и практичније сарадње на терену, али и у парламенту. Истовремено, снажан утисак на читав покрет оставило је гушење Париске комуне почетком 1870-их. То је додатно учврстило уверење да се политичке промене могу постићи пре свега масовним и организованим деловањем радничког покрета, што је још више подстакло приближавање две фракције. Mehring Franc, *Historija njemačke socijalne demokratije IV*, 67–68; Reschke Michael и др., *History of Social, Democracy*, 35–36.

¹²⁰ Dawson William Harbutt, *Bismarck and State Socialism: An Exposition of the Social and Economic Legislation of Germany Since 1870*, London, 1890, 44.

гушењу Париске комуне, што је у социјалистичким круговима тумачено као рани доказ реакционарног карактера нове државе. У таквој атмосфери говор Августа Бебела у Рајхстагу 1871. године добио је снажан одјек, нарочито његова оцена да ће поклич „рат палатама, мир колибама“ временом постати слоган европског пролетаријата. Неколико година касније, уједињење ADAV-а и SDAP-а у Социјалистичку радничку партију Немачке 1875. године означило је појаву политички организованог и јединственијег радничког покрета. Истовремено су у социјалистичким листовима и публицистици све чешће изношене тврдње да се Бизмаркова држава постепено припрема за оштрији обрачун са социјалистима.¹²¹ У таквим околностима, појава јединствене радничке странке појачала је опрез власти. Након тога уследило је јачање административног и полицијског надзора над њеним деловањем.

У првој години постојања SAPD окупљала је десетине хиљада чланова у стотинама локалних организација. На тај начин је постала прва масовна радничка партија и и узор сличним покретима у Европи. Готским програмом је покушано да се помире различите идеолошке и организационе традиције ласаловаца и ајзенаша. Због компромисног карактера Програм је остао неуједначен и недовољно теоријски утемељен. На то је указао Карл Маркс у *Критици Готског програма*. Оценио је да су (поједине) формулације попут: „неокрњен принос рада“, „концепт једнаког права“ и прихватања Ласаловог „гвозденог закона најамнине“ резултат политичког компромиса. Упозорио је да ће то одвести покрет ка програмским недоследностима. Историографија такође указује на то да су слабости програма произилазиле из настојања да се уједине различите политичке традиције у оквиру јединствене странке. Због тога је већ у почетку отворен простор за унутрашње расправе о његовом тумачењу и примени.¹²²

Неспорно је да је Готски програм од почетка носио компромисни карактер. Та чињеница је била мање важна од уједињења две социјалистичке струје у једну странку. Уједињење је представљало предуслов за ефикаснију политичку заштиту интереса растућег броја радника. Џон Бројли (John Breuilly) објашњава да се удаљавање немачког радничког покрета од либерала није догодило услед наглог идеолошког преображаја, већ кроз постепени организациони раскид са либералним политичким оквиром.¹²³ Процес стварања модерне социјалистичке партије у Немачкој био је сложен и обележен бројним компромисима. Због тога су теоријске недоследности Готског програма имале мањи значај од чињенице да је први пут створена јединствена организација немачког радничког покрета, што је постало једно од полазишта каснијег развоја немачке социјалдемократије.

После уједињења у Готи, SAPD је организационо стабилизovala раднички покрет, али је у пруском управном апарату (и даље) третирана као политичка опасност. Почетком 1876. године уследила је забрана организованог деловања на територији Пруске. Странка је, због тога, била приморана да формално мења облике рада и да се прилагођава важећим правилима удруживања, без одустајања од политичких циљева. Социјалисти се ипак нису повукли из политичког живота. Парламент и штампу наставиле су да користе за јавно отварање радничког питања. Истовремено су деловале у оквирима постојећег права и покушавале да очувају страначку инфраструктуру упркос административним мерама. Раст штампе и изборног утицаја током 1877–1878. године додатно је мењао положај партије. Она више није деловала као локални политички феномен.¹²⁴

¹²¹ Scherer Peter (yp.), *Der Kampf gegen das Sozialistengesetz 1878–1890*, Arbeitsheft IG Metall 512 Frankfurt a.M., 1978, 11–13.

¹²² Karl Marks, *Kritika Gotskog programa*, писмо Brackeu, London, 5. мај 1875; Hoffrogge Ralf, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland ...*, 57–64, 68–69.

¹²³ Breuilly John, „Liberalism or Social Democracy: A Comparison of British and German Labour Politics...“, 29–30.

¹²⁴ Социјалисти су парламентарне дебате користили да либералној јавности приближе положај радничке класе. При томе су се ослањали и на извештаје лекара и фабричких инспектора, који су преко скупштинских расправа и дневне штампе допирали до шире публике. Истовремено су деловале и „двоколосечно“. У појединим случајевима покушавале су да користе постојећа законска средства како би бар делимично ублажиле радничку беду. После забране организованог деловања у Пруској почетком 1876. године, странка је укинула национални извршни одбор (Vorstand). Уместо њега формиран је централни изборни комитет изабран из хамбуршког региона. И конгреси

Попут других масовних странака тог доба, SAPD је настојала да изађе из оквира индустријских радничких средина и да се наметне као политички покрет ширег друштвеног домета. Зато се агитација више није задржавала само у градовима. Савремени извори бележе да су агитатори обилазили и сеоска подручја. Разговарали су са земљорадницима и ситним сељацима и организовали скупове по селима. Тако је покрет постепено почео да се шири и ван своје дотадашње претежно градске базе. Видљиво ширење агитације, с циљем проширења социјалне основе, уследило је пред изборе 1877. године. Политичка активност тада више није била ограничена на индустријске центре, већ се интензивирала и на руралне области. Изборни позиви и зборови организовани су у селима и властелинским окупацима, упркос отпору локалних власти и земљопоседника.¹²⁵

Како истиче Јирген Кока (Jürgen Kocka), током шездесетих и седамдесетих година XIX века дошло је до трајног раздвајања либералне и радничко-социјалистичке традиције у Немачкој. То је била важна прекретница у развоју немачке политике. Оснивање ADAV-а и SDAP-а, а затим и њихово уједињење у SAPD, показали су да се раднички покрет постепено издвајао из оквира демократског либерализма и стицао сопствену политичку организацију. Од тада либерализам и социјалдемократија више нису деловали као блиске струје унутар истог демократског покрета. Развијали су се одвојено. Имали су различита друштвена упоришта и различите политичке циљеве. Кока је у том раздвајању видео један од важних проблема развоја немачке демократије у другој половини XIX века. После издвајања радничког покрета из либералног тabora, трајнија сарадња либерала и социјалдемократа на општедржавном нивоу углавном је изостала.¹²⁶

Након уједињења 1871. године, институционални поредак Немачког царства остао је под јасном доминацијом Пруске. Политички систем почивао је на снажној извршној власти, док је утицај парламента био ограничен. Федерални елементи формално су постојали, али су функционисали у сенци монархијског принципа. Постојало је опште мушко право гласа за Рајхстаг. Међутим, царство није било парламентарна држава. Влада је зависила од кајзера, а парламент није могао да формира извршну власт. Раднички покрет развијао се у таквом политичком систему: обележеном ограниченим представништвом и снажним државном контролом током првих деценија царства. Основе таквог поретка постављене су већ после 1866. године и пруске победе над Аустријом. Тада је додатно учвршћена позиција извршне власти и дефинисан институционални оквир уједињене државе.¹²⁷ Институционални оквир новог немачког царства није остао само на уставним решењима.

1876. и 1877. године намерно су вођени као општи социјалистички скупови, како организација формално не би изгледала као национално тело са локалним ограницима. Власти су забрану образлагале кршењем Закона о удружењима (Vereinsgesetz) из 1850. године. Страначка штампа наставила је да се шири. Године 1876. постојала су 23 локална листа, 1877. већ 41, а 1878. укупно 47. Централни орган је истовремено консолидован спајањем листова *Neue Sozialdemokrat* и *Volksstaat* у *Vorwärts*. Основани су и часописи *Die neue Welt* и *Die Zukunft*. Раст је био видљив и на изборима 1877. године. Социјалисти су освојили 493.288 гласова, односно 9,1% (1874: 351.952 и 6,8%), а број мандата повећан је са девет на дванаест. Кандидати су наступили у око 175 изборних округа. Tennstedt Florian, *Sozialgeschichte der Sozialpolitik in Deutschland. Vom 18. Jahrhundert bis zum Ersten Weltkrieg*, Göttingen, 1981, 224–225; Steenson P. Gary, *Not One Man!...*, 32–33.

¹²⁵ Детаљни извештаји бележе активности у изборним окупацима Милитц-Требниц (Militsch-Trebnitz) и Сорпау-Форст (Sorau-Forst). Ту су кандидати попут Ота Капела (Otto Kapell) наступали пред земљорадницима и ситним сељацима. Вилхелм Бок (Wilhelm Bock) описује да су агитатори „по ветру и невремену“ обилазили села и одржавали бројне скупове. Локалне власти у местима као што су Равич (Rawitsch), Арнштат (Arnstadt) и Ристерн (Rüster) бележе долазак агитатора и ширење изборних позива међу становништвом. Schaaf Fritz, *Der Kampf der deutschen Arbeiterbewegung um die Landarbeiter und werktätigen Bauern 1848–1890*, Berlin, 1962, 208–209.

¹²⁶ Kocka Jürgen, *Die Trennung von bürgerlicher und proletarischer Demokratie im europäischen Vergleich*, у: Kocka Jürgen (ур.), *Europäische Arbeiterbewegungen im 19. Jahrhundert. Deutschland, Österreich, England und Frankreich im Vergleich*, Göttingen, 1983, 5.

¹²⁷ Пруска доминација унутар новог царства почивала је и на институционалним и на демографским чињеницама. Обухватала је око две трећине територије Немачке и приближно 60% становништва. Њен положај био је додатно ојачан тиме што је пруски краљ постао немачки кајзер, док је канцелар истовремено вршио и дужност пруског министра-председника. У Савезном већу (Bundesrat) Пруска је располагала са седамнаест гласова. То јој је омогућавало пресудан утицај на политику царства. Извршна власт била је концентрисана у рукама кајзера и

Почетком седамдесетих година XIX века појављују се и конкретне полицијске мере усмерене према радничком покрету. У Лајпцигу је, на пример, у службеном листу *Leipziger Tageblatt und Anzeiger* од 9. децембра 1871. године објављено полицијско обавештење поводом деловања социјалдемократског гласила *Volksstaat*. Полицијске власти оцениле су да поједини бројеви листа, иако не садрже непосредан позив на велеиздају, могу подстицати противзаконито деловање. Због тога је полиција забранила њихово даље ширење и организационо повезивање, позивајући се на §20 Закона о удружењима и окупљањима из 1850. године. Само објављивање оваквог акта у службеним новинама показује да је социјалистичко организовање већ тада било под сталним полицијским надзором и управном контролом. Власти су и пре доношења Закона против социјалиста користиле јавна упозорења и превентивне мере против радничког покрета. Ако је 1871. године надзор био видљив кроз јавну интервенцију у штампи, већ 1873. добија континуитет у административној пракси.¹²⁸

Поменути пример илуструје почетак праксе да социјалистичка удружења и њихова штампа више нису били предмет само повремених полицијских интервенција. Постепено су улазили у службену евиденцију полицијских и управних органа. Власти су бележиле састанке, прикупљале податке о члановима и пратиле штампани материјал и начине организовања радничког покрета. Такав надзор још увек није био уређен јединственим законским режимом, али је упркос томе био изразито присутан. Правац државне политике био је прилично јасан. Тензије у друштву су годинама касније искоришћене као повод за доношење специјалног законодавства.

Надзор над радничким организовањем није се сводио само на појединачне интервенције против штампе. Држава је већ почела систематски да прати радничка удружења. Из списка Краљевске окружне управе у Лајпцигу из 1873. године види се да су власти располагале подацима о окупљањима и активностима радничког удружења које се налазило под сталним надзором. У документима се помињу прикупљање информација, размена интерних белешки и службена преписка између различитих органа. Само постојање и рад удружења били су довољни да постану предмет систематског праћења од стране државе.¹²⁹ Истовремено, тежиште деловања државних органа све се више померало са превентивног надзора на облике репресивне контроле.

Грађа из управно-полицијских списка и периодике с почетка седамдесетих година XIX века указује да је ширење социјалдемократског покрета већ тада изазивало забринутост власти. Држава је нарочито страховала од међурегионалног повезивања радника. Надзор се више није односио само на штампу. Све више је обухватао кретање људи и њихове међусобне контакте. Превентивне мере су биле усмерене и на ограничавање путовања ка партијским центрима. Тако је полицијска управа у Лајпцигу, преко дневне штампе, објавила забрану учешћа становника на конгресу Социјалдемократске радничке партије у Ајзенаху 1873. године, уз претњу полицијске казне до четири недеље. Власти су чак петнаест године пре доношења Закона настојале да ограниче организационо повезивање и комуникацију унутар

канцелара. Парламент није имао могућност ни да формира владу ни да стварно контролише извршну власт. Уставни оквир парламентарног представништва потицао је из времена Севернонемачке конфедерације. Устав од 16. априла 1867. године (члан 20) предвидео је избор Рајхстага општим, непосредним и тајним гласањем. Та решења су потом конкретизована Законом о изборима за Рајхстаг од 31. маја 1869. године, којим је право гласа признато свим мушкарцима старијим од 25 година који нису били лишени грађанских права. Исти модел преузет је и у Уставу Немачког царства од 16. априла 1871. године. Xu Qiyu, *Fragile Rise: Grand Strategy and the Fate of Imperial Germany*, Cambridge, 2016, 4, 8; Hoffrogge Ralf, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland ...*, 64–67, 75; Verfassung des Norddeutschen Bundes, 16. April 1867, §20; Wahlgesetz für den Reichstag des Norddeutschen Bundes vom 31. Mai 1869, §§1–3; Constitution of the German Empire, 16 April 1871.

¹²⁸ Stadtarchiv Leipzig, Polizeiamt der Stadt Leipzig, *Acten des Polizei-Amtes der Stadt Leipzig: Die sozialdemokratische Arbeiterpartei*, Sachakten Nr. 5, Bl. 24. (у даљем тексту: StA-L, Polizeiamt, Sachakten Nr. 5.); *Leipziger Tageblatt und Anzeiger*, Nr. 343, Sonnabend, 9. Dezember 1871.

¹²⁹ Sächsisches Staatsarchiv – Staatsarchiv Leipzig (SSStA-L), Kreishauptmannschaft Leipzig, Nr. 248, Acta, die socialdemokratische Arbeiterpartei betr., Vol. II (1872–1878), Bl. 61–66. (у даљем тексту: SSStA-L, Nr. 248.)

покрета. Такво „питање“ је третирано као предмет безбедносне контроле.¹³⁰ Није без значаја ни то што је забрана објављена у дневној штампи. У овом случају новина није имала само информативну улогу. Напротив, послужила је као средство јавног оглашавања али и спровођења полицијских мера.

Изборни успеси социјалиста праћени су током 1877. године све израженијим интервенцијама локалних полицијских органа. Из полицијског саопштења објављеног у Лајпцигу почетком јуна исте године уочавамо да су скупови повезани са социјалистичком конференцијом и прикупљање новчаних прилога били предмет непосредне контроле. Уз то важно је била обавеза прибављања посебне дозволе за организацију скупа и претња новчаним казнама или затвором у случају непоштовања. Истовремено, у управним списима као правни основ за надзор над радничким окупљањима наводе се постојећи прописи, општинско уређење из 1840. године и управне уредбе из 1868, који се тумачењем примењују на социјалистичке активности. Извори настали годинама пре Закона из 1878. године су показатељ темељног и свеобухватног механизма контроле социјалиста од стране органа Царства.¹³¹ У тексту објављеном у новини *Leipziger Tageblatt* крајем јула 1878. године изборна ситуација у Немачкој описује се као изразито напета и обележена жестоким сукобима међу политичким странкама. У тексту се посебно истиче оштар тон парламентарне борбе. Изборна кампања је постајала све агресивнија. Наглашава се појачана активност странака и осећај неизвесности који је владао у јавности. Предстојеће гласање представљено је као средство разјашњења односа снага и стабилизације политичких прилика. Из наведеног закључујемо да је изборна кампања у лето 1878. доживљавана као озбиљан политички сукоб са ширим друштвеним импликацијама, а не као уобичајена парламентарна процедура.¹³² Изборни протоколи са појединачних бирачких места у Лајпцигу од 30. јула 1878. године показују како су изгледали локални односи политичких снага. На два бирачка места резултати су били слични. Грађански кандидат имао је убедљиву предност, али је и подршка социјалистима била стабилна. Изборна документација открива и социјалну линију политичке поделе: кандидати грађанског табора редовно су навођени уз академске титуле и јавне функције, док је Август Бебел, рецимо, означавао као стругар (*Drechslermeister*) и штампар (*Buchdrucker*).¹³³ У таквом друштвено-политичком оквиру социјално питање све чешће је посматрано као питање државне стабилности. Страх елита од организованог радништва постепено добија и институционални облик. Стара лојалност династијама често је била јача од осећаја заједничке нације. То је додатно отежавало политичко повезивање царства. Истовремено, унутар немачког друштва растао је сукоб између традиционалне јункерске елите и нове индустријске класе. И једни и други настојали су да задрже политички утицај и контролу над државним апаратом. Царство је зато, и поред спољнополитичке снаге, остало унутрашње нестабилно и политички подељено.¹³⁴

Подозрење владајућих кругова према организованом радништву није произлазило само из страха од револуције. Индустријализација је створила и нову економску елиту која је у

¹³⁰ StA-L, Polizeiamt, Sachakten Nr. 5, Bl. 54. ; *Leipziger Tageblatt und Anzeiger*, бр. 226, 14. August 1873, 1.

¹³¹ У управним актима као правни основ за полицијски надзор над радничким окупљањима и прикупљањем прилога најчешће су навођене одредбе општинског уређења из 1840. године, посебно §103. Позивало се и на управне уредбе из 1868. године донете поводом делатности радничких удружења. Одговорност за незаконито прикупљање средстава није везивана само за непосредне организаторе. Обухватала је и лица која су руководила прикупљањем прилога. Шта више обухватала је чак и оне који су апеловали на њихово давање. StA-L, Polizeiamt, Sachakten, Nr. 5, Bl. 62, 78–80; *Leipziger Nachrichten. Amtsblatt des Königl. Bezirksgerichts, des Rathes und Polizeiamtes zu Leipzig*, Nr. 153, 3. Juni 1877, 1.

¹³² Stadtarchiv Leipzig (StA-L), Commission-Acten: Die Reichstagswahl im 12. sächsischen Wahlkreis am 30. Juli 1878 betreffend, Cap. 1, Nr. 20, Bl. 12 (у даљем тексту: StA-L, Cap. 1, Nr. 20); *Leipziger Tageblatt und Anzeiger*, Nr. 211, 30. Juli 1878, 4048.

¹³³ Политички сукоб није био само страначки, већ и друштвено-статусни. На бирачком месту бр. 1 (357 важећих гласова) заменик градоначелника у пензији др Штефани (Vicebürgermeister a. D. Dr. Stephani) добио је 221 глас, др Карл Хајне (Dr. Carl Heine) 77, а Август Бебел 59. На бирачком месту бр. 6 др Штефани добио је 323 гласа, др Карл Хајне 80, а Август Бебел 81. StA-L, Cap. 1, Nr. 20. Bl. 15–19, 64.

¹³⁴ Xu Qiyu, *Fragile Rise*, 4–6.

радничком организовању видела опасност за постојеће односе у производњи. За предузетнике је то било и питање контроле радне снаге. И дисциплине у фабрикама. Зато се раднички покрет све више посматрао не само као политички, већ и као друштвени проблем. Сумњу су додатно изазивали поједини захтеви социјалиста, посебно они који су се односили на ширење политичких права, јачање радничких организација и критику постојећег поретка.

У таквом политичком оквиру, однос партије према војсци постао је посебно осетљиво питање. Током шездесетих и седамдесетих година XIX века социјалисти су често оптуживани за недостатак патриотизма. Разлог томе је била и оштра критика пруског милитаризма. Међутим, њихове критике нису биле усмерене против националне одбране као такве. На удару су се налазили стална војска, њена унутрашња политичка улога и начин финансирања. Критиковали су и положај обичних војника, привилегије официра, као и употребу армије за контролу становништва. Као алтернативу предлагали су грађанску милицију.¹³⁵

Формирање немачке радничке странке није био праволинијски процес, нити резултат једног јединственог политичког програма. Покрет се обликовао споро. Пратили су га сукоби, поделе и стална тражења организационог облика у условима убрзане индустријализације и дубоких друштвених промена. Од првих радничких удружења после 1848. године, преко оснивања ADAV-а и SDAP-а, па до њиховог уједињења у SAPD 1875. године, социјалистичка партија је постепено прерасла локалне и оквире везане за раднике са занатским занимањима и пословима. Постајала је утицајан политички фактор од кога су власти све више зазирале.

Развој политичког покрета није био без унутрашњих тензија и осцилација. Постојале су идеолошке разлике, али и лични сукоби и спорења у вези са политичком стратегијом. Односи између ласаловаца и ајзенаха нису били стабилни. Међутим, упркос поделама и честим полемикама, раднички покрет је крајем седамдесетих година XIX века већ располагао развијенијом организационом мрежом, сопственом штампом и широком изборном базом. Социјалистичка партија више није била ограничена на уске локалне кругове. Њен утицај постајао је видљив и у парламенту и у јавном животу.

Истовремено су се мењале и шире друштвене околности. Индустријализација, урбанизација и економске кризе постепено су преобликовале структуру немачког друштва. Раст градова, стамбена беда, несигурност рада и зависност радника од послодаваца све чешће су избијали у први план. Социјално питање више није било само тема радничке штампе и уских политичких кругова. Постајало је видљиво у свакодневном животу великих индустријских центара. У другој половини XIX века Немачко царство остало је под снажним утицајем пруске монархије. Иако је постојао изабрани парламент, кључне полуге власти налазиле су се у рукама кајзера и канцелара. Истовремено је раднички покрет постајао све бројнији и политички организованији.

Социјалистички покрет је у очима великог дела конзервативних и државних кругова постепено престајао да буде само један од учесника политичког живота. Углавном је представљан као претња државном поретку и друштвеној стабилности. Крајем седамдесетих година XIX века тежиште конфликта све мање се налазило у парламентарним расправама или изборној борби. У први план постепено долазе питања надзора, контроле и сузбијања социјалистичког покрета.

Политичка клима у овом периоду је олакшала (мада не без притисака) доношење Закона против социјалиста. Наредно поглавље зато не прати само настанак једног репресивног закона. Оно анализира и ширу друштвено-политичку климу у којој је социјалдемократија све чешће представљана као „опасност“. Изузетне мере су приказиване као нужно средство заштите државе и јавног поретка од социјалдемократске опасности.

¹³⁵ Steenson P. Gary, *Not One Man!...*, 74.

4. ПОЛИТИЧКА ЕСКАЛАЦИЈА И ДОНОШЕЊЕ ЗАКОНА ПРОТИВ СОЦИЈАЛИСТА (1878)

Закон против социјалиста из 1878. године није означио почетак репресије, већ њену кулминацију. Полицијски надзор над социјалистима постојао је још крајем 1860-их. Спровођен је и јавно и тајно, а поједине савезне државе развиле су посебно интензивне облике контроле. Саксонија је у том погледу била међу најактивнијима, јер је 1871. године донет пропис који је полицији дао широка овлашћења. Полиција је могла да присуствује политичким састанцима и да интервенише када процени да је дошло до повреде закона. Простор за дискреционо поступање био је широк, па су таква овлашћења у пракси лако постајала средство политичког притиска. Већ почетком 1870-их савременици су бележили и критиковали појаве које су описивали као „полицијску самовољу“. Репресија, дакле, готово деценију пре доношења Закона није била изузетак. Била је већ уходана пракса. Економска криза и атентати 1878. године само су омогућили да се та пракса претвори у општи законски режим усмерен против социјалдемократије.¹³⁶

4.1. Социјално питање и криза јавног поретка уочи 1878. године

Репресивни дискурс против социјалиста није настао изненада. Његово ширење било је повезано са друштвеним и економским приликама које су обележиле седамдесете године XIX века. Економска несигурност, брз раст градова и страх од друштвених сукоба створили су окружење у коме су упозорења на „социјалистичку опасност“ лакше налазила одјек. Истовремено, јачање радничког покрета подстакло је државне власти да различитим репресивним мерама и јавном реториком ограниче његово деловање.

Иза такве праксе и понашања државних власти је стајала дуготрајна социјална криза градског радништва током 1870-их година. Премда су приходи у претходним деценијама умерено расли, сиромаштво је и даље било широко распрострањено. Већина радничких примања одлазила је на најосновније потребе. Несигурност је била стална појава. Чак су и квалификовани радници, услед кризе, болести или губитка посла, могли брзо да остану без финансијских средстава, а да животни стандард њихових породица падне испод егзистенцијалног минимума. Економски слом 1873. године додатно је показао колико је положај радника био нестабилан. Криза је погодила и индустријске раднике који су раније уживали извесну сигурност. Услови рада нису остављали много простора за стабилан живот. Дуготрајно радно време, физички напор и здравствени ризици били су свакодневица. Шестодневна радна недеља често је трајала око 75 сати. На храну је одлазио велики део зараде, док је остатак био намењен станарини, огреву и осветљењу. Посебно тешко било је стамбено питање. Високе кирије и скучени станови стварали су трајне тензије између радника и закуподаваца и додатно појачавали социјалне сукобе у градовима.¹³⁷

Другу половину 1870-их година обележила је дуготрајна економска депресија. После престанка индустријског раста успорена је привредна активност. Цене су падале, а незапосленост и „гладне наднице“ постајале су све чешћа појава. Криза није погађала само

¹³⁶ О критикама полицијске праксе у Саксонији почетком 1870-их, које су у јавности описиване као „полицијска самовоља“. Hendrikse Daniël Thijs, *For the Future People's State...*, 33. са упућивањем на написе у листу *Crimmitschauer Bürger- und Bauernfreund* и сведочанства Карла Хирша (Carl Hirsch) и Георга фон Фолмара.

¹³⁷ О стамбеним тензијама сведочи и британски дипломатски извештај из Берлина из 1872. године. У њему су описани нeredи у радничкој четврти Blumenstraße након избацивања радника због неплаћене кирије. Као кључни мотив су наведене „непристојно високе кирије“. Francis Plunkett to Earl Granville, Berlin, 30 July 1872, No. 35, објављено у: Mösslang Markus, Whatmore Helen (ур.), *British Envoys to the Kaiserreich, 1871–1897*, Volume I: 1871–1883, Cambridge, 2016, 49–50 (изворна ознака документа: TNA, FO 64/745).

радњиштво. И поједини дотадашњи добитници економског напретка губили су раније стечено богатство. Истовремено је конкуренција јефтиног руског и америчког жита све снажније погађала земљопоседнике. Економске тешкоће све су се чешће тумачиле као знак дубљих друштвених и политичких поремећаја. У јавности је јачао страх да криза угрожава унутрашњу стабилност државе. У таквим околностима и Бизмаркова политичка процена постепено помера тежиште опасности ка „демократском либерализму и пролетерском социјализму“.¹³⁸

Масовна емиграција била је последица социјалних и економских промена у другој половини XIX века. Према статистичким подацима, Немачку је између 1844. и 1871. године напустило више од 640.000 људи. Број исељеника нарочито је порастао крајем шездесетих и почетком седамдесетих година. У појединим годинама емиграција је достигла десетине хиљада лица. Економска несигурност није значила само погоршање животних услова. За део становништва емиграција је постала једини начин да се сачува егзистенција. Исељавање није било равномерно. Поједини региони били су знатно више погођени од других делова земље. Из тога произлази да су личне одлуке о исељавању биле у великој мери условљене економским и социјалним приликама унутар државе. Исте економске и социјалне прилике које су подстицале емиграцију истовремено су допринеле и јачању радничког покрета. Наиме, све већи делови становништва настојали су да своје економске и социјалне интересе остваре организованим политичким деловањем.¹³⁹

Паралелно са овим процесима, статистички прегледи које је објављивала социјалистичка штампа показивали су да зависни рад више није био споредна појава. У областима са око 15,4 милиона становника евидентирано је 646.900 лица у привредним делатностима, од чега 355.900 радника и помоћног особља. Такве бројке нису имале само описни значај. Оне су радничко питање представљале као трајан друштвени проблем, а у политичком контексту седамдесетих година и као питање јавног поретка.¹⁴⁰

У атмосфери социјалне несигурности и тензија, политичка напетост у престоници уочи 1878. године видела се и у изборним резултатима, који у Берлину јасно показују степен политичке мобилизације. У шест берлинских изборних округа (I–VI), излазност је између 1877. и 1878. године скочила са 46,3% на 79,7%. Градско бирачко тело је за кратко време „политизовано“. Подршка SAPD је порасла са 31.522 на 56.147 гласова, иако је њен релативни удео опао услед бржег ширења гласачког тела. Са друге стране, Немачка прогресивна партија значајно је ојачала свој положај у граду.¹⁴¹

Социјална криза уочи 1878. године није била ограничена само на индустријске градове. Погађала је и руралне области, што је додатно дестабилизovalo државу. Готски програм из 1875. године није јасно формулисао став о земљишном питању и положају сељака. Расправе унутар странке показују да је тема села већ било предмет расправе. На конгресу 1876. године Игнац Ауер је истакао да се поједини пруски окрузи не могу „обрађивати“, јер их владајућа реакција пажљиво штити од социјалистичких утицаја. Тиме је посредно потврђено да се ширење агитације на подручја крупног земљопоседа сматрало политички осетљивим. Наредне године донета је одлука о изради посебне брошуре намењене сеоском становништву. Страначка штампа је све чешће отварала питање положаја пољопривредних надничара. У

¹³⁸ Pflanze Otto, *Bismarck and the Development of Germany, Volume II ...*, 281–285.

¹³⁹ Детаљни статистички подаци показују да је у истом периоду око половине емиграната потицало из источних провинција Пруске (приближно 322.000). Из западних области иселило се око 209.000, а из новопридружених провинција око 110.000 лица. Bödiker Tonio, *Die Auswanderung und die Einwanderung des preußischen Staates*, Berlin 1873, 2–10.

¹⁴⁰ *Vorwärts*. Central-Organ der Sozialdemokratie Deutschlands, Nr. 1, 1. Oktober 1876, Leipzig, 1–2.

¹⁴¹ SAPD је 1877. године освојила два од шест берлинских мандата (IV округ: Фридрих Вилхелм Фриче 55,93%; VI округ: Вилхелм Хазенклевер 50,11%), док је 1878. задржала само један мандат. Фриче је у IV округу победио у другом кругу са 52,18% гласова (49,82% у главном гласању). Истовремено, Немачка прогресивна партија постала је најјача политичка снага у већини берлинских округа. Falk Beatrice, Materna Ingo (ур.), „*Die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie*“. Teil 2: *Die Berichte des Berliner Polizeipräsidenten über die sozialdemokratische Bewegung in Berlin während des Sozialistengesetzes 1878–1890*, Schriftenreihe des Landesarchivs Berlin, Bd. 8, Teil II = Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landeshauptarchivs, Bd. 57, Berlin, 2009, 18–24.

листovima као што је *Vorwärts* објављивани су извештаји о тешким условима живота у Шлеској, Померанији и Познању. У полемици о „социјализму и сељаштву“, Бебел је нагласио да се сеоско становништво не може једноставно посматрати као реакционарна маса. Сматрао их је важним друштвеним слојем, чије незадовољство може имати политичке последице.¹⁴² Из свега се види да се крајем седамдесетих година више није рачунало само на раднике у индустријским градовима. Социјалисти су све више покушавали да допру и до сеоског становништва, док су власти њихово ширење утицаја забринуто посматрале.

Из извештаја састављеног у Берлину 4. фебруара 1873. године, посвећеног тзв. „сеоском радничком питању“ (*die Lage der ländlichen Arbeiter*), види се да положај ове групе није тумачен као последица појединачних случајева, већ као последица односа који су постојали на селу. У тексту се наводи да су сељаци у већем делу источних пруских провинција били сведени на надничаре без сопствене земље и да су били економски зависни од великих земљопоседника. Због тога им је положај био нестабилан. Посебно се наводе несигурни приходи и немогућност трајнијег економског осамостаљења. У извештају је истакнуто да су реформе започете законом од 2. марта 1850. године само формално измениле правни положај сељаштва. У пракси то није довело до стварног бољитка. Многи су остали без земље. Други су били приморани да је продају под неповољним условима. Ни каснији прописи, укључујући закон од 5. маја 1872. године о задругама, према оцени аутора, нису дали очекиване резултате. Задружни облици организовања тешко су функционисали у условима правне и економске зависности радника. Аутор извештаја закључује да се „сеоско радничко питање“ не може решити без промене власничких односа и стварања слоја малих самосталних власника уместо масе зависних надничара.¹⁴³

Власт је настојала да побољша положај сељака и регулисањем положаја закупца, као и путем уговорне и судске контроле. У правном систему уведени су прописи којима је јасније уређен однос зависности сељака од земљопоседника. За разлику од општих оцена о тешком положају сеоског становништва, архивска грађа сведочи да је држава већ почетком 1870-их настојала да ове односе уреди детаљним правилима. Тако један правилник од 1. октобра 187.. године уређује однос између закупца и земљопоседника кроз прецизно одређене уговорне обавезе. Закупцу се уступа одређена парцела са припадајућим објектима, али уз обавезу њеног одржавања и редовног испуњавања преузетих дужности. У тексту се детаљно прописују новчане обавезе и рокови плаћања. Они су везани за тачно одређене датуме у години – 1. јануар, 1. април, 1. јул и 1. октобар. Постојала је тенденција да се читав однос организује као периодична и строго контролисана економска обавеза. Правилник предвиђа и могућност раскида уговора у случају повреде обавеза, примену камате и судску заштиту. У појединим одредбама уређује се и коришћење стамбених и помоћних објеката, укључујући ограничења у располагању тим простором.¹⁴⁴

Почетком 1878. године социјално питање у Немачком царству све мање је посматрано само као економски проблем. Власти су у расту радничког покрета и јачању социјалистичке странке све чешће виделе могућ извор политичке нестабилности. У таквој атмосфери захтеви за ванредним мерама могли су се лакше представити као заштита државног поретка, а не искључиво као удар на социјалдемократе. Ширење великих градова и концентрација радништва додатно су појачавали такве страхове. Такво схватање социјалног питања олакшало је његово претварање у предмет државне безбедносне политике. То је додатно олакшало

¹⁴² Schaaf Fritz, *Der Kampf der deutschen Arbeiterbewegung...*, 189–196.

¹⁴³ Извор представља интерну анализу положаја сеоског становништва из 1873. године. Полазећи од реформи из 1850. и 1872. године, у тексту се указује на њихов ограничен практични домет и наглашава потреба стварања слоја малих власника ради стабилизације друштвених односа. Начин на који је текст написан, као и сама аргументација, упућују на страх власти од социјалних последица постојећег стања. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, I. HA, Rep. 120 (*Ministerium für Handel und Gewerbe*), Abt. IV, BB VII 5, Nr. 3, *Akten betreffend die Verhältnisse der ländlichen Arbeiter*, 1872–1879. Bl. 8–13. (у даљем тексту: GStA PK, Rep. 120, Nr. 3).

¹⁴⁴ GStA PK, Rep. 120, Nr. 3, Bl. 8–13. Година није читљива услед оштећења странице документа.

артикулисање захтева за изузетним мерама 1878. године.¹⁴⁵ То је додатно олакшало артикулисање захтева за изузетним мерама од 1878. године.

4.2. Конструисање „социјалистичке опасности“ у политичком и јавном дискурсу

Претходни одељак приказује шири друштвени и политички оквир уочи 1878. године. Раст социјалистичког утицаја пратили су све израженији социјални сукоби и политичке тензије. У наредном делу текста, тежиште се помера на анализу начина на који су држава, политичке елите и грађанска штампа такве појаве постепено претварале у наратив о „социјалистичкој опасности“. Такав јавни дискурс олакшава „потребу“ за појачаним надзором и ширим механизмима контроле над растућом опасношћу.

Крајем 1877. године *Vorwärts* реагује у одбрамбеном тону. Полемике са грађанском штампом показују да се социјализам у јавности приказује као политички, па и безбедносни проблем. Посебна пажња посвећена је расправи о Марксовој теорији вредности. Лист настоји да покаже противречности у аргументацији својих критичара и њихове тврдње приказује као неутемељене. Истовремено се кроз осврте на политичка збивања у иностранству сугерише да спор око социјализма има шири европски значај. Тон полемике постаје оштрији. Крајем 1877. године сукоб се све мање води само око социјалних питања, а све више око самог политичког и идеолошког положаја странке.¹⁴⁶ Анализом штампе примећујемо промену у перспективи политичког деловања SAPD. Она, крајем 1877. године, више не расправља само о социјалним реформама. Њена позиција је таква да све чешће брани само право на политичко постојање.

О социјалдемократији се није расправљало само у, уском, политичком кругу. Била је тема и локалне штампе, која је с иронијом (и прикривеним страхом) пратила њен развој. У локалном недељнику *Wochenblatt für Borna, Lausigk, Frohburg, Regis u. Köhren* из фебруара 1873. године објављен је кратак прилог под насловом „Једна лепа песма из ранијег времена, преведена у најновији социјалдемократски дух“. Стихови обилују ироничном реториком која има обресе социјалдемократије. У уводним редовима наглашава се идеја историјског кретања и друштвене промене: „сат времена се не може вратити уназад“. У наставку се мотиви борбе, будућности и преображаја света доводе у везу са деловањем савременог радничког покрета. Ставови о културној политици и облици деловања SAPD почетком седамдесетих година XIX века привлачили су пажњу и ван социјалистичких (радничких) кругова.¹⁴⁷

Политичка радикализација у другој половини седамдесетих година XIX века није настала због једног догађаја или узрока. Иза овога су стајале дубље промене унутар Немачког царства. Џејмс Реталак указује да су оштре изборне борбе произиласиле из истовременог ширења индустријског друштва, укључивања све већег броја људи у политички живот и развоја масовних партија. Истовремено, политички систем остао је ограничен ауторитарним уставним оквиром. Та несразмера стварала је сталне напетости. Посебно су биле видљиве у индустријски развијеним областима попут Саксоније. Тамо су развој градова, економске промене и рано јачање социјалиста политици давали карактер конфликта. Социјализам се у

¹⁴⁵ Током последњих деценија XIX века индустријализација и унутрашње миграције убрзано мењају структуру становништва и доводе до раста градова. Године 1871. само 4,8% становништва живело је у осам градова са више од 100.000 становника. До 1905. тај удео расте на 19%, што износи око 11,5 милиона људи у 41 граду. У исто време, у великим индустријским центрима опада удео локално рођеног становништва. Упркос бројности, радничка класа није располагала политичким утицајем који би одговарао њеном демографском значају. На то утичу пре свега трокласни систем, цензуса и сродна ограничења. Tennstedt Florian, *Sozialgeschichte der Sozialpolitik in Deutschland*, 197–198.

¹⁴⁶ У предметном броју лист реагује на парламентарну расправу у Француској у којој су француски републикански политичари Леон Гамбета (Leon Gambetta) и Жил Фери (Jules Ferry) социјалистичке програме представили као опасност по државу и јавни поредак. Истовремено се води полемике са грађанском штампом (*Magdeburgische Zeitung* и *Sozial-Correspondenz*) поводом тумачења Марксове теорије вредности, при чему се противничка штампа оптужује за „клевету“ и „извртање чињеница“. *Vorwärts*. Central-Organ der Sozialdemokratie Deutschlands, Nr. 140, 30. November 1877, Leipzig, 1–2.

¹⁴⁷ SStA-L, Nr. 248, Bl. 36 – 36/1.

таквом окружењу све мање посматрао као обична политичка опција. Све чешће је представљан као знак „опасне“ демократизације и претња постојећем поретку. Из такве атмосфере постепено се развијао и наратив о „социјалистичкој опасности“.¹⁴⁸

У првим годинама постојања Немачког царства социјалистички покрет био је бројчано ограничен и организационо подељен. Већ тада је представљан као симболичка претња друштвеном поретку. Подршка Париској комуни из 1871. године¹⁴⁹ као и противљење ратовима уједињења, допринели су томе да социјалисти буду означени као „дружина без отаџбине“. Та квалификација послужила је као оправдање за њихову маргинализацију у јавном животу и политици. Конзервативне снаге ослањале су се на традицију антиреволуционарне мисли настале као одговор на Француску револуцију. Због тога нису правиле суштинску разлику између различитих облика радикализма. Све револуционарне покрете, укључујући и социјалисте, доживљавале су као опасност по „природни“ и „божански“ поредак.¹⁵⁰ Социјализам није третиран као легитимна политичка опција, већ као рушилачки фактор. Сматрало се да он прети темељима државе и друштвеног морала. Бизмарк и његови савременици одбаћивали су могућност постојања радикалне опозиције унутар институционалног поретка. Веровали су да се „дух барикада“ може угушити само одлучном применом силе.¹⁵¹

Друштвена и политичка јавност Немачког царства током 1860-их и 1870-их година ретко је правила очигледну разлику између различитих струја социјализма. Социјалисти, анархисти, комунисти и социјалдемократе приказани су као монолитна претња. Овакво поједностављивање идеолошког спектра користило је онима који су тражили оправдање за репресивне мере. Хајнрих фон Трајчке (Heinrich von Treitschke), у памфлету „Социјализам и његови присталице“,¹⁵² представио је социјалисте као „заклете непријатеље сваке цивилизације“. Између осталог им је ставио на терет да одбацују „природну аристократију“ и настоје да нивелишу друштвене разлике.¹⁵³ Оваква реторика је служила као средство политичког стигматизовања социјалиста, с циљем њиховог маргинализовања и искључивања из политичког живота. Брисањем разлика између различитих струја левице, социјализам је у политичкој јавности представљан као јединствена и монолитна појава. Социјализам се више није доживљавао као легитимна политичка опозиција, већ као покрет чије је деловање усмерено на рушење постојећег поретка.

Конзервативно-хришћански дискурс био је нарочито изражен у политичкој и друштвеној јавности Немачког царства током друге половине XIX века. У појединим срединама то је знатно отежавало деловање социјалиста. Нарочито је био изражен у Пруској (источном делу Немачке), где је веза између хришћанства и конзервативне политике постала важан ослонац антисоцијалистичког наратива. Та веза није настала спонтано, већ се градила систематски. Немачка конзервативна партија, основана 1876. године, представљала је „хришћанске и црквене установе“ као бедем против „дивљаштва маса“. Сличан тон неговала

¹⁴⁸ Retallack James, *Red Saxony: Election Battles and the Spectre of Democracy in Germany, 1860–1918*. Oxford, 2017, 3–4, Zwahr Hartmut, „Foreword“, у: *Saxony in German History: Culture, Society, and Politics, 1830–1933*, ур. Retallack James, Ann Arbor, 2000, xiv–xv.

¹⁴⁹ Август Бебел је био једини посланик социјалиста у првом Рајхстагу након уједињења Немачке. Само две недеље након закључења мира са Француском, храбро је предвидео будућност и још храбрије обелоданио концепцију социјалиста. Између осталог је изјавио: „Оно што се одиграло у Паризу, била је тек прва стража између предстража. Неће проћи много година, па ће ратни крик Париске комуне – ‘Рат дворцима, мир колибама!’ – постати убојним геслом пролетера целе Европе! [...] Све док сви народи Европе већ једном не дођу до свог права самоопредељења, а то право може бити остварено само под републиканским обликом владавине“. Лудвиг Емил, *Бизмарк*, Београд 1937, 564.

¹⁵⁰ Основу тог поимања друштва чинило је уверење у поредак заснован на патријархалној породици, хијерархији и религији. Држава се тумачила као „породица на већој скали“, у којој је владар имао улогу Hausvater-a, тј. оца породице. Gabriel Elun, *Assassins and Conspirators: Anarchism, Socialism, and Political Culture in Imperial Germany*, DeKalb, 2014, 22–24.

¹⁵¹ *Ibidem*, 22–24.

¹⁵² *Der Sozialismus und seine Anhänger*, Berlin, 1874.

¹⁵³ Gabriel Elun, *Assassins and Conspirators...*, 28.

је и *Neue Preußische Zeitung (Kreuzzeitung)*, са изразито религиозним и политички ангажованим текстовима. У појединим источним провинцијама црква није имала само духовну улогу, већ и политичку функцију. Социјалисти су такав однос описивали као савез „трона и олтара“. У њему су, пре свега, виделе организован облик антиреволуционарне политике.¹⁵⁴

Антисоцијалистички закон означио је промену дотадашњег правног режима према социјалистима. Поред увођења нових санкција и мера, проширен је обим већ постојећих казни, које су након његовог доношења примењиване знатно чешће. Средином седамдесетих година у Саксонији постојала је пракса правне и административне репресије над социјалистичким новинама, говорницима и удружењима. У дипломатском извештају из децембра 1874. британски изасланик Џорџ Стречи (George Strachey) описује атмосферу у престоници. По његовим речима, чим би сео да напише политички текст, „сваки саксонски социјалдемократ пола ноге већ био у затвору“. Примери су били бројни. Уредник листа *Volksbote* само током једног месеца 1874. године суочио се са седам или осам тужби. Међу тим тужбама је била и због објављивања сатиричне песме поводом годишњице битке код Седана. Ни редакција *Freie Presse* из Кемница није прошла боље. Њен уредник осуђен је на 15 месеци затвора због више непотписаних чланака. У једном периоду сва тројица чланова редакције овог часописа налазила су се у затвору. Забране јавних скупова и распуштања радничких митинга постепено су постајали уобичајена појава. Исто важи и за хапшења уредника и честе тужбе због „увреде краља“ или исмевања полиције. Понекад је и сам опис полицијске интервенције био довољан за кривично гоњење. Тако је један текст постао предмет поступка само зато што је помињао 18 полицајаца у „лименим шлемовима“ који су растерали раднички скуп. Власти су посебно подозриво реаговале на сваки покушај организованог повезивања социјалиста. Било је довољно да удружења из Дрездена и Лајпцига одржавају међусобне контакте па да уследи забрана.¹⁵⁵

Јачање социјалиста утицало је и на понашање послодаваца и локалних власти, који су такође почели да примењују репресивна средства и мере. Притисак није вршен само путем новина, на изборима или у парламенту. Преносио се и на радно место. Послодавци су настојали да потисну социјалистички утицај међу радницима, па су се постепено појављивали и конкретни облици економског притиска. Један документован пример потиче из војводства Брауншвајг. Антисоцијалистичка кампања добила је организовани облик у овом војводству већ током лета 1878. Због тога је група послодаваца усвојила правила по којима су социјалистички „агитатори“ морали бити отпуштени, док радници који су се јавно изјашњавали као присталице покрета нису смели да буду примљени на посао. Притисак се није задржавао само на губитку радног места, односно забрани запошљавања. Радницима је било забрањено да посећују социјалдемократске скупове, читају њихову штампу или плаћају чланарине. Правила послодавца се нису на овоме зауставила. Чланови удружења били су дужни да отпусте сваког социјалисту запосленог код другог члана удружења. Надзор над спровођењем ових мера вршио је дисциплински орган (*Ehrenrat*). Кршење правила могло је да доведе до искључења и јавног прозивања.¹⁵⁶ Притисци на социјалисте нису били ограничени само на Брауншвајг. Слични облици контроле радника јављали су се и у другим срединама. Посебно је то било

¹⁵⁴ Социјалистичка штампа је у том контексту посебно критиковала личности попут конзервативног политичара Лудвига фон Герлаха (Ludwig von Gerlach) и теолога Јохана Хинриха Вихерна (Johann Hinrich Wichern). У њима је препознавала представнике антиреволуционарног протестантизма. Као примери повезивања религије и политике наводе се протестантски скупови, попут „Октобарске скупштине“ 1871. године. У тај образац уклапала су се и ратничка удружења. У појединим регионима, попут Швапске, верске заједнице показивале су отпор према социјалистичкој агитацији. Prüfer Sebastian, *Sozialismus statt Religion: Die deutsche Sozialdemokratie vor der religiösen Frage 1863–1890*, Göttingen, 2002, 115–117.

¹⁵⁵ George Strachey to Earl of Derby, Dresden, 3 December 1874, No. 42, објављено у: Retallack James (ур.), *German Social Democracy through British Eyes: A Documentary History, 1870–1914*, Toronto, 2022, 88–94 (изворна ознака документа: TNA, FO 68/158).

¹⁵⁶ Eckert Georg, *Die Braunschweiger Arbeiterbewegung unter dem Sozialistengesetz. I. Teil (1878–1884)*, у: *Quellen und Forschungen zur Braunschweigischen Geschichte*, Braunschweig, 1961, 180–182.

видљиво у железничком сектору, где је однос према социјалистима временом постајао све строжи и организованији.

У железничком сектору политичка подобност временом је постала важан услов сигурног запослења. Радници и чиновници који су важили за политички непоуздане лакше су остајали без посла. Због тога су имали проблема и приликом новог запослења. Важну улогу имали су радни сертификати у које је уношена радна историја запослених. Тако су послодавци могли да размењују податке о радницима и да отежају ново запошљавање оних који су били отпуштени или политички обележени. Контрола се није завршавала само на радном месту. Железнички чиновници учествовали су и у изборним кампањама: надзирали су раднике, усмеравали их ка „пожељним“ кандидатима и бринули да организовано изађу на гласање. Због таквог положаја многи радници су политичко опредељење морали да усклађују са интересима службе.¹⁵⁷

Израженији политички притисак и контрола над радништвом испољавала се у рударским и металуршким областима. У тим срединама индустријалци (магнати) су располагали су не само економском снагом, већ и значајном политичком моћи. Компаније попут Крупп-а контролисале су локално тржиште рада, што је омогућило да политичка лојалност постане услов запослења и друштвеног напредовања. У таквим срединама, подршка „непожељним“ кандидатима могла је довести до отпуштања. Рударски и фабрички надзорници пажљиво су бирани по политичкој поузданости. Статус им се јасно разликовао од положаја радника. Њихова важна улога је била да посредују у дисциплиновању и политичкој мобилизацији радне снаге.¹⁵⁸

Упоредо са јавним и парламентарним обликовањем слике о опасности од партије, у управним списима види се и друга страна репресије – надзор и праћење сумњивих лица. Особе које су довођене у везу са социјалистичким деловањем у службеној грађи се не појављују само поводом појединачних инцидената. Власти су бележиле њихово кретање и активности током дужег периода. Из једног предмета из 1877–1878. године произлази да је лице повезано са јавним политичким иступањем од 23. децембра 1877. године било ухапшено. Већ 30. децембра исте године у списима се поново помиње његово кретање у Линденау, радничкој четврти Лајпцига. Поступак је настављен и током 1878. године, а окончан је казном затвора у трајању од девет месеци због повреде јавног поретка. У списима се, међутим, не наводи детаљнији садржај спорних иступа нити се ближе образлаже правна квалификација радњи. Међутим, уочава се то да се различите (полицијске и управне) интервенције нижу једна за другом у односу на исто лице. Из ове грађе се види да ни пракса праћења политички сумњивих лица није настала тек после октобра 1878. године.¹⁵⁹

Социјалисти су, у оквиру јачања страначке организације и промовисања политичких програма, заступали и идеје о променама у културној и образовној политици. У броју листа *Vorwärts* од 3. маја 1878. истиче се да је темељно упознавање народа са политичким и друштвеним наукама „неопходан предуслов наших успеха“. Под наглашеном паролом

¹⁵⁷ Радни сертификати (Arbeiter-Nachweise) служили су послодавцима за размену података о радницима приликом запошљавања. То је олакшавало контролу над новим пријемима у службу. Железнички чиновници учествовали су и у изборним кампањама. Усмеравали су раднике, пратили их до биралишта и настојали да гласање држе под надзором. У таквим околностима политичка неподобност могла је да утиче и на задржавање радног места, али и на добијање појединачних концесија у оквиру железничког система. Anderson Margaret Lavinia, *Lehrjahre der Demokratie...*, Stuttgart, 2009, 266, 268.

¹⁵⁸ У индустријским центрима, као што су Есен и Бохум, велике индустријске компаније (Krupp, Gutehoffnungshütte, Phoenix Steelworks, Bochumer Verein) располагале су огромном економском и политичком моћи. У Есену је Алфред Крупп (Alfred Krupp), због висине пореских давања, понекад сам чинио читаву „прву класу“ у општинском изборном систему. Имао је право и да лично именује трећину градских одборника. У Бохуму је Bochumer Verein фактички утицао на све изборне класе. Његов директор Louis Baare финансијски и политички подржавао је локалне национално-либералне кандидате. Оваква повезаност привредне и локалне политичке моћи остављала је мало простора за стварну политичку самосталност радника. Подршка „непожељним“ кандидатима могла је довести и до отпуштања. То показује и случај Hoesch у Дортмунду. Anderson Margaret Lavinia, *Lehrjahre der Demokratie...*, 268–270.

¹⁵⁹ SStA-L, Nr. 248, Bl. 32-33.

„Wissen, Wissen, Wissen!“¹⁶⁰ позива се на оснивање што богатијих партијских библиотека. Уз библиотеке се предлажу и читаонице у којима би били доступни не само социјалдемократски листови и часописи, већ и литература других странака. Аутор истиче да без способности да се „самостално мисли и суди“ маса остаје пука „стадо које следи вође“. Само кроз знање, по његовом мишљењу, може се постепено обликовати „прави грађанин слободне народне државе“.¹⁶¹ Предлог о оснивању партијских библиотека и читаоница није имао само културни значај. Иза таквих иницијатива стајала је и идеја трајног политичког образовања радништва. У атмосфери уочи и након 1878. године овакво организовање није могло остати политички неутрално. За власти је ширење мреже библиотека и читаоница изгледало као пука страначка пропаганда и антидржавна активност.

Друга половина седамдесетих година показује да се социјалдемократија у Немачком царству све мање посматрала као обична политичка опозиција. У овом периоду социјални сукоби, економска криза и раст радничког покрета све чешће су повезивани са питањем безбедности државе. Надзор, судски поступци и различити облици притиска над социјалистима већ су постали уобичајена пракса. Из свега наведеног, примећује се да су такви механизми постојали и пре самог Закона из 1878. године. Закон је само дао шири и чвршћи правни оквир већ постојећем начину поступања. У наредном делу сагледаћемо како су атентати на цара Вилхелма I и политичка атмосфера после њих искоришћени за доношење Закона против социјалиста.

4.3. Атентати 1878. и законодавни прелом: пут ка Закону против социјалиста

Уочи атентата на цара Вилхелма I Хоенцолерна у мају и јуну 1878. године, унутар државне администрације већ су постојали захтеви за увођењем изузетних мера против социјалдемократије. Избори 1877. године донели су социјалистима више од пола милиона гласова. Покрет се ширио легалним путем. Законито снажење социјалдемократије је код дела власти изазивало забринутост. Нарочито у пруској и саксонској администрацији. У Дрездену је 23. августа 1877. пруски изасланик гроф Золмс (Graf Solms) пренео у Берлин став саксонског министра просвете и црквених послова фон Гербера (von Gerber), да се „социјалдемократска струја мора једноставно забранити законом“. Слично је говорио и оберпредседник¹⁶² Шлезеје Роберт фон Путкамер (Robert von Puttkamer) у априлу 1878. године. По његовом мишљењу, држава је била „готово потпуно беспомоћна“ пред растућом „социјалистичком опасношћу“. Путкамер је решење видео у потпуном искључењу социјалиста из јавног живота. Сличан тон види се и у писму пруског Министарства трговине од 21. фебруара 1878. године. У њему се признаје да постојеће законодавство не пружа довољно средстава против покрета и предлажу се нови казнени параграфи и забране скупова. Дакле, пре атентата државна бирократија је формирала мишљење да је SAPD „несагласна са постојањем уређене државе“. После тога, довољно је било сачекати повољне околности или конструисати повод за „решавање“ проблема.¹⁶³

Покушај убиства цара Вилхелма I од стране лимарског помоћника Макса Ходела (Max Hödel) 11. маја 1878. године у Берлину пружио је Бизмарку дуго тражен повод да покрене иницијативу за доношење изузетног закона против социјалиста. Истог дана он је са свог имања у Фридрихсруеу код Хамбурга упутио телеграм у коме је напад довео у везу са социјалдемократском агитацијом. Убрзо потом влада је израдила предлог такозваног „изузетног закона против социјалдемократа“. Предлог је садржавао шест параграфа којима се предвиђало укидање слободе штампе и удруживања за све организације и листове који су „служили циљевима социјалдемократије“. Савезно веће је тим предлогом добијало овлашћење да забрањује социјалистичке публикације и удружења, док је Рајхстаг задржавао право да на

¹⁶⁰ Wissen – знање.

¹⁶¹ *Vorwärts. Centralorgan der Sozialdemokratie Deutschlands*, Nr. 51, 3. Mai 1878, 1.

¹⁶² Функција Oberpräsident-а представљала је највиши ниво цивилне управе у пруским покрајинама.

¹⁶³ Kampffmeyer Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 11–17.

наредном заседању потврди или поништи донете забране. Трајање закона било је ограничено на три године.¹⁶⁴

Спремност да се, у име заштите државе, ограниче дотадашње грађанске слободе постала је једна од основних идеја приликом припреме Закона против социјалиста. Образлажући га, Бизмарк је отворено говорио да се борба против SAPD не може водити у оквирима уобичајених уставних ограничења. Социјалистички покрет је, по његовом мишљењу, представљао опасност за државни поредак. Због тога је сматрао да је неопходно „смело прећи“ границе које поставља Устав, за који је тврдио да се „претерано доктринарно стара о заштити појединаца и странака“.¹⁶⁵

У мају 1878. године институционална равнотежа у Немачком царству још увек је постојала. Атмосфера настала после атентата и снажан притисак владе нису утицали на Парламент. Већина у Рајхстагу одбила је први предлог Закона против социјалиста. Посланици су у њему препознали покушај да се правним средствима дискриминише политичка конкуренција. Чак ни покушај атентата на цара Вилхелма I, који су конзервативни медији настојали да повежу са социјалдемократима, није био довољан да обезбеди усвајање изузетног закона (*Ausnahmegesetz*). Првобитни нацрт закона био је усмерен пре свега на контролу штампе, окупљања и удруживања, али још увек није садржавао мере изгнанства и ограничења боравка.¹⁶⁶

У говору у Рајхстагу 23. маја 1878. године посланик Прогресивне странке Ојген Рихтер (Eugen Richter) оштро је напао предлог Закона против социјалиста. У њему је видео директан удар на основне грађанске слободе. Упозоравао је да би такав закон довео до „уништења личне и политичке слободе“ и приближио Немачко царство моделу полицијске државе (*Polizeistaat*).¹⁶⁷

Током расправе у Рајхстагу 23. и 24. маја 1878. године Бизмарков предлог наишао је на снажан отпор. Подржале су га само конзервативне и слободно-конзервативне фракције, док су национални либерали, ултрамонтанци¹⁶⁸ и напредњаци тврдили да су предложене мере у супротности са Уставом и грађанским слободама. Предлог је зато одбијен већином од 251 гласа против 57. Међутим, питање обрачуна са социјалдемократијом тиме није било затворено. После новог атентата политичка атмосфера се нагло променила. Бизмарк је добио простор да оствари своје идеје.¹⁶⁹

Други атентат на цара, који је Карл Нобилинг (Karl Nobiling) извршио 2. јуна 1878. године, променио је политичку атмосферу у Немачкој. За разлику од Ходеловог напада, после кога у Рајхстагу није постојала већина за изузетан закон против социјалиста, Нобилинг је тешко ранио Вилхелма I. Вест се брзо проширила и изазвала узнемиреност међу грађанима. У таквој атмосфери променило се и расположење у парламенту. Национални либерали, који су неколико недеља раније одбили Бизмарков предлог, сада прихватају доношење Закона против социјалиста. Бизмарк је кризу одмах искористио. Рајхстаг је распуштен 11. јуна, а нови избори заказани су за 30. јул 1878. године, са намером да се обезбеди већина за усвајање закона. Истовремено се разматрало и увођење опсадног стања у Берлину, али је то спречио престолонаследник Фридрих Вилхелм (Friedrich Wilhelm).¹⁷⁰

Пре атентата на цара Вилхелма I (Wilhelm I) у мају и јуну 1878. године, државне власти све нервозније реагују на раст социјалдемократије. У јавности се стално понављало да постоји

¹⁶⁴ Mehring Franc, *Historija njemačke socijalne demokratije IV*, 120–123.

¹⁶⁵ Лудвиг Емил, *Бизмарк*, 566.

¹⁶⁶ Fitzpatrick Matthew, *Purging the Empire...*, 67.

¹⁶⁷ Рихтер је упозоравао на опасност да држава почне да одређује шта појединац сме да ради, колико може да зарађује и како ће трошити новац. Уз иронију је додао да су „праве намере социјалиста нејасне једино полицији. Richter Eugen, *Attentat und Sozialistengesetz. Rede vor dem Reichstage am 23. Mai 1878*, Berlin, 1878, 6–7.

¹⁶⁸ Ултрамонтанци су били присталице правца унутар Католичке цркве који је тежио већој централизацији Цркве и јачању папског ауторитета. Назив потиче од латинског израза *ultramontanus* („иза планина“). Шпенглер Освалд, *Обнова Немачког царства*, Београд, 2025, 6.

¹⁶⁹ Mehring Franc, *Historija njemačke socijalne demokratije IV*, 123–124.

¹⁷⁰ Емил Лудвиг, *Бизмарк*, 567–571.

веза између Нобилинга и социјалиста. Записници и материјали који би потврдили ту (евентуалну) повезаност нису објављени. Уместо конкретних доказа, власти су се позивале на наводна „службена сазнања“. Истовремено је у јавност пуштен „званични“ телеграм у коме се тврдило да је Нобилинг током накнадног испитивања признао „социјалистичке тенденције“ и политичке мотиве за атентат. Маркс је сматрао да је таква вест намерно пласирана како би се компромитовао читав покрет. Посебно је указивао на то да је телеграм објављен исте ноћи, у тренутку када је Нобилинг, након неуспелог самоубиства, био у тешком стању које доводи у питање могућност било каквог смисленог испитивања. Недоказане оптужбе су се у штампи недељама понављале као утврђене чињенице. Када је Бебел у Рајхстагу затражио да се записници коначно доставе парламенту и комисији, министар унутрашњих послова гроф Бото Ојленбург (Botho zu Eulenburg) позвао се на надлежност пруског правосуђа и одбио да открије садржину списка. Истовремено је признао да нема основа да се атентати представе као дела директно подстакнута од стране социјалиста. Уместо доказа, све се више понављала тврдња да сама социјалистичка агитација код „необузданих духова“ може довести до „трагичних плодова“.¹⁷¹

Тврдње власти да су биле беспомоћне пред социјалистичком агитацијом „јер није постојао одговарајући законски основ“ тешко се могу одржати у контексту атмосфере из лета 1878. године. Месецима пре усвајања Закона против социјалиста, полиција је поступала као да ванредни режим већ функционише. Јавни скупови су распуштани због тривијалних повода. Претреси и привођења вршени су масовно и демонстративно. У Берлину се понављао образац хапшења уредника након сваког новог броја социјалистичког листа. У појединим местима полиција у „ратном“ распореду претресала домове активиста.¹⁷²

После Нобилинговог атентата расправа о закону против социјалдемократије добија другачији тон. Више се није спорило да ли држава треба да уведе изузетне мере. Главно питање постало је колико далеко таква овлашћења смеју да иду и како их правно уобличити. И у провладином листу *Provinzial-Correspondenz* од 10. јула 1878. године тежиште расправе већ је померено са оправданости доношења закона на његову правну формулацију и делотворност примене. Аутор текста посебно одбацује идеју кажњавања „социјалистичких циљева“, сматрајући да је такав појам сувише неодређен за правно тумачење. Сличне примедбе износио је и национално-либерални посланик Едуард Ласкер (Eduard Lasker), који је сматрао да закон може бити прихватљив само ако јасно одреди радње које представљају основ за његову примену. Истовремено се у тексту наглашава да владини предлози раније нису пролазили због односа политичких снага у Рајхстагу. На основу овог текста, закључујемо да су атмосфера настала после другог атентата и нагли талас јавног узнемирења ослабили дотадашњи отпор изузетном закону.¹⁷³ Из саме расправе види се да се више није постављало питање да ли посебне мере треба увести. Расправа се више није водила о потреби увођења посебних мера, већ о обиму репресивних овлашћења која ће закон предвидети и начину

¹⁷¹ Маркс је сумњао у тачност званичног телеграма о атентату. Скренуо је пажњу на то да је телеграм објављен 2. јуна 1878. године, у два часа после поноћи, и да је носио ознаку „official“. По његовом мишљењу, таква вест није могла бити пуштена у јавност без одобрења власти. Истовремено је тврдио да Нобилинг те ноћи уопште није био судски испитан. У томе је видео главни проблем. Касније помињање „једног“ испитивања остало је нејасно, без прецизног навођења времена и околности у којима је наводно спроведено. Маркс саркастично примећује да је до тог испитивања можда дошло тек пошто је Нобилинг „себи пуцао у главу“. Marx Karl, „The Parliamentary Debate on the Anti-Socialist Law (Outline of an Article)“, у: Marx & Engels, *Collected Works*, Vol. 24, London, 2010, 240–244.

¹⁷² Ауер бележи више примера из јуна 1878. године: у Хамбургу је забрањена јавна скупштина јер је у сали био пас; у Берлину је распуштено радничко славље након што је један присутни повикао „лажеш“; у Саксонији је забрањивано и само помињање атентата. Исти аутор наводи и демонстративне претресе у Шенебергу уз присуство наоружаних жандарма, као и масовне претресе и привођења у Берлину 21. јуна, укључујући хапшења студената због летака и прекиде скупова због реакција публике. Auer Ignaz, *Nach zehn Jahren. Material und Glossen zur Geschichte des Sozialistengesetzes*, Bd. I, London, 1889, 46–48.

¹⁷³ *Provinzial-Correspondenz*, Берлин, 10. јул 1878, 4.

њиховог нормативног уобличавања. Текст је, притом, писан из провладине перспективе и оштро напада национално-либерале због ранијег отпора владином предлогу.

Током изборне кампање 1878. године Бизмарк је настојао да што већи број политичких противника повеже са „револуционарном опасношћу“. Политичка атмосфера била је оштра. У таквим околностима није се правила јасна разлика између социјалиста и странака које су им, стварно или наводно, помагале. Због таквог приступа под ударом су се нашли и леви либерали (*Linksliberale*), као и национални либерали (*Nationalliberale*). Десничарска штампа и велики део грађанских бирача све чешће су све те групе посматрали као део истог политичког проблема. Последице таквог приступа су биле дуготрајне. Национални либерали су дуго носили последице попуштања пред изузетним законом против социјалиста. У странци су временом расле поделе, а подршка на изборима је слабила. Лајпцишки заменик градоначелника Едуард Стефани (Eduard Stephani) рат Бизмарка против либерала касније је описао као „проклети изборни рат“.¹⁷⁴

Избори за Рајхстаг од 30. јула 1878. године донели су видљиво јачање конзервативног блока. SAPD је била у паду. Број њихових посланика пао је са 12 на 9. Чак шесторица изабраних социјалиста долазили су из Саксоније. Истовремено су национални либерали (*Nationalliberale*) и прогресивци (*Fortschrittspartei*) изгубили укупно 37 посланичких места. На другој страни, две конзервативне партије (*Konservative Parteien*) и Католички Центар (*Katholische Zentrumsparthei*) заједно су добили 42 нова мандата.¹⁷⁵

Бизмарков изборни манифест из 1878. године био је важан део кампање за стварање нове већине у Рајхстагу. Колики је значај придавао манифесту показује и чињеница да га је два пута детаљно прерађивао. У средишту документа налазио се захтев за стварањем „поуздане већине“ која би потиснула дотадашњи утицај Националне либералне странке. Посебно су критиковани њено лево крило и сарадњу са прогресивним либералима.¹⁷⁶ Оптуживани су да, својим отпором и одбацивањем Закона у мају 1878. године, слабили су монархијски поредак и тиме омогућили ширење социјалистичке агитације. Политички сукоб тиме је додатно заострен. У манифесту је јасно стављено до знања да ће Рајхстаг, ако буде потребно, бити распуштан и више пута, све док се не обезбеди већина спремна да подржи владину политику и обузда либерални радикализам.¹⁷⁷ Атентати су послужили искључиво као повод за доношење Закона. Политичка одлука о обрачуну са социјалистима постојала је и пре 2. јуна 1878. године, али је после другог атентата дошло до видљивог померања односа политичких снага. И либерали су све више прихватили логику државне нужде. Бизмарк је у том преокрету препознао прилику да кризу искористи за стварање нове већине у Рајхстагу.

У лето 1878. године Бизмарк је био на врхунцу међународног угледа. После Берлинског конгреса важио је за једног од најважнијих европских државника. Истовремено, његов положај унутар немачке политике постајао је све несигурнији. Честе болести додатно су отежавале његову способност да непосредно контролише рад владе. Уместо да тражи компромис са

¹⁷⁴ Retallack James, *Red Saxony...*, 132–133.

¹⁷⁵ *Ibidem*, 132–133.

¹⁷⁶ Сличан образац Бизмарк је користио и раније. Крајем седамдесетих година показивао је спремност да постепено ублажи сукоб са католичким Центром. Начин на који је то урадио сведочи о прагматичном карактеру његове политике. Разматрана је чак и могућност повратка, једног од најистакнутијих представника католичке опозиције, надбискупа Мелчерса у Келн, али је таква идеја изазивала отпор унутар пруске владе. Спор, међутим, није био окончан. Током Kulturkampf-а држава је према организованој католичкој опозицији користила читав спој законских мера, административног притиска и јавне политичке кампање. Под државни надзор прешли су послови регистрације рођења и смрти. Уведен је и грађански брак. На тај начин је ограничен институционални утицај Цркве. Последице су се осећале и у јавном простору. Вођена је кампања против ултрамонтанског покрета и захтева Центра у црквеним питањима. Сличан образац деловања Бизмарк ће касније, у далеко оштријем облику, применити и према социјалдемократији. Poschinger Hans Ritter von, *Fürst Bismarck und die Parlamentarier. Nach den stenographischen Berichten, Erinnerungen und amtlichen Aktenstücken*, Bd. III, Berlin: Spemann, 1896, 140–141; Blum Hans, *Das Deutsche Reich zur Zeit Bismarcks. Politische Geschichte von 1871 bis 1890*, Leipzig und Wien, 1893, 91–92.

¹⁷⁷ Pflanze Otto, *Bismarck and the Development of Germany, Volume II ...*, 403–404.

парламентом и сопственим колегама у влади, настојао је да учврсти свој политички положај.¹⁷⁸ Међутим, након рањавања цара Вилхелма I политички односи унутар Немачког царства нагло су се променили у Бизмаркову корист. То се није десило изненада. Бизмарк је и раније настојао да у Рајхстагу обезбеди поузданију парламентарну већину, нарочито због питања нових пореза. Истовремено је годинама са великом забринутости посматрао социјалне тензије и јачање покрета које је доживљавао као претњу државном поретку.¹⁷⁹ Сплет нових политичких околности, на унутрашњем и међународном плану, ипак су ишли у његову корист у овом временском раздобљу.

Извори показују да су локалне власти уочи усвајања Закона настојале да удружења разврставају према степену њихове (стварне или претпостављене) блискости са социјалистичким покретом. Такав приступ није се задржавао само на општим политичким оценама. У Брауншвајгу је 23. августа 1878. године, по налогу покрајинских власти, сачињен детаљан списак политичких, занатских и радничких друштава која су деловала у граду. За свако удружење уношени су основни подаци и мишљење власти о његовој активности и повезаности са социјалдемократијом. У већини случајева наглашавало се да таква веза није утврђена. Поједина удружења посматрана су са много више подозрења. Један раднички певачки хор означен је као група која на народним свечаностима изводи песме социјалистичког садржаја и учествује на приредбама које повремено организују социјалистички агитатори. Оцењено је да хор представља привезак (Anhängsel) социјалиста и да би због тога требало да буде забрањен. Стратегија сузбијања радничког покрета није се испољавала само у парламенту и изборној кампањи. Власти су и кроз детаљан надзор радничких удружења постепено припремале терен за оштрије мере против социјалиста.¹⁸⁰

Расправе о појединим формулацијама нису битније утицале на завршну верзију Закона против социјалиста. Терминолошке измене јесу прихваћене, али оне нису битније промениле основни карактер закона. Његова репресивна основа је остала. Гаранције које су уношене у текст, попут условљавања ограничења боравка судском пресудом, у пракси су имале ограничен значај. У завршној фази израде закона као спорно се наметнуло питање правног дефинисања кованице „социјалистичка стремљења“. Баварска је инсистирала да се међу забрањене активности изричито уврсте напади на државне установе, полицију, религију, породицу и својину, као и подстицање друштвене мржње и незадовољства. Национал-либерали су, са друге стране, покушавали да ублаже поједине одредбе. Тражили су уже дефинисање „подривања“ државног поретка и измене у систему надзора над применом закона.¹⁸¹

У расправи о Закону Бизмарк је тврдио да социјалдемократија не нуди никакав стварни политички програм. Тврдио је да иза њене политике стајала само „чиста негација“. Говорећи о односу према радничком питању, истовремено је наглашавао да је некада са симпатијама посматрао Ласала и чак афективно говорио о његовој личности, али да је од идеје озбиљнијих социјалних реформи одустао оног тренутка када је Бебел јавно представио Париску кому

¹⁷⁸ Бизмарк није волео отворен сукоб, ако је могао да остави више могућности отвореним. Често је користио поделе међу политичким противницима како би поправио сопствени положај. Пфланце примећује да је умео да делује постепено и посредно, прихватајући и привремена решења ако су га дугорочно водила ка ширем политичком циљу. Pflanze Otto, *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification, 1815–1871*, Princeton, 1963, 92.

¹⁷⁹ Pflanze Otto, *Bismarck and the Development of Germany, Volume II ...*, 397–399.

¹⁸⁰ Архивски списак удружења у Брауншвајгу садржи податке о називу, седишту, години оснивања, статутарним циљевима, броју чланова, имовини и процени власти о активности сваког удружења. У прилогу се наводи и да у последње три године није било нових распуштања социјалдемократских удружења у граду, као и да се чланови раније распуштене организације више не појављују јавно као њени припадници. Eckert Georg, *Die Braunschweiger Arbeiterbewegung unter dem Sozialistengesetz ...*, 192–200.

¹⁸¹ Део терминолошких измена је прихваћен. Предлози који су се односили на систем надзора над применом закона нису усвојени. Као једна од ретких гаранција остала је одредба да се забрана обављања заната или ограничење боравка може изрећи само на основу судске пресуде, иако је Игнац Ауер и таквој гаранцији придавао ограничен значај. Kampffmeyer Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 56–57; Auer Ignaz, *Nach zehn Jahren*, Bd. I, 51–52.

као политички узор. Иако није располагао формалним доказима да је партија непосредно повезана са атентаторима, Бизмарк је упорно понављао да се у социјалистичкој штампи „између редова“ могу препознати оправдавање насиља, позиви на убиство и краљеубиство, што је користио као један од аргумената у прилог репресивних мера против социјалдемократије¹⁸²

После атентата конзервативни посланици све чешће су говорили о „моралном распаду“ друштва. Социјалдемократија се у таквим наступима није представљала само као политичка опасност. Повезивана је и са пропадањем јавног морала, криминалом и слабљењем ауторитета државе. Клајст-Рецов (Kleist-Retzow) је у том духу нападао „опсцене песме“, „разуздане плесове“ и, по његовом мишљењу, сувише „хумано“ кривично право. Као једно од решења помињао је чак и телесно кажњавање, и за одрасле и за дечаке. Из таквих ставова види се да део конзервативаца није тражио само сузбијање социјалдемократских организација. Расправа се постепено ширила и на питања дисциплине, радничког живота и контроле јавног понашања.¹⁸³ Унутар национално-либералног тabora промена позиције после атентата је била видљива. Рудолф фон Бенигсен (Rudolf von Bennigsen) је у мајској расправи 1878. године тврдио да се у борби против социјалиста не сме напустити оквир редовног права. У октобру овај национал-либерал подржава знатно оштрији законски предлог. При томе је настојао да нагласи како закон није усмерен против социјалиста саме по себи, већ против агитације која је, по његовом тумачењу, добијала револуционарни и разарајући карактер. Исти говор открива и извесну нелагоду унутар либералног тabora. Бенигсен је отворено признао да капиталистички начин производње не представља коначан облик друштвеног развоја. Додао је, не без дозе стрепње, и то да се постојећи односи у будућности могу променити. Са друге стране, конзервативни говорници у расправи користили су далеко оштрију реторику. У таквим околностима, правдајући се потребом за очувањем државе, део национал-либерала постепено је прелазно са одбране уставних принципа на прихватање изузетних мера.¹⁸⁴

На основу анализе атмосфере из 1877. и 1878. године види се да Закон против социјалиста није настао као реакција на атентате. Они су више послужили као повод у тренутку када је неповерење према социјалистима већ дубоко постојало у државном апарату, делу штампе и широј јавности. Социјално питање, јачање радничког покрета и страх од политичке радикализације све чешће су посматрани као делови истог проблема. После Нобилинговог атентата расправа се више није водила о томе да ли треба ударити на социјалистички покрет. Спорило се углавном о томе колико далеко држава може да иде у том правцу и којим средствима. Мада историографија Закон из 1878. године исправно назива ванредним Законом, он није уследио као изненадна мера. У питању је потез који је део политичке елите већ дуже време прижељкивао, а државни апарат припремао годинама уназад.

Антисоцијалистички закон усвојен је у Рајхстагу 19. октобра 1878. године. За његово усвајање су гласали конзервативци и национал-либерали. Против Закона су се изјаснили социјалисти, Католички центар и леволиберални напредњаци. Два дана касније закон је

¹⁸² Tönnies Ferdinand, *Der Kampf um das Sozialistengesetz 1878*, 12–15.

¹⁸³ Сличан страх од политичке мобилизације маса изражавали су и други конзервативни посланици. Тако је Ото фон Хелдорф (Otto Heinrich von Helldorff-Bedra) у расправи у Рајхстагу 1878. године упозоравао да „пречеста употреба универзалног права гласа“ може покварити расположење у земљи и поткопати ауторитет власти, јер изборне кампање подстичу политичаре да рачунају са „предрасудама маса“ и спекулишу њиховим страстима. Retallack James, *The German Right, 1860–1920: Political Limits of the Authoritarian Imagination*. Toronto, 2006, 331–332.

¹⁸⁴ У свом излагању конзервативац Клајст-Рецов је, поред моралне критике социјалдемократије, оштро напао и закон о грађанском стању (грађански брачни закон). На мети његове критике се нашло и „превише благо кривично законодавство“. Сматрао је да се ти прописи могу довести у везу са моралним и друштвеним распадом. Истовремено је указивао и на двоструке аршине у кажњавању. Тврдио је да се „мали лопов веша, док велики једва да дотакне затвор“, као и на економску експлоатацију кроз систем меница и искоришћавање туђе невоље. Tönnies Ferdinand, *Der Kampf um das Sozialistengesetz 1878*, 16–19.

формално потврђен и потписан као државни акт.¹⁸⁵ Пре усвајања закона у јавности је све више расло неповерење према социјалистима. Бизмарк је ту атмосферу умео политички да искористи. SAPD је представљана као претња државном поретку. Национал-либерали су постепено придобијани за подршку оштријем и ауторитарнијем курсу власти.¹⁸⁶ У редовима социјалиста закон је од почетка тумачен и као мера која може учврстити унутрашњу кохезију покрета.¹⁸⁷

Руководство SAPD-а је крајем 1870-их схватало да Партија не може опстати ако у јавности остане представљена искључиво као („опасна“) револуционарна организација. Због тога је настојало да ублажи страх и непријатељство које је Закон против социјалиста додатно појачао. Циљ је био јасан – Партија је морала да преживи. Истовремено, фракција у Рајхстагу упорно је наглашавала да социјалдемократе не намеравају да покрену насилни преврат, већ да друштвене промене остварују политичким путем. Када је на тајном конгресу у Вајдену у Швајцарској (Wyden) 1880. године из програма избачен термин „законито“,¹⁸⁸ то није значило одустајање од опрезне тактике, већ пре покушај да се странка прилагоди условима у којима су били забрањени поједини облици њених политичких активности. Руководство је избегавало потезе који би власти могли искористити за нове репресивне мере. Отпор је постојао, али је био контролисан. Такав приступ је био мудра стратегија која је SAPD-у омогућила да опстане током периода репресије и примене закона.¹⁸⁹

Један од Бизмаркових тактичких адута била је опасност од „државног удара“. Томе је допринела чињеница да, у правном систему Царства, појам државног удара није имао прецизно значење. Под њим су се подразумевале различите могућности – од наметања новог изборног закона и ограничавања улоге парламента, па све до распуштања Рајха. Нејасноћа овог појма претњу је чинила политички употребљивом. До државног удара никада није дошло. Међутим, могућност таквог развоја догађаја деловала је као средство притиска у односима између владе и Рајхстага. Од лета 1878. године претња државним ударом постепено улази у свакодневну политичку тактику Бизмаркове власти. Михаел Штурмер (Michael Stürmer) указује да је такав механизам функционисао зато што је био непрецизан и ослањао се на подршку круне, чиновништва, војске и дела либералног грађанства. У томе је постојала извесна сличност са Бизмарковом спољнополитичком тактиком претње превентивним ратом. Политички ефекат није произлазио из саме примене такве мере. Важна је била већ сама могућност да би до ње могло доћи. Штурмер зато разликује више фаза употребе овакве претње. Прва је била везана за притисак на јужнонемачке либерале 1878. године. Током осамдесетих година тежиште се све више померало ка обуздавању улоге Рајхстага. У кризи 1890. године разматрања о ванредном решењу добила су далеко озбиљнији карактер.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Уочи октобарске расправе и у штампи се видело колико је јавност била подељена. Либерални *Braunschweiger Liberal* предложене мере називао је „оштрим, али необично лековитим средством“. Истовремено је упозоравао да сам „рез ножем“ не отклања узроке кризе. Конзервативни кругови, укључујући лист *Post*, све више су говорили о потреби моралне и религиозне обнове друштва. Социјалистички *Volksfreund* писао је да ће закон Немачку претворити у „огромни затвор“, али и да ће социјална демократија из такве репресије изаћи јача. Eckert Georg, *Die Braunschweiger Arbeiterbewegung unter dem Sozialistengesetz*..., 39–43.

¹⁸⁶ Reschke Michael и др., *History of Social, Democracy*, 37. ; *Anti-Socialist Law (1878)*, German History in Documents and Images, https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/713_Anti%20Socialist%20Law_218.pdf, приступ 18. априла 2025.

¹⁸⁷ Како наводи Емил Лудвиг, Либкнехт је у расправи у Рајхстагу оценио да је „ванредни закон против социјалиста онај гвоздени обруч који нашу странку држи на окупу и не да јој да се подели“. Истом приликом је додао да ће „што горе власт буде поступала, то пре доћи њен крај“. Лудвиг Емил, *Бизмарк*, 573.

¹⁸⁸ У Вајдену је 1880. године из програмске формулације избачена реч „законито“, која је раније стајала уз тврдњу да странка до „слободне државе и социјалистичког друштва“ жели да дође „законитим средствима“.

¹⁸⁹ Guttsman Wilhelm Leo, *The German Social Democratic Party, 1875–1933: From Ghetto to Government*, London & New York, 2020, 61–62.

¹⁹⁰ Stürmer Michael, „Staatsstreichgedanken im Bismarckreich“, *Historische Zeitschrift*, Bd. 209, München 1969, 570–574.

До јесени 1878. године унутар државе већ се учврстило уверење да социјалдемократија представља проблем за постојећи политички поредак. Атентати су ту атмосферу само убрзали. Поједине мере, које би неколико месеци раније тешко добиле парламентарну већину, сада су постале политички прихватљиве. Закон против социјалиста зато није настао као последица једног догађаја или узрока. У питању је процес у коме су социјално питање, страх од политичке радикализације и интерес државе постепено спојени у исти проблем. После октобра 1878. године више није било важно само како ограничити социјалистички утицај. Важно је постало и како такав надзор одржавати у свакодневној пракси.

5. ЗАКОН ПРОТИВ СОЦИЈАЛИСТА: СТРУКТУРА, МЕХАНИЗАМ И ПРОДУЖАВАЊЕ ЗАКОНА

5.1. Садржина и механизам Закона против социјалиста

Репресија над социјалистима у Немачком царству спровођена је кроз појединачне полицијске мере и административне притиске. Њен главни правни основ био је Закон против социјалиста. Формално донет као привремена мера (привремени правни акт), са ограниченим временским важењем, трајање Закона је више пута продужавано (1880, 1884, 1886. и 1888. године). На тај начин је тзв. ванредни режим временом постао дуготрајнији инструмент политичке контроле. Нису све одредбе закона имале исти значај у пракси. Неке су непосредно погађале организацију SAPD, социјалистичку штампу и јавна окупљања, док су друге имале спореднију улогу. У наставку текста, истраживање је због тога усмерено на анализу одредаба које су највише утицале на рад партије и свакодневни живот њених чланова.

Закон против социјалиста формално није забранио SAPD, али је њено деловање у пракси готово онемогућио. Забрањиване су организације, публикације и јавни скупови у којима су социјалдемократске, социјалистичке или комунистичке идеје оцењене као опасне по јавни мир и постојећи поредак. Широко постављене формулације властима су остављала простор за дискреционо тумачење закона и његову политичку примену. Закон је имао укупно тридесет параграфа. Државним органима су поверена широка овлашћења у области удруживања, штампе, јавних окупљања и прикупљања новца.

У време доношења закона у парламенту и штампи се говорило да предложене мере могу имати широк политички значај.¹⁹¹ Пре усвајања Закона у социјалистичкој штампи појављују се упозорења да ванредне мере неће бити уперене само на социјалисте. Није споран било само проблем радничког покрета. Питање (ширих) политичких слобода у Немачком царству све чешће је постављано. У уводнику листа *Braunschweiger Volksfreund* од 29. септембра 1878. критикован је начин на који се социјалистички покрет представља као опасност по државни поредак. Истовремено се упозорава да предложене мере „прете не само социјалдемократији већ и општој слободи“, јер шире полицијска овлашћења и ограничавају слободу удруживања.¹⁹²

Политички систем Немачког царства остављао је простор за релативно развијен јавни живот и парламентарну расправу, али су власти истовремено располагале механизмима притиска према политичким противницима. То се видело и током примене Закона против социјалиста. Социјалистички посланици нису изгубили мандате у Рајхстагу. Задржали су посланички имунитет и право да говоре у парламенту. Закон им то право није укинуо. Истовремено, ван парламента, држава је према њиховом покрету примењивала читав низ репресивних мера. Фактички забрањене су политичке активности, осим учешћа на изборима и рад у парламенту.¹⁹³ Слобода у парламенту није значила потпуну политичку сигурност. Социјалистички посланици су избегавали претерано радикалне говоре који би властима могли послужити као повод за покретање поступка за укидање њиховог имунитета.¹⁹⁴

¹⁹¹ Либерални политичар и представник левог крила Национално-либералне странке Ласкер, оштро је критиковао Закон као изузетну меру супротну принципима правне државе. Међутим, упркос томе, он му је дао подршку. Указивао је да се исти циљ могао постићи изменама постојећих закона о штампи и удруживању. Без изузетног законодавства и посебног закона. Сматрао је да власт неће предложити умереније решење. У случају пада закона, очекивао је распуштање Рајхстага и нови политички притисак. Суочен са тим избором, гласао је за закон, уз упозорење да не сме постати „оруђе рата и мржње“. Gabriel Elun, *Assassins and Conspirators...*, 53.

¹⁹² *Braunschweiger Volksfreund*, Braunschweig, No. 228, 29. September 1878, „An unsere Leser“, 1.

¹⁹³ Dominick Raymond H. III, *Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party*, 268.

¹⁹⁴ Berghahn Volker Rolf, *Imperial Germany, 1871-1918...*, 172.

Предлог Закона против социјалиста у првој верзији био је формулисан шире, али је током расправе у Рајхстагу дошло до извесног термилошког сужења текста. Уместо појма „подривање“ (*Untergrabung*) усвојен је појам „рушење“ (*Umsturz*) постојећег државног и друштвеног поретка. Термилошка измена није битно сузила домет Закона. У тумачењу комисије наглашено је да се под „обарањем“ не мора искључиво подразумевати непосредно насилна промена. Довољно је деловање чије методе и средства агитације могу водити ка насиљу. Такво разумевање остављало је широк простор за административну и полицијску процену.¹⁹⁵ Да ни овакво термилошко сужење није значило стварно ограничавање примене закона, потврђује и касније Бернштајново запажање да покушаји да се формулација учини прецизнијом нису имали битнији практични ефекат.¹⁹⁶

Основ читавог система мера, предвиђених Законом против социјалиста, налазио се у §1. Том одредбом забрањивана су удружења у којима су се социјалдемократске, социјалистичке или комунистичке тежње испољавале као настојања усмерена на обарање постојећег политичког или друштвеног поретка, уколико су оцењена као опасна по јавни мир и поредак.¹⁹⁷ Из такве формулације произлазиле су и остале мере закона: распуштање удружења, забрана штампе и публикација, полицијски надзор, привремене заплене и ограничења јавних окупљања. Закон зато није остао само на забрани организација, већ је властима остављао широк простор за контролу радничког покрета у јавности.¹⁹⁸

Одредбе о удружењима имале су важно место у Закону. Њима је државним органима омогућено мешање у рад организација које формално нису биле забрањене, али су довођене у везу са социјалдемократским тежњама из §1. Најшира овлашћења била су предвиђена у §4. Органи власти могли су да присуствују седницама и састанцима удружења. Имали су право и да сами сазивају скупштине чланова и руководе њиховим радом. Закон им је омогућавао увид у књиге, документа и новчана средства друштва, као и забрану одлука за које процене да могу подржати деловање опасно по постојећи поредак. Закон је органима власти омогућавао и именовање „квалификованих лица“ у управне органе удружења. Ако би сматрали да надзор није довољан, преузимали су непосредну контролу над средствима друштва.¹⁹⁹

Надзор предвиђен у §4 био је само прво у низу овлашћења које је Закон давао властима. Важно место имао је и §6. Овом одредбом покрајинске полицијске власти (*Landespolizeibehörden*) добиле су право да забрањују удружења чије је деловање довођено у везу са тежњама из §1. Како је било предвиђено ставом 2. истог параграфа одлука о забрани важила је за читаву територију Рајха тек после објављивања у службеном листу Немачког царства (*Reichsanzeiger*-у).²⁰⁰

Коначну фазу механизма забране удружења представљао је §7. Након што одлука о забрани постане коначна, властима је давао контролу над ликвидацијом удружења, укључујући конфискацију имовине и ликвидацију већ распуштеног удружења.²⁰¹ У комбинацији са §2, који

¹⁹⁵ Комисија је одбила предлог да се у текст унесе формулација о „насилној промени“ поретка. У образложењу је наведено да се под појмом *Umsturz* могу подразумевати и облици агитације који по својој природи или правцу вероватно воде ка насиљу, чак и када непосредни насилни циљ није изричито формулисан. Због тога је појам задржан у довољно широкој форми да омогући веома широку примену закона у пракси. Kampfmeier Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 58–61.

¹⁹⁶ Бернштајн, такође, наводи да су Едуард Ласкер и његови следбеници настојали да спрече произвољно тумачење заменом формулације „подривање“ прецизнијим појмом „обарање“, али да то није ограничило његову широку примену, јер су и нестраначке новине могле бити забрањиване као „наставци“ страначке штампе. Bernstein Eduard, *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist*, London 1921, 56.

¹⁹⁷ Anti-Socialist Law (1878)..., §1.

¹⁹⁸ Kampfmeier Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 60–61.

¹⁹⁹ Anti-Socialist Law (1878)..., §4.

²⁰⁰ Anti-Socialist Law (1878)..., §6.

²⁰¹ Да одредба §7 Закона није остала само на нормативном нивоу показује и архивска грађа. Тако, на примеру Савеза стакларских радника Немачке (*Bund der Glasarbeiter Deutschlands*) из 1878. године, види се да је након коначности забране покренут поступак ликвидације удружења, при чему је именован ликвидатор ради окончања његових послова. Landesarchiv Berlin, Acta des Königlichen Polizei-Präsidii zu Berlin, Geheime Präsidial-Registratur, Lit. S, Nr. 143. Bl. 61. (у даљем тексту: LAB, Lit. S, Nr. 143)

је омогућавао примену закона и на одређене регистроване задруге и фондове, као и са §5, који је предвиђао забрану удружења у случају кршења надзорних мера или поновног испољавања забрањених тежњи, §7 заокружује механизам репресије над удружењима. Он показује да закон није био усмерен само на сузбијање појединачних активности. Циљ је био уништење организационе инфраструктуре радничког покрета. Репресија се није завршавала забраном. Настављала се кроз конфискацију и ликвидацију већ забрањених организација.²⁰²

Закон није био усмерен само на удружења и њихов унутрашњи рад. Одредбом §9 је репресивне мере пренео и у јавни простор. Омогућио је властима да контролишу скупове, јавне свечаности и поворке повезане са социјалистичким деловањем. Одредба је допуштала распуштање састанака на којима се испољавају социјалдемократске, социјалистичке или комунистичке тежње усмерене против постојећег поретка. Довољна је била и (оправдана) претпоставка да је одређени скуп намењен таквој сврси да би био унапред забрањен. Исто правило важило је и за јавне свечаности и поворке.²⁰³

Репресивни механизам Закона додатно је проширен §§10–12. Према §10, мере забране и распуштања скупова из §9 спроводиле су полицијске власти, док је право жалбе било сведено само на обраћање надзорном органу. Посебно значајан био је §11, који је омогућавао забрану публикација у којима су се социјалдемократске, социјалистичке или комунистичке тежње оцењивале као опасне по јавни мир и односе између друштвених класа. Забрана се није односила само на спорни број часописа. После једног забрањеног издања, забрана је могла бити проширена и на сва будућа издања тог листа. Надлежни орган за забрану штампе биле су државне полицијске власти, а објављена забрана важила је на целој територији Рајха (§12).²⁰⁴ Практична примена ових одредаба била је у рукама полиције и управних власти. Забране су могле бити изрицане по хитном поступку, без учешћа суда и са ограниченим правом жалбе. Судови у овом правном режиму нису имали главну улогу у контроли политичког деловања социјалдемократата.

Одредбе §§13 и 14 Закона против социјалиста допуњавали су систем забране штампе прописивањем начина на који су се те мере спроводиле. Према §13, одлука о забрани публикације морала је бити достављена у писаној форми, са наведеним разлозима, издавачу или уреднику, а код непериодичних издања аутору, ако се налазио на територији Рајха. Тим лицима било је признато право жалбе у складу са §26. Жалба се подносила органу који је донео решење, у року од недељу дана од пријема обавештења. Поднета жалба није имала одложно дејство.²⁰⁵ Жалба је била дозвољена само надзорном органу. Такав механизам је додатно сужавао могућност контроле полицијских одлука. Начин спровођења забране и конфискације био је уређен §14. Публикације су могле бити заплењене где год би биле затечене ради дистрибуције, а конфискација је обухватала и штампарске плоче и обрасце коришћене за умножавање. Код штампаних публикација закон је допуштао да се, на захтев заинтересованих лица, уместо саме заплене из употребе повуку словни слогови који су служили за штампу. Када би забрана постала правноснажна, публикације, плоче и обрасци морали су бити трајно уништени или онеспособљени за даљу употребу.²⁰⁶

Одредба §15 Закона омогућила је властима да спорне публикације уклоне из јавности и пре доношења формалне одлуке о забрани. Полиција је имала право да привремено заплени публикације и штампарски материјал који су спадали у оквир §11, односно издања у којима су се испољавале незаконите тежње. Заплењени материјал морао је у року од 24 часа бити предат

²⁰² Anti-Socialist Law (1878)...., §§2, 5 и 7.

²⁰³ Anti-Socialist Law (1878)...., §9.

²⁰⁴ Anti-Socialist Law (1878)...., §§10–12.

²⁰⁵ Рану примену §13 показује и одлука берлинских власти од 31. октобра 1878. године, којом су забрањени и конфисковани поједини бројеви листа *Berliner freie Presse*. У образложењу је наведено да ти бројеви угрожавају јавни мир и представљају наставак већ забрањене социјалдемократске штампе. Жалба против ове одлуке није одложила извршење забране. Bernstein Eduard, *Die Geschichte der Berliner Arbeiter-Bewegung. Zweiter Teil: Die Geschichte des Sozialistengesetzes in Berlin*. Mit zahlreichen Belegen aus der Zeit, Berlin, 1907, 3.

²⁰⁶ Anti-Socialist Law (1878)...., §§13–14.

државној полицијској власти (*Landespolizeibehörde*). Тај орган је потом имао рок од недељу дана да донесе одлуку: или да материјал врати или да изда формалну забрану. Ако одлука не би била донета у прописаном року, заплена је престајала да важи и материјал је морао бити враћен.²⁰⁷

Одредбе §§16 и 17 Закона биле су тесно повезане. Држава није настојала само да забрани социјалистичке организације, већ и да им отежа прикупљање новца, јавно деловање и окупљање. Зато су забране, полицијске мере и казне представљале различите облике исте политике према радничком покрету. Према §16, полиција је могла да забрани прикупљање прилога и јавне позиве у корист удружења за која се сматрало да делују против постојећег политичког и друштвеног поретка. Такве забране морале су бити јавно објављене. На то су се надовезивале казнене одредбе из §17. За чланство и учешће у забрањеним друштвима и састанцима „обични“ чланови могли су бити кажњени новчаном казном до 500 марака или затвором до три месеца. Руководиоци су кажњавани строже, затвором од месец дана до годину дана. Обухват закона био је и шири од самих чланова и организатора. Према §18, затвор од месец дана до дванаест месеци био је предвиђен и за лица која су стављала на располагање просторије за одржавање забрањених састанака или удружења. На тај начин кажњавани су и они који нису непосредно учествовали у политичком раду, али су омогућавали одржавање таквих скупова и организација.²⁰⁸

Казне за кршење ових забрана биле су прописане у §19. Та одредба односила се на лица која су растурала, поново штампала или настављала издавање публикација забрањених на основу §§11 и 12, као и оних које су биле привремено заплењене према §15. За такве радње била је предвиђена новчана казна до 1.000 марака или затвор до шест месеци. Закон се није задржавао само на првобитној забрани публикације. Кажњавало се и њено даље ширење и поновно појављивање у јавности²⁰⁹ §20 се надовезивао на забрану из §16 која се односила на прикупљање прилога. За кршење те забране била је предвиђена новчана казна до 500 марака или затвор до три месеца. Закон је истовремено налагао да се новац прикупљен на тај начин, односно његова вредност, преда локалном фонду за помоћ сиромашнима (*Armenkasse*). Репресивне мере нису се задржавале само на штампи и политичкој агитацији. Под контролу су стављана и новчана средства повезана са забрањеним организацијама.²¹⁰

Поред новчаних и затворских казни, Закон је предвиђао и ограничење боравишта за лица која су се професионално бавила социјалистичком агитацијом. Под ударом су се нашли и поједини послови повезани са ширењем штампе и окупљањем људи. Угоститељима, продавцима алкохола, издавачима књига, библиотекарима и власницима читаоница, поред казне затвора, могла је бити забрањена и даља делатност. Полиција је истовремено имала право да одузме дозволу за ширење публикација лицима која су професионално подстицала делатност из §1 став 2. или су већ била осуђена по Закону против социјалиста. За кршење ових мера биле су предвиђене новчане казне до 1.000 марака или затвор до шест месеци. Са друге стране, §21 је предвиђао блажу казну у случајевима када учинилац није знао за забрану, иако је она већ била службено објављена.²¹¹

Коначно, §§26 и 27 уређују жалбени поступак. Жалбе против мера донетих на основу Закона разматрала је посебна комисија (*Reichskommission*, §26). Њене чланове делимично је именовао *Bundesrat*, док су остали долазили из редова највиших судова Рајха и појединих савезних држава. За пуноважно одлучивање било је потребно присуство пет чланова, при чему

²⁰⁷ Anti-Socialist Law (1878)..., §15.

²⁰⁸ Anti-Socialist Law (1878)..., §§16–18.

²⁰⁹ Министар унутрашњих послова Путкамер придавао је велики значај §19 Закона против социјалиста, посебно у сузбијању ширења забрањене штампе. У писму министру правде Фридбергу (*Friedberg*) из октобра 1881. године жалио се да судови за таква дела изричу сувише благе казне. Сматрао је да се тиме слаби дејство саме одредбе. Већ 5. новембра 1881. министар правде упутио је допис тужилаштвима са захтевом да траже строже казне и да пажљиво размотре жалбе против благих пресуда. *Wilhelm Uwe, Das Deutsche Kaiserreich und seine Justiz. Justizkritik – politische Strafrechtsprechung – Justizpolitik*, Historische Forschungen, Bd. 93, Berlin, 2010, 287.

²¹⁰ Anti-Socialist Law (1878)..., §§19–20.

²¹¹ Anti-Socialist Law (1878)..., §§21–25.

су најмање тројица морала бити судије. У поступку одлучивања комисија је могла да прикупља доказе и саслушава сведоке и стручна лица (§27). Одлуке које је доносила биле су коначне. Овим се закон показује не само као скуп казних норми, већ и као комплексна институционална структура са формално успостављеним контролним механизмима, жалбеним путевима и процедурама. Ипак, имајући у виду састав и надлежност комисије, ова контрола остајала је унутар оквира државног апарата, без значајнијег ограничавања примене закона.²¹²

Међу најоштријим мерама Закона против социјалиста издвајала се могућност локалног увођења „мањег опсадног стања“ (§28). Примена ове одредбе била је омогућена у окрузима и местима у којима су власти сматрале да је јавна безбедност угрожена делатностима из §1 став 2. Уз сагласност Бундесрата и на период до годину дана, могло се условити одржавање јавних скупова претходним полицијским одобрењем, осим најављених изборних скупова. Власти су могле да забране дистрибуцију публикација на улицама и трговима, ограниче или забране поседовање и промет оружја, као и да забране боравак лицима која су сматрана опасним по јавни ред и безбедност. У комбинацији са мерама из §22, локалним властима остављан је широк простор за непосредан надзор и притисак на социјалдемократски покрет.²¹³

Последња два параграфа Закона (§§29–30) садржала су његове завршне одредбе. Одређивање надлежне покрајинске полицијске власти задужене за спровођење Закона било је предмет §29, док је §30 уређивао ступање на снагу и трајање његовог важења. Те одредбе нису непосредно утицале на репресивне механизме, нити на практичну примену Закона против социјалиста. Због тога им се у литератури обично не посвећује већа пажња. Такав приступ задржан је и у докторској дисертацији.²¹⁴

Овако постављен нормативни оквир створио је правну основу за широку примену репресивних мера против социјалдемократског покрета. Стварни домет Закона против социјалиста, међутим, није се видео само у његовим одредбама, већ и у начину на који су оне примењиване у пракси.

5.2. Примена у пракси и прилагођавање SAPD

У извештавању социјалистичке штампе о јавној расправи поводом нацрта Закона истицане су одредбе којима су се ширила овлашћења полиције. Поједина решења из нацрта већ су током расправе привлачила пажњу због могућег значаја за каснију примену закона. Предложени закон полицијским властима поверава овлашћења каква, како пише *Vorwärts*, дотад нису имали ни судови. Социјалистичка штампа указивала је да правне гаранције предвиђене законом не пружају довољну заштиту грађанима. Због тога су и формално предвиђени механизми правне заштите оцењивани као недовољни. Посебно је апострофирана одредба о увођењу посебних полицијско-управних мера у појединим окрузима и местима. Тиме што је означена као „опсадни параграф“, наглашен је њен изузетно репресивни карактер. У фази расправе, социјалистима је било јасно у ком правцу иду решења предложеног Закона.²¹⁵

²¹² Анализа броја изречених забрана и поднетих жалби показује ограничен домет контролне функције Комисије Reichskommission. Током трајања Закона изречено је укупно 2.167 забрана, од чега 318 против удружења, 608 против периодичне и 1.241 против непериодичне штампе. Од 329 размотрених жалби, 249 је одбијено, док је само 69 усвојено. Уочавамо да жалбени механизам у пракси није представљао озбиљнију правну заштиту одлука полицијских и управних власти, већ је углавном остајао у оквирима истог репресивног система. Retallack James, *Red Saxony...*, https://redsaxony.utoronto.ca/Figure_S.4.1_Bans_and_Appeals_under_the_Anti-Socialist_Law_1878-1890.htm (приступљено 20. април 2025); Anti-Socialist Law (1878)..., §§26–27.

²¹³ Anti-Socialist Law (1878)..., §28.

²¹⁴ Anti-Socialist Law (1878)..., §§29–30.

²¹⁵ У извештају листа *Vorwärts* спорне одредбе означене су према тадашњој редакцији нацрта као §19 и §20. При томе је §20, означен као *Belagerungsparagraph*, садржински одговарао решењу које је у коначном тексту Закона добило нумерацију §28. Одредба §19 се у том стадијуму расправе односила на жалбену инстанцу

Посебно место у раној примени Закона заузимао је §28. Његова примена омогућавала је полицијски надзор и расељавање лица оцењених као опасних по јавну безбедност и поредак. Формално је био повезан са увођењем такозваног „мањег опсадног стања“ у појединим подручјима. У пракси је омогућавао мере изразито репресивног карактера. Његова примена није била ограничена само на активне чланове социјалистичког покрета. Обухватала је и шири круг лица, што показује колико су широко власти тумачиле питање „опасности“ по јавни поредак. У првим годинама примене §28 постао је једно од главних средстава репресивног деловања државе.

У првим годинама примене Закона §28 представљао је један од најзначајнијих инструмената полицијског надзора и удаљавања лица која су оцењена као опасна по јавну безбедност и поредак. Мада је њена примена формално била везана за увођење такозваног „мањег опсадног стања“ у појединим подручјима, у пракси је допуштала примену мера са изразито репресиван домет. Примена није била ограничена искључиво на активне чланове социјалдемократског покрета. Обухватала је и шири круг лица, што указује на ширину критеријума које су органи власти примењивали приликом процене „опасности“ по јавни поредак. На тај начин §28 се већ у раној фази примене профилисао као један од кључних инструмената репресивног деловања државе.²¹⁶

Каснија примена спорног параграфа (§28) показала је да су поједина упозорења из парламентарних расправа била основана. У већим градским центрима ова одредба временом је постала један од важних инструмената репресије. Послужила је систематском удаљавању истакнутих социјалистичких активиста. Последице таквих мера нису погађале само појединце. У великој мери су се преносиле и на њихове породице. Иако су либерали и социјалдемократе у раним расправама полазили од уверења да ће се §28 примењивати само у условима отворене побуне, посланик Центрума Лудвиг Виндхорст (Ludwig Windthorst) рано је указивао на проблем нејасно формулисаних одредаба. Упозоравао је да формулација „угрожавање јавне безбедности“ оставља извршној власти сувише широко простор да мало стање опсаде уведе онда када то политичке околности учине пожељним.²¹⁷

Упутством донетим у Берлину 22. октобра 1878. године, непосредно након ступања на снагу Закона, надлежним властима су дате смернице за његову примену. У њему су конкретно тумачене поједине законске одредбе, нарочито §1.²¹⁸ Наглашено је да се при оцени појединих случајева не сме полазити само од издвојених радњи или њиховог формалног облика. Посматрана је и њихова веза са циљевима, средствима организовања и практичним деловањем социјалдемократских, социјалистичких или комунистичких настојања. Истовремено,

(Beschwerdeinstanz.) *Vorwärts. Centralorgan der Sozialdemokratie Deutschlands*, Jg. 3 (1878), Nr. 116, 2. Oktober 1878, 2.

²¹⁶ Први пут примењен 28. новембра 1878. године у Берлину, §28 је убрзо постао средство шире полицијске примене. Мера је затим уведена у Хамбургу и Алтони 28. октобра 1880. Након тога крајем јуна 1881. године у Лајпцигу (и у његовом управном округу), а потом и у другим градским срединама. Према подацима из литературе, до престанка важења Закона по овом основу протерано је око 797 лица. Најпогођенији били су Берлин, Хамбург, Лајпциг, Штетин и Шпреберг. Ови подаци показују да §28 није имао споредно место у систему репресивних мера, већ је представљао један од важнијих инструмената политике усмерене према радничком покрету. Thümmeler Heinzpeter, *Sozialistengesetz §28...*, 24–27; Fitzpatrick Matthew, *Purging the Empire...*, 70–75.

²¹⁷ Од новембра 1878. године више градова стављено је под режим малог стања опсаде, при чему је већ у првом таласу из Берлина удаљено 67 активиста. Према подацима које наводи Фицпатрик, позивајући се на Тумлера, са ширег подручја Берлина до 1890. године протерано је најмање 274 лица, што представља значајан део свих протеривања спроведених по овом основу. Ове мере остављале су последице и изван непосредно погођених појединаца, па су временом развијане мреже узајамне помоћи и јавни апели за подршку протеранима и њиховим породицама. Fitzpatrick Matthew, *Purging the Empire...*, 73–76.

²¹⁸ У раној фази примене закона забрањен је велики број штампаних материјала. О интензитету Закона сведочи податак да је до 30. јуна 1879. године забрањено је 127 периодичних и 287 непериодичних публикација. Поред партијских организација, на удару су се нашли и синдикати, клубови, библиотеке, као и кафане и таверне повезане са радничким окружењем. У литератури се истовремено указује да је властима остављен значајан простор да, у зависности од локалних прилика и политичких интереса, одређују шта ће бити оцењено као опасно социјалдемократско (и с њим сродно) настојање. Steenson P. Gary, *Not One Man!...*, 35.

позивање на §9 показује да је закон већ у раној фази примене тумачен широко. Није се односио само на појединачне поступке. Обухватао је и организоване облике окупљања и деловања повезане са социјалистичким покретом. У том оквиру пажња власти није била усмерена искључиво на конкретне радње, већ и на шири организациони и практични облик политичког деловања.²¹⁹ У почетној фази примене §1 није тумачен уско. Свакако је послужио као основ за поступање власти према различитим облицима социјалистичког деловања.

Да овакво тумачење није остало само на нивоу управних упутстава, показују и савремене критике. Адвокат из Офенбурга, Оскар Музер, писао је да се §9 у пракси није примењивао у складу са својим формалним ограничењима, већ као основ за шире забране јавних окупљања. Упркос томе што је закон предвиђао интервенцију само у случајевима усмереним на рушење постојећег поретка, полиција је мере забране доносила и када за то нису постојали стварни основи. Граница између Закона и полицијског поступања тако је постајала све нејаснија. Према његовом мишљењу, таква пракса остављала је широк простор за полицијску процену и „шире“ тумачење законских овлашћења.²²⁰

У управним актима донетим одмах након ступања на снагу Закона произилази да примена законске забране није била везана само за формални назив или спољашњи облик појединих публикација и поступања. Од значаја су били њихов садржај, сврха и повезаност са применом закона. Управни налози и службене забелешке истовремено показују да се примена Закона од самог почетка заснивала на више међусобно повезаних полицијских мера. Оне су обухватале спречавање заобилажења забрана, али и поступање у оквиру овлашћења предвиђених §§22–24 и §§26–27 закона.²²¹ У почетној фази примене закон није схватан само као основ за појединачне забране. Коришћен је и као средство ширег управног поступања према социјалистичком покрету.²²²

Из аката произилази да се примена Закона није сводила само на утврђивање да ли је повреда учињена, већ и на питање ко је надлежан да у поједином случају поступа. Разматран је однос између полицијско-управног поступања и судске надлежности. Нису све повреде закона аутоматски повлачиле истоветан пут поступања. У појединим случајевима Закон није овлашћивао полицијске власти да самостално доносе казнене наредбе. Посебно су §§22 и 23

²¹⁹ У упутству је посебно наглашено да законом предвиђене управно-полицијске мере не треба ограничавати на појединачне и изоловане случајеве. При примени закона морало се полазити од стварног карактера и садржаја деловања. Sächsisches Staatsarchiv – Staatsarchiv Leipzig (SStAL), Kreishauptmannschaft Leipzig, Nr. 246, *Acta die Ausführung des Reichsgesetzes gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie vom 21. October 1878 betr.*, Vol. I (1878–1883). Bl. 90–94. (у даљем тексту: SStA-L, Nr. 246.).

²²⁰ Као илустрацију такве праксе, Музер наводи више конкретних случајева. У Кехлу (29. децембар 1888. године) распуштена је изборна скупштина након што је говорник Адолф Гек (Adolf Geck) изнео политичко поређење. У Отенбергу је (2. јануар 1889. године) забрањен скуп на коме је Гек требало да наступи, иако против њега није постојала никаква пресуда. До крајности апсурдне ситуације долазиле су када су скупови распуштани већ на самом почетку, чак и након уобичајених уводних формула обраћања. Muser Oskar, *Sozialistengesetz und Rechtspflege*, 3. vermehrte Auflage, Karlsruhe 1889, 18–23.

²²¹ Оваква пракса може се видети и на примеру поступања пруских власти из октобра 1878. године. Конфискација појединих социјалдемократских листова, праћена другим управно-полицијским мерама, показује да се поступање власти није сводило само на појединачне публикације. Циљ је био и да се спречи њихово поновно појављивање под измењеним називом или у формално другачијем облику. Због тога мере нису погађале само саме листове, већ и делатности повезане са социјалдемократском штампом. Последице су биле и економске природе. Забране и конфискације утицале су не само на рад листова, већ и на услове пословања штампарија, доводећи поједине од њих до ликвидације или престанка рада. Bernstein Eduard, *Die Geschichte der Sozialdemokratie in Deutschland...*, 10.

²²² У дописима и наредбама Краљевске окружне управе у Лајпцигу од 21. и 23. октобра 1878. године питање „наставка“ (*Fortsetzung*) забрањене штампане ствари разматра се првенствено према садржају нове публикације, а не само према њеном наслову или спољашњем облику. Посебно је наглашено да се не сме допустити заобилажење законских мера пуким изменама назива или форме. У општем управном налогу од 30. октобра 1878. године, уз позивање на §§22–24 закона, разрађује се управно-полицијски механизам за спровођење мера. Накнадни акти и службене забелешке од 11. и 13. новембра 1878. године повезују примену закона и са овлашћењима из §§26–27, односно са жалбеним механизмом и комисијом (*Reichscommission*) предвиђеним тим одредбама. SStA-L, Nr. 246, Bl. 1–4, 78–81.

тумачени у вези са другим одредбама Закона и општим правилима о надлежности. Од врсте повреде зависило је да ли ће се примењивати управне мере или ће даље поступање захтевати други облик правне интервенције. Већ крајем 1878. године примена Закона подразумевала је разграничење управне и судске надлежности у зависности од природе поједине повреде.²²³

Случај забране часописа *Jahrbuch für Sozialwissenschaft*, који је излазио у иностранству, показује да примена Закона против социјалиста у пракси није увек била доследна. Надлежна влада Швабије и Ноибурга издала је акт у коме је изричито наведено да издавачу није ускраћено право да уложи жалбу Рајхској комисији у Берлину. Комисија је потом затражила допунско образложење у прописаном року. Ипак, жалба је касније одбачена као недопуштена. Позивајући се на § 13 Закона, Комисија је ту одредбу протумачила тако да право жалбе припада искључиво лицима која се налазе унутар Рајха. Тиме је омогућено да земаљске полицијске власти забрањују и конфискују публикације које излазе у иностранству, без стварне могућности правне заштите за издавача. Случај истовремено показује да ни тумачење закона није било уједначено. Различита поступања и разумевање његовог домета у пракси су могла довести до сужења (ионако не превише ефикасног) права на жалбу. Уједно је тиме остављен широк простор за административну самовољу и дискреционо поступање управних органа.²²⁴

Лист *Vorwärts* угашен је иако је уредништво тврдило да после ступања Закона на снагу није прекршило ниједну његову одредбу. Жалба поднета надлежној комисији није прихваћена. У образложењу је истицано да новина представља гласило Вилхелма Либкнехта, Марксовог ученика и сарадника, који је унутар странке означен као носилац „комунистичког, антинационалног и атеистичког правца”. Овакве одлуке показују стварни значај жалбеног механизма предвиђеног Законом. Тело формирано ради разматрања притужби на његову примену током дванаест година рада поништило је свега око 7% управних мера које су биле предмет разматрања.²²⁵

Репресивне мере у Саксонији у првим годинама примене Закона против социјалиста нису имале исти интензитет као у појединим другим деловима Царства. Један од разлога могуће је повезати са ставовима министра унутрашњих послова Ота фон Ностица (*Otto von Nostitz-Wallwitz*). Министар није полазио од тога да се социјалистички утицај може ограничити само репресијом. Поред притиска и забрана, указивао је и на потребу мера које би радничко становништво удаљиле од социјалистичких идеја. У том контексту разматрана су и поједина реформска решења, укључујући питање радничког осигурања. Такав приступ није наилазио на одобравање у пруским политичким и полицијским круговима. На пример, Саксонија је критикована као недовољно одлучна у сузбијању социјалдемократске агитације.²²⁶

Закон против социјалиста није у пракси функционисао само кроз појединачне забране и казне. На његову примену утицали су тумачење закона, локална пракса и поступање управних и полицијских органа. Радничка партија није била искључена из политичког живот, али је деловала у условима сталног надзора и ограниченог легалног простора. SAPD се таквим условима постепено прилагођавала.

5.3. Продужавање и укидање Закона

Важно обележје Закона против социјалиста је да није донет као општи закон у смислу свог временског важења (*lex perpetua*), већ као привремени закон – правни акт са унапред ограниченом применом на две године (*lex temporaria*, *lex temporis*). Након истека овог рока, закон је *ex lege* требало да престане да важи. Међутим, његово временско трајање је продужено

²²³ SSStA-L, Nr. 246, Bl. 108–110.

²²⁴ *Der Sozialdemokrat. Internationales Organ der Sozialdemokratie deutscher Zunge*, 1. Jg., Nr. 12, 21. Dezember 1879, Zürich, 3.

²²⁵ Dominick Raymond H. III, *Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party*, 268–270.

²²⁶ Retallack James, *Red Saxony...*, 140–141.

четири пута – 1880, 1884, 1886. и 1888. године. Тако је уместо привремене мере, закон био део државне политике према радничком покрету у дужем временском раздобљу. Његова основна карактеристика јесте да су адресати прописа били припадници радничког покрета – социјалисти, па је његово доношење управо и образложено да се ради о посебном изузетном и антикризном закону с циљем да се отклони тренутни политички проблем (*lex specialis*).²²⁷ Вишеструким продужењем важења његов првобитно привремени карактер у великој мери је изгубио практични значај.

У образложењу предлога измене §30 Закона против социјалиста из 1880. године, међутим, наводи се да примена Закона није довела до нестанка социјалдемократског покрета, већ до промена у начину његовог деловања. Након почетног периода неизвесности покрет је успео да се стабилизује и настави активности у условима забране. Задржао је организациону повезаност и политички утицај. У образложењу се посебно наглашава да се таква отпорност није објашњавала само унутрашњом организацијом покрета. Значај је придаван и уверењу његових носилаца да је реч о привременом режиму његовог важења. Управо се у томе видео један од разлога због кога временско ограничење овај закон не постиже очекивани ефекат. Полазећи од такве оцене, продужење његовог временског важења представљано је као средство за постизање трајнијег дејства репресивне политике.²²⁸

Акти о продужетку Закона, који су доношени више пута, нису се односили само на клаузулу о временском оквиру (*prorogatio legis*), већ су садржали и новеле, односно допуне и измене прописа. Прво продужење Закона из 1880. године донело је важну измену у примени одредбе „мањег опсадног стања“ (§28). Премда су власти располагале широким овлашћењима, мере протеривања нису се могле примењивати на посланике Рајхстага и покрајинских скупштина који су током заседања боравили у месту одржавања седнице. Тиме су парламентарни представници током заседања били изузети од ових мера. Већи практични значај имала је одредба по којој су се жалбе против ових мера подносиле искључиво надлежним управним органима. У пракси је то значило веома ограничену, а понекад и потпуно одсутну судску контролу примене „мањег опсадног стања“.²²⁹

Примена Закона против социјалиста већ у првим годинама његовог важења покренула је питања о стварном дometу мера које су власти предузимале. Пример који је Лудвиг Виндхорст, лидер Центра (Zentrum), издвојио током расправа о продужењу Закона 1880. године је забрана песме *Arbeitermarseillaise*. Њен садржај био је усмерен ка општем праву гласа и парламентарним реформама. Међутим, после ступања Закона на снагу више пута је била предмет забране. Виндхорст је у таквим случајевима видео оно што је означио као „крваву сатиру на државу и друштво“. По његовом схватању, оваква пракса показивала је да примена Закона није остајала ограничена само на активности које су власти тумачиле као претњу јавном поретку. Суштина проблема сводила се на то да је властима од садржаја публикације било важније њено идеолошко усмерење. У истом излагању као проблематичан

²²⁷ *Lex specialis* означава посебну правну норму у односу на општу норму која уређује исту материју. Према начелу *lex specialis derogat legi generali*, у случају њиховог сукоба предност у примени има посебна норма. Zorzetto Silvia, „The Lex Specialis Principle and its Uses in Legal Argumentation. An Analytical Inquire“, *Eunomia. Revista en Cultura de la Legalidad*, 3, 2012, 62.

²²⁸ У образложењу се изричито наводи да социјалдемократска организација „и даље постоји испод површине“ и да је остала „чврста и обухватна“, упркос мерама забране. Као облици таквог деловања издвајају се наставак активности у тајности и ослањање на пропаганду у иностраној штампи. Посебно се помињу листови *Freiheit*, који је у Лондону издавао Јохан Мост (Johann Most), и *Sozialdemokrat*, који је излазио у Цириху и сматран централним органом социјалдемократије. Истовремено се наглашава да су оба листа, упркос забрани, редовно стизала у Немачку. У образложењу се наводи и да су социјалдемократи задржали политички утицај, што је повезано са њиховим изборним резултатима након ступања на снагу Закона. Посебно је наглашено и да очекивање скорог престанка важења Закона подстиче спремност на подношење последица његове примене, што је навођено као један од разлога за његово продужење. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStA PK), I. HA, Rep. 120 (Ministerium für Handel und Gewerbe), CB, Nr. 365, *Aufgaben der Gesetzgebung auf sozialpolitischem Gebiete*, 1878–1886. Bl. 76 – 79. (даљем тексту: GStA PK, I. HA, Rep. 120, CB, Nr. 365.)

²²⁹ *Reichsgesetzblatt* 1880, Nr. 12, S. 117.

пример наведена је и забрана листа *Berliner Freie Presse*, при чему је указано да је одлука образложена спорним садржајем објављеним пре његовог ступања на снагу.²³⁰

Док је прво продужење временског трајања Закона из 1880. године донело кључне материјалне новеле, каснија продужења (1884, 1886. и 1888. године) имала су претежно формални карактер. Посебан (политички) значај имала је измена и допуна Закона из 1884. године. Тада је рок важења Закона први пут продужен на четири године. Таква одлука указује на настојање власти да изузетни правни режим постепено добије обележја трајнијег оквира државне политике према социјалдемократији.

У расправи у Рајхстагу о продужењу временског важења Закона, коју је *Provinzial - Correspondenz* пренела 14. маја 1884. године, Бизмарк је бранио потребу да закон остане на снази. Подсећао је да је закон донет шест година раније ради сузбијања деловања социјализма и да се његово продужење тражи како би се истовремено ограничили јавни и прикривени облици агитације. Јавно деловање социјалиста је и даље сматрао опасним, јер носи већу штету од тајних активности, утиче на јавно мњење и омогућава ширење политичких идеја међу ширим кругом становништва. Са друге стране, указивао је да се тајни облици деловања не могу једнако успешно сузбијати кривичноправним средствима. Истовремено је одбацивао тврдње да закон треба посматрати као трајно решење. Према његовом образложењу, његово важење било је повезано са напретком социјалних реформи и мера усмерених ка радничком становништву. Као важне циљеве издвајао је обезбеђивање права на рад док је радник способан за рад, негу у случају болести и материјалну сигурност у старости. Тек под таквим условима, према његовом уверењу, могло се очекивати смањење подршке револуционарним идејама. До тада је одустајање од Закона оцењивао неодговорним и упозоравао да би одбијање његовог продужења могло довести до распуштања Рајхстага и расписивања нових избора.²³¹ Такво становиште показује да је Бизмаркова политика почивала на комбиновању репресивних мера и социјалних реформи (тзв. политика „штапа и шаргарепе“).

Држава се ни за следеће продужење Закона није трудила да адекватно образложи предлог. Слична аргументација какву је Бизмарк изнео приликом продужења закона 1884. године понавља се и у каснијој парламентарној расправи 1886. године. У стенографским белешкама седнице Рајхстага од 19. фебруара 1886. године, Путкамер наглашава да социјалистичка агитација није престала, већ да је прилагодила своје облике деловања. Као кључни део средства политичког утицаја он види улогу штампе. Продужење закона образлагано је потребом очувања јавног реда и стабилности државе, при чему је посебна пажња посвећивана деловању социјалистичке штампе. Полазило се од становишта да новине омогућавају трајан и непосредан утицај на широке друштвене слојеве, у већој мери него прикривене организационе активности. У том контексту помињани су листови попут *Berliner Volksblatt*, за које се тврдило да систематски обликују јавно мњење, шире социјалистичке идеје и подстичу незадовољство постојећим друштвеним поретком.²³²

Овакво образложење није прошло без противљења унутар Рајхстага. Бебел се противио полазишту да се SAPD посматра као револуционарна опасност. Указивао је да је реч о политичком покрету који делује кроз парламентарну борбу и јавну расправу. Такође је одбацивао тврдње да социјалдемократска штампа дестабилизује државни поредак. Насупрот томе, наглашавао је њен значај у информисању радничког становништва и обликовању политичких захтева и интереса радничке класе.²³³ Критичари закона су упозоравали да његово дејство није остајало ограничено само на „екстремне појаве“. Закон је захватао и шири простор јавне политичке расправе. Примедбе нису долазиле само из редова социјалдемократа. Либерални посланик Ојген Рихтер тврдио је да закон није остављао јасан простор за разликовање умерених и радикалних облика политичког деловања. Према његовом

²³⁰ *Das neue Sozialisten-Gesetz vor dem Deutschen Reichstage*, Leipzig, 1880, 12–13.

²³¹ *Provinzial-Correspondenz*, Berlin, 14. Mai 1884, 4.

²³² *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags*, 7. Legislaturperiode, I. Session 1885/86, 50. Sitzung vom 19. Februar 1886, 1139–1140.

²³³ *Ibidem*, 1141.

становишту, различите политичке активности биле су подвођене под исти режим ограничења, чиме се сужавао простор за легалан политички рад. У расправи је посебно указивано и да су мере доношене у име заштите јавног реда обухватале и активности које су припадале уобичајеној политичкој конкуренцији.²³⁴

Противници социјализма нису активности социјалиста посматрали као легитимно политичко деловање. Напротив, представљали су их као опасност по постојећи поредак и тврдили да социјалисти намерно подстичу друштвено незадовољство и сукобе. Овакво становиште појављује се у рубрици „Politische Tagesfragen“ листа *Neueste Mittheilungen*, у контексту расправе о продужењу важења Закона. Текст истовремено преноси и коментарише цареве изјаве дате председништву Рајхстага. Посебно се указује и на реакцију либералне штампе, пре свега *Berliner Tageblatt-a*, који те изјаве користи као повод за сопствене политичке оцене. У таквом оквиру социјалдемократска агитација представља се као делатност заснована на обмани. Изричито се тврди да се у том политичком кругу полази од схватања да партијски интерес оправдава употребу лажи и свесно довођење јавности у заблуду.²³⁵

Укидање закона у оваквим тумачењима представљано је као ризик који би отворио простор неограниченој револуционарној пропаганди. Уз то би створио друштвене услове које је држава, према схватању присталица Закона, била дужна да предупреди. Полазећи од таквог становишта, репресивне мере нису приказиване као средство уништавања социјалдемократске идеологије, већ као инструмент усмерен против јавне агитације, подстицања мржње и деловања које је оцењивано као подривање државних основа. Нагласак није био на самим социјалдемократским идејама, већ на њиховом јавном ширењу и политичком дејству. Почетком 1888. године, у новинским расправама о најављеном закону против социјалдемократије, такве мере оправдаване су потребом државне самоодбране. Либералним и ултрамонтанским листовима притом је пребацивано да полазе од апстрактног и „за стварност слепог“ схватања правне државе, занемарујући тврдњу да социјалдемократија делује изван правног поретка и тежи насилном преображају друштва. У истом оквиру и појава тајних организација унутар социјалдемократског покрета тумачена је као потврда делотворности закона, а не као показатељ његовог неуспеха. Посебно се наглашавало да јавна мобилизација маса носи већу опасност од прикривеног деловања мањих група, због чега је њено ограничавање представљано као предуслов за „излечење зла“.²³⁶

До краја осамдесетих година ограничени домети дотадашњих мера постајали су све видљивији. Постојећи механизми нису успели да зауставе раст социјалистичког покрета. Због тога су се у појединим политичким круговима све чешће јављали захтеви за оштријим законским решењима. У јануару 1888. године министар унутрашњих послова Путкамер поднео је Рајхстагу нацрт тзв. Закона о протеривању и губитку држављанства (*Das Expatriirungs - Gesetz*), али предлог није добио подршку. Одбијање доношења овог прописа представљало је озбиљан политички неуспех и један од показатеља да је политика даљег пооштравања наилазила на све већи отпор. Предлог је полазио од становишта да дотадашње мере, нарочито ограничења боравишта, нису дале очекиване резултате, јер су социјалистички агитатори настављали деловање и након премештања у нове средине. До краја осамдесетих година било је све очигледније да постојећи репресивни механизми нису успели да сузбију утицај партије. Због тога је новим решењем било предвиђено трајно одузимање држављанства, протеривање са територије царства и забрана повратка лицима осуђеним за поједине политичке деликте повезане са применом Закона против социјалиста.²³⁷ У пролеће 1890. године Бизмарков

²³⁴ *Ibidem*, 1141–1142.

²³⁵ *Neueste Mittheilungen*, No. 36, III. Jahrgang, Berlin, 25. März 1884, 3, (без пагинације)

²³⁶ *Neueste Mittheilungen*, Berlin, 3. Januar 1888, 2.

²³⁷ Предлог је, између осталог, обухватао случајеве ширења забрањених публикација (члан 19) и удруживања у смислу члана 129 Кривичног законика (*Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich*). Поред казне затвора, могла је бити изречена и мера протеривања и губитка држављанства, при чему би таква лица истовремено губила држављанство у свим немачким савезним државама; за повратак у Немачку без дозволе била је предвиђена казна затвора од једног месеца до три године. Auer Ignaz, *Nach zehn Jahren...*, Bd. I, 118–120.

покушај да обезбеди ново продужење Закона, уз додатно пооштравање његових одредаба, није добио подршку Рајхстага. Такав исход, уз промену политичке климе и растући отпор јавности, означио је крај политике даљег пооштравања. Истовремено је ослабио и Бизмарков политички положај, убрзавајући његов одлазак са канцеларске функције. Закон, дакле, није формално укинут посебним актом, већ је истеком рока престао да важи 1. октобра 1890. године. Тиме је окончан важан период унутрашње политике Немачког царства, обележен репресивним мерама усмереним против социјалистичког радничког покрета. Међутим, значај Закона не исцрпљује се његовим продужењем и формалним престанком важења. Он се пре свега огледа у начину његове примене, који открива обим државне репресије, њене границе и последице које је произвела. Истовремено се поставља и питање делотворности таквих мера и њиховог утицаја на даљи развој социјалистичког покрета.

6. СИСТЕМ МЕРА ПРОТИВ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКОГ ПОКРЕТА

6.1. Претходни правни оквир: правни акти уперени против социјалиста

Из претходног излагања произлази да је Закон представљао логичну последицу дотадашње државне политике према социјалистичком покрету. Његовом доношењу претходио је развој правних и политичких механизма који су и раније омогућавали ограничавање социјалистичке делатности, како у кривичноправној, тако и у полицијско-управној и административној сфери. Механизми нису постојали само у нормативном оквиру. Годинама су примењивани и у пракси. Њихова примена није престала 1878. године. Затечени систем је интензивирао и надограђен посебним и изузетним мерама. Због тога примену Закона треба посматрати као наставак и интензивирање дотадашње државне политике према социјалистичком покрету, а не као њен засебан облик.

Немачке власти су користиле постојеће правне и управне мере како би ограничиле социјалистичку агитацију и пре доношења Закона из 1878. Тај приступ није био обједињен у јединствен закон, али је постепено стварао правни и институционални оквир који ће касније бити кодификован. Посебан значај имала је конференција у Берлину (7–29. новембар 1872). Одржано је тринаест седница. Нису предложене ванредне мере, али је преовладало становиште да важеће право треба поштрити. Посебно је истакнута потреба измене § 153 Привредног законика (*Gewerbeordnung*), како у погледу услова, тако и у погледу висине казне. На предлог пруских представника разматрано је и проширење Закона о удружењима (*Vereinsgesetz*), тако да удружења која подривају политичке, моралне или верске основе државе могу бити распуштена, а по потреби и затворена.²³⁸ Поред тога, власти су настојале да онемогуће свако заобилажење тих забрана. Због тога су забраниле прикупљање новца, ограничиле учешће жена, ученика и деце у овим удружењима, као и одржавање њихових скупова током главних црквених служби. И питање штампе је додатно заоштрено. Намерно подривање темеља државе путем новина није се толерисало. Тамо где општи кривични прописи нису били довољни, предвиђено је увођење посебних казних одредби кроз Закон о штампи (*Pressgesetz*).²³⁹

Почетком 1870-их у државном врху јача уверење да постојећи правни оквир треба оштрије усмерити против социјалдемократског покрета. Бизмарк је већ 1872. покренуо иницијативе за поштравање мера, нарочито у области штампе и удруживања, ослањајући се притом на постојеће кривичноправне механизме који су омогућавали санкционисање подстицања класног сукоба, напада на државне институције и ширења политички опасних идеја. Таква политика постепено је утицала на поступање полиције, тужилаштва и судова. Додатну забринутост власти изазвао је изборни напредак Ласалових социјалиста у Берлину почетком 1874. године, где су освојили више од седам хиљада гласова, што је указивало на ширење њиховог утицаја у урбаним срединама. У таквом контексту у Берлин је премештен државни тужилац Херман Тесендорф (*Hermann Tessenborn*), познат по оштром поступању према социјалдемократама у Магдебургу, који је у преписци са председником полиције Гвидом

²³⁸ На аустријско-пруској конференцији о радничком питању у Берлину 1872. разматране су мере против социјалдемократске агитације. Предложено је увођење казних одредби у законодавство о удружењима и штампи, усмерених против „поткопавања политичких, моралних и религијских основа“ државе. Ишло се ка поштравању постојећег правног оквира. Током 1873. појављује се и нацрт новог закона о штампи, који предвиђа казне затвора за такве активности. Социјалдемократе су сматрале да министар Бото Ојленбург (*Botho zu Eulenburg*) ту борбу види као политички сукоб. По њиховом мишљењу, деловао је против њих у интересу „поседничких слојева“. Поред полиције и судова, истицало се и тужилаштво. Посебно се помиње тужилац Тесендорф. Тврдили су да овај тужилац широко тумачи одредбе важећег кривичног закона и да их користи их против њиховог покрета. *Kampffmeyer Paul, Unter dem Sozialistengesetz*, 10–12.

²³⁹ Lipinski Richard (yp.): „Die deutsch-österreich-ungarische Konferenz“, u: *Dokumente zum Sozialistengesetz. Materialien nach amtlichen Akten*, Berlin, 1928, 14–16.

фон Мадајем указивао на „експесе свих врста“ међу нижим слојевима и захтевао примену најстрожих мера, што је представљало сигнал заоштроеног курса власти према радничком покрету.²⁴⁰

Поред полицијско-управних мера и општих кривичноправних механизма, значајну улогу имале су и поједине одредбе Кривичног законика Немачког царства (Reichsstrafgesetzbuch, у даљем тексту: RStGB), које су у пракси коришћене против политички неподобних лица. Члан 95. RStGB-а познат као „увреда величанства“ (Majestätsbeleidigung), предвиђао је казну од најмање два месеца затвора или затвор до пет година за увреду цара или владара савезне државе. Одредба је била формулисана широко и строго. Није правио разлику између јавних и приватних увреда. У пракси су се кажњавале и изјаве дате у приватним разговорима или у ужем кругу. Није се тражио доказ о намери да се владар увреди. Појам увреде величанства није био јасно одређен. То је остављало простор за различита тумачења и неуједначену примену. Ова одредба често је коришћена против социјалиста и социјалистичке штампе.²⁴¹ Број осуда по овом основу достигао је врхунац 1878. године. Остао је висок током 1880-их. Након истека Закона против социјалиста 1890. поново је нагло порастао и достигао нови максимум 1894. године.²⁴²

Оптужбе за увреду религије биле су, уз увреду величанства („Majestätsbeleidigung“), један од најчешћих основа кривичног гоњења социјалдемократа између 1863. и 1890. године.²⁴³ Та пракса се наставила и касније. Најчешће су се односиле на изразе који су оцењени као увредљиви за религију. У оптужницама су се посебно издвајале тврдње усмерене против основа хришћанске вере. Тако је означавање теологије и хришћанства као „трулих бајки и прича“ редовно изазивало реакцију власти. Правни основ налазио се у §§166–168 Немачког кривичног закона из 1871, при чему је §166 имао кључну улогу у пракси. Према том члану („Gotteslästerungsparagraph“ – члан о богохуљењу), кажњавано је јавно вређање религије, цркве или верских обичаја. Широко тумачење ове норме доводило је до честе примене против религијске критике, при чему су и појединачни изрази и формулације у говорима или текстовима могли бити основ за кривично гоњење. У пракси је то имало шири домет. Поступци су по §166 служили и као притисак на социјалдемократе.²⁴⁴

У оквиру постојећег кривичноправног система, посебан значај имао је члан 110 RStGB-а. Према овом параграфу, лице које јавно, пред масом људи, позива на непослушност према законима или правно важећим уредбама кажњавало се новчаном казном до 600 марака или

²⁴⁰ На ту линију надовезао се и предлог измене §130 Кривичног законика. Новелом је предвиђена казна затвора за подстицање класног сукоба и нападе на основне институције друштва. Предлог није усвојен, али је показао намеру власти. Тежило се ширењу кривичноправних механизма против социјалдемократе. Mehring Franc, *Historija njemačke socijalne demokratije IV*, 93–94; Pflanze Otto, *Bismarck and the Development of Germany, Volume II ...*, 297–298; уп. писмо државног тужиоца Хермана Тесендорфа председнику полиције Guido von Madai од 1. јануара 1874.

²⁴¹ Либкнехт је кроз више примера указивао да се класна правда испољава у једностраној оцени доказа, у самом вођењу поступка и у кажњавању политички неподобних. Као пример наводи случај у ком је из бележака Vorwärts-а изведена оптужба за увреду величанства, као и поступак у ком је новинар осуђен само због наслова, док сам текст суд није ни прочитао. Као илустративан пример примене §95, Гари Штарк помиње и новелу Конрада Албертија (Conrad Alberti) из 1887. године, у којој је приказана судбина невиног човека осуђеног за увреду величанства због изјава у приватном окружењу, чиме се указује на последице овакве правне регулативе. Liebknecht Karl, *Rechtsstaat und Klassenjustiz*, 26–27; Stark Gary, *Banned in Berlin...*, 87.

²⁴² Stark Gary, *Banned in Berlin...*, 88.

²⁴³ Репресивни механизми појављују се и пре стварања Рајха. Иако су постојали и умеренији модели, попут брауншвајшког законодавства, пруски казнени законик из 1851. године остао је снажно обликован утицајем француског Code pénal. Током израде законског нацрта долази до пооштравања казног система. У том оквиру поново је предвиђена конфискација имовине код политичких преступа, уведено је телесно кажњавање, док су поједини облици кажњавања додатно заоштравани и праксама попут излагања главе после погубљења и одсецања руке. У завршној фази израде дошло је до делимичног ублажавања казног система у односу на раније нацрте. Упркос томе, у коначној кодификацији из 1851. године доминантан утицај француског система остао је очуван. Beßmann Benedikt, *Das Strafrecht des Herzogtums Braunschweig im 19. Jahrhundert bis zum Reichsstrafgesetzbuch*, Berlin/Boston, 2019, 235.

²⁴⁴ Prüfer Sebastian, *Sozialismus statt Religion...*, 128–130.

затвором до две године. Законска формулација омогућавала је широку примену ове норме. Није се тражила директна намера. Било је довољно да говорник буде свестан да његове изјаве могу бити схваћене као позив на непослушност, док је и условна намера била довољна за кривичну одговорност. Судска пракса је додатно наглашавала да се позив не мора односити на конкретан противзаконит чин, већ је било довољно да указује на непоштовање одређеног закона или правно важеће наредбе. Управо због овако широко формулисаних елемената, ова одредба је омогућавала кривично гоњење и у случајевима индиректних или недовољно одређених изјава које су власти могле тумачити као позив на непослушност. Њена конкретна примена у односу на социјалистички покрет и јавне наступе социјалистичких говорника биће размотрена у наставку.²⁴⁵

Један од често примењиваних правних основа за репресију над социјалистима био је члан 125. RStGB-а. Њиме је омогућено да свако лице које учествује у јавној маси која врши насиље над лицима или стварима кажњиво затвором од најмање три месеца. Довољно је било да појединац свесно остане део такве групе, чак и ако јој се придружио из радозналости. Правно решење је остављало простор за шире тумачење учешћа у јавним окупљањима. Чланови 128.²⁴⁶ и 129. такође су били значајни инструменти у криминализацији социјалистичког организовања. Први члан је (до шест месеци затвора) санкционисао чланство у организацијама чије постојање, структура или сврха морају остати тајна, или у којима се захтева апсолутна дисциплина. Одговорност није била искључена чак ни ако је организација деловала у иностранству. Члан 129. је предвиђао до годину дана затвора за свако лице које учествује у организацији чији је циљ спречавање спровођења закона или мера управе „незаконитим средствима“, при чему није било потребно да та средства сама по себи буду кажњива. Довољно је било да организација буде повезана са тежњама да се законске или управне одлуке онемогуће или ослабе незаконитим средствима.²⁴⁷ Сличну функцију имали су и чл. 124. и 127. RStGB, који су омогућавали кривично гоњење учесника у јавним упадима и ненајављеним наоружаним групама. За кажњивост није било неопходно да наступе конкретне последице нити да је лице лично употребило оружје.²⁴⁸

Развијен механизам административне контроле над окупљањем и удруживањем постојао је већ у оквиру важећег Vereinsrecht-а, много пре доношења Закона против социјалиста из 1878. године. У пракси је то државним органима остављало широк простор за интервенцију и представљало важну претходницу каснијих, строжих мера усмерених на ограничавање политичког деловања. Правничка литература и судска пракса тог периода показују да улога полицијских органа није била сведена само на присуство јавним окупљањима. Надзорни службеник није имао искључиво пасиван положај. Био је овлашћен и дужан да реагује ради очувања јавног реда, укључујући и поступање према лицима која ометају одвијање скупа. Истовремено, одржавање јавних окупљања било је подвргнуто различитим ограничењима. Она су се односила на место и време одржавања, али и на обавезу претходне пријаве. Организовање скупова без прописане најаве могло је повлачити правне последице за учеснике. И само схватање јавног окупљања било је постављено релативно широко. Под полицијски надзор могли су доћи и поједини облици заједничког кретања, попут поворки или процесација. Поред тога, полиција је задржавала могућност доношења посебних

²⁴⁵ Ball Ernst, *Das öffentliche Polizei- und Sicherheitsrecht in Deutschland*, Berlin, 1907, 18–19.

²⁴⁶ Почетком 1872. године, убрзо после пада Париске комуне, показало се да §128. RStGB није био „мртво слово на папиру“. Унутар пруске владе, у једном мишљењу које је разматрало деловање Интернационале, постављено је питање да ли се §128. немачког казненог законика може применити на само учешће у 'интернационалној социјалдемократској радничкој партији': истицало се да 'не може остати нерешено питање да ли већ само учешће у интернационалној социјалдемократској радничкој партији није према §128. подложно казни. Lipinski Richard (пр.), *Dokumente zum Sozialistengesetz*..., 10.

²⁴⁷ Ball Ernst, *Das öffentliche Vereins- und Versammlungsrecht in Deutschland*, 2. Aufl., Berlin, 1907, 22–26.

²⁴⁸ Ball Ernst, *Das öffentliche Vereins...*, 21–23.

мера ради заштите јавне безбедности и реда, што је омогућавало ограничавање или онемогућавање одржавања појединих окупљања.²⁴⁹

У расправи у Земаљском сабору (Landtag) Краљевине Саксоније 21. фебруара 1882. године Август Бебел је указао на примену старог Завичајног закона (Heimatsgesetz) из 1834. године као правног основа за полицијска протеривања. Овај пропис првобитно је донет у другачијим околностима. Његова примена је, међутим, у пракси омогућавала поступање према појединцима које су власти сматрале непожељним, без увођења посебних ванредних мера. Бебел је том приликом подсетио на случај радника Бернхарда Мута (Bernhard Muth), кога је полиција у Лајпцигу 1878. године протерала након што је издржао седмодневну казну због полицијског прекршаја. Расправа је указала да је спорни §17(4) првобитно био повезан са питањем општинске бриге о сиромашнима и настојањем да се локалне власти заштите од додатних терета. Временом је у пракси добио „знатно ширу“ примену. Због тога су се појавиле и критике да се мера користи изван оквира своје првобитне намене. У наставку расправе и министар унутрашњих послова признао је да правни основ оваквих протеривања оставља бројна отворена питања и да ће се њихово трајније уређење морати решавати на нивоу законодавства Рајха. Овај случај показује да ни протеривање политички неподобних лица није започело доношењем Закона. Ранији механизми омогућавали су примену мера које су у пракси могле произвести сличне последице, иако су почивале на другачијем правном основу.²⁵⁰

Закон против социјалиста није предвиђао могућност протеривања немачких држављана изван граница Царства. Формално изгнанство било је ограничено постојећим правним оквиром. Државне власти су располагале другим механизмима притиска. Услед тога репресија је спровођена и путем регионалних протеривања и удаљења из појединих делова државе. Право на слободу кретања (Freizügigkeitsrecht), потврђено Freizügigkeitsgesetz-ом из 1867. године, постављало је одређене правне границе таквом поступању. Истовремено, уз сагласност Бундесрата, постојала је могућност уклањања појединих лица са одређених подручја, што је у пракси омогућило примену оваквих мера. Око 18% лица која су била мета ових мера је у крајњем случају емигрирало. Најчешће су одлазили из Хамбурга и Берлина. Да би се овакве мере уклопиле у постојећи правни оквир, аутори закона су се ослонили на члан 68. Устава као основу за примену ванредних овлашћења. На том темељу Закон против социјалиста је омогућио и примену тзв. мањег опсадног стања (kleiner Belagerungszustand), као посебног правног механизма усмереног против социјалистичке делатности. Овај уставни механизам произилазио је из Пруског закона од 4. јуна 1851. године. Његов §2 предвиђао је могућност проглашења стања опсаде не само у време рата, већ и у случајевима грађанских нереда (Aufruhr), укључујући и мирнодопске околности. Истовремено, §5 истог закона омогућавао је суспензију појединих уставних права на подручјима обухваћеним таквим режимом. На тај начин су постојећи инструменти ванредног правног режима интегрисани у механизам примене Закона против социјалиста.²⁵¹

Пруски Закон о штампи из 1851. године већ је садржао поједине механизме административног надзора над штампом, који ће касније у измењеном и развијенијем облику постати део ширих мера усмерених против социјалдемократије. Међу њима су се налазиле обавезе достављања појединих публикација полицијским властима (§§5–6), али и ограничења која су се односила на јавно ширење штампаног материјала и његово излагање или дистрибуцију у јавном простору (§§ 9–10). Посебно место у овом закону имао је систем кауције. Одређени издавачи периодичних публикација морали су пре почетка излагања

²⁴⁹ Delius Hans, *Das preußische Vereins- und Versammlungsrecht unter besonderer Berücksichtigung des Gesetzes vom 11. März 1850*, Berlin 1891, 59–60.

²⁵⁰ Bebel August, *Petition an den Deutschen Reichstag, die polizeilichen Ausweisungen aus dem Königreich Sachsen betreffend*, Nürnberg, 1882, 9–14.

²⁵¹ Fitzpatrick Matthew, *Purging the Empire...*, 70 – 72.

положити новчани депозит. Такво решење давало је држави и додатни механизам контроле над штампом. Касније се од оваквог приступа углавном одустало.²⁵²

Поред кривичноправних и полицијских мера, контрола штампе вршена је и путем административних механизма. Тако је, на пример, према Закону о привреди Севернонемачког савеза (*Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund*) из 1869. године, за професионалну продају, дистрибуцију и јавно излагање штампаног материјала на јавним местима била потребна дозвола локалне полицијске власти.²⁵³ Лице које је обављало такву делатност морало је код себе имати дозволу издату на своје име. На тај начин државни органи добијали су додатну могућност надзора над јавним ширењем штампаног материјала. То је могло обухватити и публикације политичког карактера.²⁵⁴

Немачко искуство са контролом штампе постепено је увођено путем различитих закона током 1870-их.²⁵⁵ Један од кључних тренутака у овом процесу био је Закон о штампи из 1874. године, који је омогућио властима да конфискују штампане материјале без претходне сагласности судова.²⁵⁶ Овај закон је био усмерен не само на социјалистичке новине, већ и на новине повезане са ултрамонтанским католицизмом. Уз то, омогућио је полицији да заплени новине, књиге и памфлете кад год се сумњало на кршење закона. Одговорне уреднике и издаваче могао је казнити до 1.000 марака и казном затвора до годину дана.²⁵⁷

Реакције на нове прописе о штампи показују да пооштравање контроле није било само законодавно, већ и политички и јавно припремано. Отпор таквом курсу био је ограничен, док је у делу грађанске јавности постојала спремност да се и оштрије мере прихвате као средство за сузбијање социјалдемократског утицаја.²⁵⁸

²⁵² Висина кауције зависила је од категорије места издавања (§§11–12), док је за листове који су излазили ређе износ био умањен (§13). Кауција се полагала код државних финансијских органа (§15), а закон је прописивао и услове њеног враћања (§16). Поједине врсте публикација биле су изузете (§17). У случају дела учињених путем штампе трошкови и новчане казне намиривали су се из положене кауције (§20), након чега је она морала бити допуњена (§21). *Gesetz über die Presse vom 12. Mai 1851*, Berlin, 1851.

²⁵³ Након стварања Немачког царства, *Gewerbeordnung* из 1869. године спорадично је прошириван на територијалне јединице Царства посебним законским актима. Постепено преузимање појединих савезних ентитета окончано је 1883. године када је проширен на територију читавог Царства.

²⁵⁴ *Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund vom 21. Juni 1869*, in: *Bundes-Gesetzblatt des Norddeutschen Bundes*, Nr. 26, §43.

²⁵⁵ Предлог Закона о штампи из 1873. године представљао је рани покушај законског сузбијања социјалдемократске пропаганде. Његов §20 предвиђао је казну затвора до две године за штампане текстове који „нападају породицу, власништво, војну обавезу или друге темеље државног поретка“ и тиме угрожавају јавни мир. Mehring Franc, *Historija njemačke socijalne demokratije IV*, 46.

²⁵⁶ Неуспех који је Бизмарк претрпео у претходном сазиву Рајхстага приликом расправе о изузетним законима против пролетаријата није га спречио да их поново изнесе 1874. године. Раније предложени члан 20. Закона о штампи поново је представљен. Овог пута у ублаженом облику, али без суштинских измена. Нова верзија је и даље задржала стару идеју. Ништа суштински није промењено. Истовремено је обновљен и предлог Закона о кршењу уговора. Социјалдемократе су тај предлог одмах означиле као „објаву рата радничкој класи“. Реакција је била оштра и политички отпор према предлогу појавио се већ у раној фази поступка. Први предлог је заустављен у комисији, чему је допринео и наступ Хаселмана који је изазвао негодовање буржоаских посланика. Иако су либерали у појединим питањима били склони строжој контроли штампе, нису били спремни да јавно стану иза таквог приступа. И овај покушај окончао се без законодавног успеха. Mehring Franc, *Historija njemačke socijalne demokratije IV*, 68.

²⁵⁷ Pflanze Otto, *Bismarck and the Development of Germany, Volume II ...*, 297.

²⁵⁸ Упркос традицији релативно слободније штампе у Саксонији, Нацрт империјалног закона о штампи из 1874. године није изазвао ширу јавну осуду. Изразитији протест потекао је од Лајпцишког друштва писаца. Оно је у петицији упозорило да се уведе ограничења достојна „дана родитељске владавине“ и да ће слобода говора, призната Саксонији 1870. године, бити сведена на „пруске окове“. Насупрот томе, либерални и национално-либерални листови, укључујући и *Dresdner Presse*, нису показали значајније противљење. *Volksbote*, као социјалдемократски орган, углавном је остао на упозорењима да су социјалисти и Католички центар главне мете нових мера. Британски дипломатски извештаји из Дрездена истовремено указују да је део средњег и вишег грађанства био склон подршци и врло рестриктивном законском регулисању. На такав став утицали су штрајкови, раст надница и јачање социјалистичког покрета. Поједини кругови су таква ограничења посматрали и као повратак на време Карлсбадских декрета. George Strachey to Earl of Derby, Dresden, 21 March 1874, No. 6,

У анализи стања слободе штампе, лист *Social-Demokrat*, као орган Општег немачког радничког удружења, полемисао је са „полузваничним“ новинама које су тврдиле да је у текућој судској години број прес-процеса био релативно мали. Редакција је оспоравала такву оцену. Према њеном становишту, мањи број поступака није указивао на већу слободу штампе, већ је представљао последицу ранијих осуда и забрана, нарочито током 1863. и 1864. године, које су довеле до гашења појединих листова и смањења броја активних публикација. Као потврда таквог става наведени су подаци берлинског градског суда за 1865. годину. У 58 процеса било је обухваћено више од 102 штампана производа, укључујући и већи број страних публикација. Оптужбе нису биле усмерене само против уредника и аутора. Обухватале су књижаре и штампаре. Лист је посебно указивао и на чињеницу да су кривични поступци често покретани на основу широко постављених и недовољно прецизних правних основа, попут увреде величанства или подстицања мржње и непоштовања власти, при чему је и на основу непотпуних података настојао да прикаже обим притисака усмерених према штампи.²⁵⁹

У првом броју листа *Vorwärts* из 1876. године наведени су примери поступања власти према социјалистичкој штампи и лицима повезаним са њеним ширењем. Међу њима се помиње случај радника Осипова (*A. Ossipoff*), оптуженог за ширење „државно опасних“ списа. Тужилаштво је током поступка тврдило да њихова садржина може подстицати деловање против државне власти и при томе се позивало на поједине делове текста, без њиховог непосредног навођења. Када је бранилац покушао да покаже да спорни текст није опасан, није му било дозвољено да говори о његовој садржини. Осипов је потом осуђен на девет година тешког рада у рудницима због ширења једног примерка такве публикације. Лист је поред овог случаја помињао и друге мере, укључујући издавање потерница против лица повезаних са социјалистичким круговима.²⁶⁰

Доношење правосудних закона (*Reichsjustizgesetze*) у периоду од 1877. до 1879. године представљало је један од значајних корака у процесу правне унификације Немачког царства. Тим законодавним актима постављени су темељи јединствене организације судства на нивоу Царства. Истовремено су уведени јединствени прописи којима су уређени грађански и кривични поступак. Њима је уређена и организација адвокатуре. У тумачењу Кенета Ледфорда (*Kenneth F. Ledford*), значај ових реформи није био само техничке природе. Оне су одражавале и шири либерални програм, као и начин правног мишљења који је давао предност процесном праву и процедуралним гаранцијама. Процесно право се посматрало као један од кључних елемената правне државе. Његова улога није била у одређивању циљева државе, већ у постављању правила и ограничења начину њеног деловања, уз нагласак на предвидивости, процедури и правној сигурности. Либерални носиоци ових реформи били су претежно правници, што се одражавало и на њихов приступ обликовању права. У процедуралном уређењу правног система видели су један од основних услова функционисања правне државе. Посебан значај придаван је правилима поступка и њиховој уједначеној примени. Правна сигурност и предвидивост посматране су као важни елементи модерног правног поретка.²⁶¹

6.2 Забрана новина

Прилози објављени у листу *Vorwärts* сведоче о облицима притиска на штампу пре доношења Закона. У једном извештају из 1876. године наводи се да је за ширење само једног примерка наводно „државно опасне“ публикације изречена казна од девет година тешког рада. Током процеса одбрани није било дозвољено ни да расправља о садржају спорног текста. Такав приступ показује да је тежиште било усмерено више на ширење публикације, него на

објављено у: Retallack James (ур.), *German Social Democracy through British Eyes: A Documentary History, 1870–1914*, Toronto, 2022, 80–81 (изворна ознака документа: TNA, FO 68/158).

²⁵⁹ *Social-Demokrat*, Nr. 233, Berlin, Sonnabend den 30. Dezember 1865, 1.

²⁶⁰ *Vorwärts, Central-Organ der Sozialdemokratie Deutschlands*, Nr. 1, 1. Oktober 1876, Leipzig, 3.

²⁶¹ Ledford Kenneth, „Lawyers, Liberalism, and Procedure: The German Imperial Justice Laws of 1877–79”, *Central European History* 26/2 (1993), 167–172.

конкретан садржај. Истовремено, пракса забрана обухватала је и публикације које нису припадале социјалистичком покрету. Међу њима су се нашли и радови Аугуста Рекела (August Röckel) и Рудолфа Тота (Rudolf Todt). Тотова књига²⁶² била је предмет полицијског испитивања због сумње на „државну опасност“, али је након детаљније провере оцењено да не постоје основи за њену забрану. У таквим околностима, полицијско присуство на радничким скуповима и интервенције поводом поседовања и дистрибуције списка показују да су се судски поступци одвијали упоредо са полицијским и административним мерама.²⁶³

Већ у првим недељама након ступања Закона против социјалиста, мере усмерене против социјалдемократске штампе брзо су попримиле масовне размере: забрањено је преко 250 новина и часописа, да би у року од шест месеци тај број достигао око 600 публикација повезаних са странком. Међу првима је већ 21. октобра 1878. године забрањен *Vorwärts*, централни орган странке, иако је његов број 126 био сведен на објављивање текста закона, резултата гласања и неутралних политичких вести. Убрзо потом, у броју 127 објављен је и први списак од 84 забрањене публикације, на чијем челу се нашла и песничка збирка Леополда Јакобија (Leopold Jacoby) *И би светлост*.²⁶⁴ На удару су се нашли и други листови, укључујући *Berliner Freie Presse*, док је *Hamburger-Altonaer Volksblatt* убрзо потом насилно угашен. Гашење три велика листа са око 45.000 претплатника довело је и до ликвидације новинских задруга у Берлину, Лајпцигу и Хамбургу: у Берлину су задругари изгубили сва улагања, у Лајпцигу део средстава, док су у Хамбургу последице делимично ублажене захваљујући каснијој ликвидацији. Без посла су остале и стотине запослених.²⁶⁵

Управне мере предвиђене Законом против социјалиста у Брауншвајгу нису биле усмерене само на организациону структуру покрета, већ истовремено и на његова гласила и штампани материјал. Њихово спровођење било је концентрисано у кратком временском периоду непосредно након ступања закона на снагу. Архивска грађа показује да је већ од краја октобра до средине новембра 1878. године уследио талас забрана. Дана 26. октобра 1878. године забрањена су удружења: *Demokratischer Wahlverein zu Braunschweig* и *Metallarbeiter-Gewerksgenossenschaft* са придруженим *Klempner-Verband*. Одлуке о забрани ових наслова потврђене су 6. новембра 1878. године. Уследили су и мере против штампе. Лист *Braunschweiger Volksfreund* са прилозима забрањен је 28. октобра 1878. године, а одлука је потврђена 9. новембра. Гласило металских радника *Der Pionier* забрањен је 31. октобра 1878. године, са потврдом од 11. новембра. Мере су обухватиле и поједина издања штампаног материјала, укључујући број од 9. новембра 1878. године, као и више непериодичних

²⁶² Рудолф Тот је 1878. године написао књигу *Радикални немачки социјализам и хришћанско друштво: покушај приказа друштвеног садржаја хришћанства и друштвених задатака хришћанског друштва на основу анализе Новог завета*. Сам садржај дела показује да се аутор бавио односом хришћанства и социјализма, тумачењем Новог завета, али и ширим социјалним и економским питањима као што су рад, порези, капитал и социјалне реформе. Теме су постављене прилично широко. Због тога ово дело не делује као уско политички или агитациони спис, већ као шира расправа о друштвеним питањима заснована на хришћанском друштвеном становишту. Todt Rudolf, *Der radikale deutsche Socialismus und die christliche Gesellschaft: Versuch einer Darstellung des socialen Gehaltes des Christenthums und der socialen Aufgaben der christlichen Gesellschaft auf Grund einer Untersuchung des Neuen Testamentes*, Wittenberg, 1878.

²⁶³ У таквим околностима и минимална дистрибуција штампаног материјала могла је довести до строгих казни. Одбрани је било ограничено изношење аргумената о садржају спорних текстова. Полицијска пракса није се задржавала само на публикацијама изразито социјалистичког карактера, већ су забрањивана и формално безазлена издања. Шеф берлинске полиције Мадај полазио је од става да сва гласила повезана са социјалистима треба сузбијати, без обзира на њихов конкретан садржај. *Vorwärts*, *Central-Organ der Sozialdemokratie Deutschlands*, Nr. 1, Sonntag, 1. Oktober 1876, Leipzig, 3; Kampffmeyer Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 140–141.

²⁶⁴ „Es werde Licht“

²⁶⁵ Kampffmeyer Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 139–140; Auer Ignaz, *Nach zehn Jahren...*, Bd. I, 63; Лудвиг Емил, *Бизмарк*, 573. Законску основу за забрану публикација, проширење забране на даље излагање, као и заплону и уништавање штампаног материјала чиниле су одредбе §§11, 14–15 Закона против општеопасних настојања социјалдемократије од 21. октобра 1878. године.

публикација, међу њима и списе повезане са ласалским покретом, попут радова Вилхелма Бракеа из 1873. године (Wilhelm Bracke).²⁶⁶

Сличне мере нису биле ограничене само на Брауншвајг. Већ крајем октобра 1878. године забране су истовремено погађале и поједина социјалдемократска издања у више градова Немачког царства. Из збирног огласа Краљевског полицијског председништва у Берлину од 31. октобра 1878. године види се да су забрањивани поједини бројеви листа *Vorwärts*, Дицгенова (Joseph Dietzgen) публикација *Die Religion der Sozialdemokratie*, као и *Proletarier-Liederbuch* у Кемницу. У Манхајму је истовремено забрањен и лист *Pfälzisch-Badisches Volksblatt*, уз обуставу његовог даљег издажења.²⁶⁷

У Брауншвајгу је примена изузетног закона врло брзо погодила круг око издавачке делатности Вилхелма Бракеа. Забране су уследиле једна за другом: од појединих публикација и брошура до *Volkskalendera* 1878. Поједина издања била су и заплењена. Истовремено су под ударом нестале бројне радничке и занатске организације, делом административним распуштањем, делимично самоукидањем под притиском. За кратко време тиме је разорена видљива организациона структура радничког покрета у локалној средини. Легални облици њиховог деловања сведени су на минимум. Браке се на такве мере није освртао са илузијама. Подносио је жалбе сматрајући то, пре свега, својом дужношћу. Указивао је да спорне публикације нису забрањиване зато што су биле неистините, већ зато што су садржале чињенице неприхватљиве властима. Био је свестан да жалбе неће променити исход. Међутим, подносио их је како би такве одлуке остале забележене и биле предмет будуће оцене.²⁶⁸

Да примена Закона није представљала само почетни талас репресије, већ дуготрајан облик контроле, показују и подаци из 1880. године. У месечним прегледима објављеним у службеном гласилу *Reichsanzeiger* за септембар и октобар те године забележен је низ забрана новина, брошура и политичких летака, доношених пре свега на основу §§11 и 12 Закона. То показује да су и у трећој години његове примене ограничавање социјалдемократске штампе и надзор над њеним деловањем остали важан део државне политике. Поједини примери показују начин примене ових мера. Полицијска власт у Хамбургу је 30. октобра 1880. године, позивајући се на §§11 и 12 Закона, забранила број 255 листа *Gerichtszeitung*, дневног листа за Хамбург, Алтону и околину, који је уређивао Wilhelm Bloß, а издавао F. H. W. Dietz. Неколико недеља раније, 10. септембра 1880. године, Краљевско полицијско председништво у Берлину забранило је више бројева француског социјалистичког часописа *La Revue socialiste*. Мере су обухватале и публикације штампане и дистрибуиране ван граница Немачког царства. Поред периодичне штампе, забране су редовно погађале и појединачне летке²⁶⁹ пропагандне списе,

²⁶⁶ Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel (NStA WF), 12 A Neu, Fb. 5, Nr. 6226, Bd. I, *Acta in Ausführung des Sozialisten-Gesetzes vom 21. Oktober 1878*, 1878–1888. Bl 2 – 3. (у даљем тексту: NStA WF, 12 A Neu, Fb. 5, Nr. 6226, Bd. I.).

²⁶⁷ LAB, Lit. S, Nr. 143 Bl. 30.

²⁶⁸ У извору се наводи динамика забрана крајем октобра 1878. године, укључујући и забрану „*Volkskalendera* 1878“, као и већи број распуштених радничких, синдикалних и занатских организација, при чему се за поједине истиче да су се саме ликвидирале пре формалне забране. Посебно су забележени Бракеови приговори на начин примене закона, укључујући критику образложења одлука, одбацивање тврдње да је агитација узрок социјалдемократског покрета и став да су спорне публикације забрањиване због садржаја који је властима био неприхватљив. Истовремено, указивао је и на значај очувања таквих одлука ради њихове будуће оцене. Eckert Georg, *Die Braunschweiger Arbeiterbewegung unter dem Sozialistengesetz*..., 52–54.

²⁶⁹ Леци су имали значајну улогу у социјалдемократској агитацији у условима ограничења и забрана штампе. Омогућавали су директно обраћање бирачима и ширење политичких порука изван уобичајених канала јавног информисања. Садржај летака показује да се није радило о кратким апелима, већ о политичким порукама усмереним против постојећег поретка. Тако, на пример, летак „Бирачима Рајхстага у Берлину“, сачуван у оквиру полицијског предмета („*Untersuchungssache*“), отвара се позивањем на уставна права, укључујући једнакост пред законом, слободу мишљења и слободу окупљања. Истовремено, у тексту се тврди да су таква права у пракси ограничена полицијским мерама. Посебан простор посвећен је критици национално-либералних и либералних странака. Оне су представљене као одговорне за напуштање интереса радника и погоршање њиховог економског положаја. Летак се завршава позивом бирачима да подрже кандидата социјалдемократије Вилхелма Хазенклевера, уз паролу „*Hoch lebe die Sozialdemokratie!*“. Landesarchiv Berlin, A Pr. Br. Rep. 030, Nr. 9573, *Acta*

програме и политичке апеле. Дакле, мере власти биле су усмерене на целокупан систем социјалдемократске штампе и њеног ширења.²⁷⁰

Архивска грађа указује да забрана штампе није представљала изоловану меру, већ трајну управну праксу која се спроводила током више година. У појединим регистрима за исти случај појављују се по два датума. То упућује на поступак у којем је одлука једног органа накнадно потврђивана пред другим, често већ после неколико дана или недеља. Као надлежни органи јављају се полицијски президијуми, али и различите управне власти (Regierung, Landdrostei). Сам начин вођења евиденције показује да спровођење мера није било везано за један ниво управе. Број забележених случајева и њихова временска распоређеност од 1878. до 1881. године додатно указују на континуитет такве праксе.²⁷¹

У пракси примене Закона против социјалиста, питање да ли неко гласило представља „наставак“ раније забрањене штампе није се решавало према његовом називу или формалном облику. Значај се придавао његовом стварном карактеру. Посматрани су садржај, усмерење и улога коју је гласило имало у оквиру социјалдемократског покрета. Берлинске власти су већ у првим данима примене предузимале мере које нису обухватале само периодичну штампу, већ и друге облике издаваштва. У средишту пажње нису биле само новине. Већ првог дана забрањене су 34 брошуре и књиге. Убрзо је забрањена и *Berliner freie Presse*. Асоцијациона штампарска задруга покушала је да ову новину замени покретањем *Berliner Tagespost*. Лист је формално представљен као ново гласило, али су надлежни органи конфисковали његов трећи број од 24. октобра 1878. године. Образложење је било да лист представља наставак раније забрањене новине. Полицијска мера касније је потврђена одлуком Рајхске комисије за жалбе и пресудом градског суда од 15. јануара 1879. године. Ланге и Либкнехт осуђени су на новчане казне од по 500 марака.^{272 273}

Након доношења Закона против социјалиста, социјалдемократе су на Хамбуршкој конференцији, одржаној 13. октобра 1878. године, донеле одлуку да и у условима забрана очувају издавање часописа и одрже везу са својим читаоцима и присталицама. Штампа је имала посебан значај. Она је представљала једно од ретких средстава политичког деловања које је још увек могло да допре до ширег круга присталица. У случају забране постојећих листова, било је предвиђено покретање нових издања, која би слањем пробних бројева

des Königlichen Polizei-Präsidii zu Berlin, betreffend Emil Daszig, 1878, Bl. 18. (у даљем тексту: LAB, A Pr. Br. Rep. 030, Nr. 9573.)

²⁷⁰ У месечним прегледима забрана за септембар и октобар 1880. године забележене су и бројне мере усмерене против летакa, краћих пропагандних списа и програмских текстова. Тако је летак „An die Arbeiter Altonas“ забрањен 31. августа 1880. године одлуком Краљевске владе у Шлезвигу (§§10–11 Закона), док је летак „An die unteren Volksklassen! Leidensgenossen!“ забрањен 30. септембра 1880. године у Берлину. У истом периоду забрањивани су и програмски и пропагандни текстови, укључујући „Der Kongreß der Deutschen Sozialdemokratie 1880“ (9. септембар 1880), илустровани календар „Der Republikaner“ за 1881. годину (Zürich; забрана 18. октобра 1880), као и радови Eugena Dulle. Прегледи бележе и забране политичких апела и организационих позива, попут „Parteigenossen!“, „Sozialdemokraten Berlins!“ и „An die Deutschen Sozialisten im Auslande“, који су током септембра и октобра 1880. године углавном забрањивани одлукама берлинског полицијског председништва. NStA WF, 12 A Neu, Fb. 5, Nr. 6226, Bd. I, Bl 250–251.

²⁷¹ Према регистру забрањених списа (Verzeichnis der verbotenen Schriften), од октобра/новембра 1878. до 1881. године евидентирано је више од 200 случајева забрана. У регистар су уношени различити облици штампаног материјала (новине, „народни“ листови, летци и брошуре), уз навођење надлежног органа, датума и службеног броја одлуке. Landesarchiv Berlin, *Acta des Königlichen Polizei-Präsidii zu Berlin, Specialia. Press-Polizei-Sachen.*, A Pr.Br. Rep. 030, Nr. 14727, Bl 1–28. (у даљем тексту: LAB, A Pr.Br. Rep. 030, Nr. 14727.)

²⁷² Bernstein Eduard, *Die Geschichte der Sozialdemokratie in Deutschland...*, 4–5.

²⁷³ Након пропасти социјалистичке штампарије, 16. новембра 1878. године у Берлину је покренут лист „Berlin, Organ für die Interessen der Reichshauptstadt“. Тиме су социјалдемократе покушале да избегну последице примене Закона против социјалиста. Лист је излазио три пута недељно и намерно је задржаван политички „безбојним“. Није се могло непосредно доказати да представља наставак „Berliner freien Presse“. Као формално одговорни уредник водио се Фрајтаг (H. Freitag), док је Хаселман учествовао у његовом уређивању. Међутим, овакав покушај није дао трајније резултате. У условима појачаних полицијских мера, укључујући и увођење тзв. „мањег опасног стања“, Хаселман је убрзо протеран из Берлина. Сам лист није стекао значајнији утицај нити се дуже одржао. Bernstein Eduard, *Die Geschichte der Sozialdemokratie in Deutschland...*, 10–11.

дотадашњим претплатницима и читаоцима била представљена као наставак ранијих листова. Одлучено је да се одржи веза са присталицама и омогући даље деловање покрета у условима законских ограничења. Наглашено је да нова гласила треба да избегавају формулације које би могле довести до интервенције власти. Такође, препоручено је да извештавање буде сажето, објективно и без оштријег политичког тона. У раду конференције учествовали су, између осталих, Игнац Ауер и Вилхелм Браке, што показује да је руководство странке и у новим околностима настојало да очува координацију свог деловања. Уколико би издавање штампе унутар Немачке било потпуно онемогућено, било је планирано пребацивање издавачке делатности у иностранство, пре свега у Швајцарску и Аустрију, одакле би се штампани материјал илегално уносио у земљу.²⁷⁴

Први број листа *Berliner Nachrichten* конфискован је од стране полиције већ у раним јутарњим часовима, пре него што је уопште стигао до читалаца. Ни покушаји да се деловање настави преко нових или привидно неутралних гласила нису доносили трајније резултате. Листови који су избегавали изразито политички тон такође су се суочавали са надзором, забранама и другим облицима административног притиска. Простор за легално деловање временом се све више сужавао. И најорганизованији напори усмерени на очување социјалдемократске штампе често су остајали кратког даха. Практична примена закона показала је да су могућности заобилажења успостављеног система контроле биле ограничене. Последице такве политике нису се задржавале само на организацијама и штампима. Погађале су и појединце. То се види и у случају Аугуста Гајба (August Geib), који је преминуо 1879. године након периода интензивног притиска и прогона.²⁷⁵

Након забрана и гашења социјалдемократске штампе у Немачкој и Аустрији, социјалдемократски покрет је већ 1879. године део свог деловања преместио у иностранство. Простор за јавно политичко деловање постајао је све ужи. У Цириху је 28. септембра објављен пробни број листа *Der Sozialdemokrat*, који се представљао као „међународно гласило социјалдемократије немачког језика“. У уводном, непотписаном тексту (*Parteigenossen aller Länder!*) штампа је представљена као важно средство политичког рада и образовања, уз осврт на ограничења са којима се покрет суочавао. Истицана је потреба за дисциплином и очувањем организационог јединства. Одбациване су насилне методе деловања као опасне и генерално штетне. А као важан задатак покрета наглашавано је „просвећивање и организовање маса“.²⁷⁶

Овај почетни модел деловања временом је прерастао у стабилнији и сложенији систем организације. Центар паралелних (новооснованих) организација налазио се у Швајцарској. Одатле су организовани и партијски конгреси 1880, 1883. и 1887. године. Важну улогу имао је поменути лист *Sozialdemokrat*, који је излазио у иностранству. Преко тајне мреже *rote Feldpost* одржавана је веза између локалних група и центра у иностранству. С друге стране синдикати су се или сами распуштали или су били забрањивани. Касније су се појављивали и нови облици деловања. Неки су били прикривени неутралним оквирима, а неки су функционисали као замена за раније организације.²⁷⁷

Цензура није заобилажена само оснивањем нових листова. Постојали су и суптилнији начини деловања. Уместо отворено политичких текстова, простор су добијале наизглед неутралне теме ширег друштвеног значаја. Тако је у листу *Die neue Welt* (1880) објављен прилог посвећен Законику о кривичном поступку (*Strafprozeßordnung*). Формално посматрано, текст

²⁷⁴ На конференцији су учествовали и други истакнути представници покрета. Међу њима су били Хазенклевер и Хадлих (Hadlich) из Лајпцига, Хаселман из Бармена, Вимер (Wiemer) из Кемница, Валтер (Walther) из Кила и Франц (Franz) из Цириха. Види: Kampffmeyer Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 137–138.

²⁷⁵ Лист *Berliner Nachrichten* конфискован је око 4:30 ујутру. Непосредно пред почетак дистрибуције. Сличну судбину доживео је и лист *Die Zukunft*, који је убрзо забрањен. Према наводима извора, Аугуст Гајб је преминуо психички и физички исцрпљен услед систематског прогона. Случај је занимљив и због тога што се у литератури означава као први смртни исход непосредно повезан са деловањем Закона против социјалиста. Види: Auer Ignaz, *Nach zehn Jahren...*, Bd. I, 64–65.

²⁷⁶ „Die Organisation der deutschen Sozialdemokratie“, *Der Sozialdemokrat*, Nr. 1, Sonntag, 28. Oktober 1879, Zürich, 1.

²⁷⁷ Nipperdey Thomas, *Deutsche Geschichte...*, 356.

има правно-образовни карактер. Ипак, кроз приказ појединих процесних питања отвара се и питање стварне доступности правде. Посебна пажња посвећена је положају сиромашних окривљених, који често нису могли да обезбеде браниоца, јер су адвокати избегавали одбрану лица без средстава. Трошкови одбране описани су као „кобна болест“ поступка. На тај начин и текстови без непосредног политичког садржаја могли су носити критички тон, а истовремено лакше избегавати непосредну забрану.²⁷⁸

У сличном контексту може се посматрати и појава сатиричне штампе. На први поглед она је имала забавни или хумористички карактер, али је истовремено преносила и политичке поруке. Листови попут *Die Seeschlange*, формално означени као „недељни рецептни лист против туге и досаде“, комбиновали су карикатуре, алегорију и иронију са критиком политичких личности и друштвених прилика. Политичка критика није нестајала. Само је добијала другачије облике и чешће се појављивала посредно или прикривено.²⁷⁹

Текстови *Sozialdemokrat*-а нису представљали само простор за политичке анализе. Преко њих је редакција одржавала и везу са чланством и симпатизерима покрета. На то указује и преписка Фридриха Енгелса са Едуардом Бернштајном. У писму из августа 1882. године, Енгелс предлаже да се напусти стално понављање увреда попут „ниткови“ (*Hallunken*) за политичке противнике. Како наводи, „вечно понављање (...) те се то већ истрошило (...) нико више не чита јер не доноси ништа ново“. Уместо тога, предлагао је иронију, сарказам и хумор. Сматрао је да такав приступ може оставити јачи утисак од сталног понављања истих напада.²⁸⁰

Поред отворених забрана и конфискација, ограничавање штампе испољавало се и кроз посредне облике притиска. Није се сводило искључиво на формалне забране и управне одлуке. У таквим околностима, социјалдемократска штампа није функционисала у уобичајеним условима. Језик је често прилагођаван, а непосредне политичке поруке прикриване или изношене посредно, понекад и кроз теме које на први поглед нису имале политичко обележје. И дистрибуција штампаног материјала захтевала је прилагођавање. Литература и извори указују да је поједини материјал преношен тајно, скривен у одећи, кантама за млеко или на друге начине. Одржавање присуства социјалдемократске штампе међу чланством све више је зависило од тајних канала дистрибуције и умешности конспиративног деловања.²⁸¹

Располажући значајним средствима, за која се наводи да су укључивала и око 10.000 марака из Америке, социјалдемократе су током изборне кампање 1881. године појачале ширење штампаног материјала. Иначе је током изборних кампања долазило до појачаног надзора. Настојање власти да ограничи социјалдемократски утицај тада је било посебно изражено. У Дрездену је поводом кандидатуре Августа Бебела, дељење изборних летака било предмет интензивнијег полицијског праћења и интервенција. И поред тога материјал је тајно уношен у град. Коришћене су и металне кутије налик амбалажи за кондензовано млеко.

²⁷⁸ *Die neue Welt*, Jg. 6 (1880), Nr. 20, 14. Februar 1880, 235.

²⁷⁹ Сатирични лист *Морска змија* (*Die Seeschlange*) користио је алегоријску форму у којој су савремени политички актери приказивани као „морске змије“. На тај начин политичка критика је добијала посреднији облик. У прилогу „I. Beilage der Seeschlange“ појављују се карикатуре политичара са препознатљивим физиономијама спојеним са телом змије. Иронија је имала важну улогу. У другим деловима листа кроз пародију и сатиричне приказе тематизовани су актуелни политички сукоби, укључујући односе државе, цркве и друштвених покрета. У том контексту издваја се карикатура *Незгодно питање за господина Штекера* (*Verdächtige Anfrage an Herrn Stöcker*), која кроз визуелни приказ и провокативно питање упућује на антисемитску реторику и њену политичку употребу. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStA PK), I. HA, Rep. 77 (Ministerium des Innern), Tit. 437 B, Nr. 13 Bd. 4, *Berichte der Regierungen und Landräthe über die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie*, pro IV. Quartal 1879. Bl. 96–98 (GStA PK, I. HA, Rep. 77 (Ministerium des Innern), Tit. 437 B, Nr. 13 Bd. 4).

²⁸⁰ Friedrich Engels an Eduard Bernstein, London, 8. August 1882, in: Bernstein Eduard (yp.), *Die Briefe von Friedrich Engels an Eduard Bernstein mit Briefen von Karl Kautsky an ebendenselben*, Berlin, 1925, 73–74.

²⁸¹ Полицијски извештаји бележе и тајне састанке одржаване под отвореним небом. До места окупљања путовало се у мањим групама и преко више станица, како би се отежало праћење. Неколико дана пред изборе, више од 40 активиста окупило се у башти ресторана „Хилдебранд“. Одатле је око 20 њих кренуло у ноћну поделу летака по више дрезденских округа. Retallack James, *Red Saxony...*, 160–161.

Дистрибуцију су организовано спроводиле и жене, плаћене по три марке дневно. Полиција је приликом сузбијања ових активности ухапсила педесет жена које су преносиле летке.²⁸²

Током изборне агитације репресија је често била појачана. Учешће социјалдемократских кандидата на изборима формално је било дозвољено. Међутим, поједини облици изборне кампање били су предмет непосредних полицијских интервенција. Тако је, на основу §11 Закона, забрањен један изборни летак намењен бирачима другог берлинског изборног округа. Истовремено је наређена хитна заплена свих примерака, као и штампарских плоча и форми у Лајпцигу. Архивска грађа показује да је поступак заплене потом и спроведен.²⁸³

Притисак на издавачку делатност није значио само забрану појединих листова. Утицао је и на односе унутар социјалдемократског покрета, што показује случај Луиса Х. Фирека (Louis H. Vierack). До краја 1885. године Фирек се налазио на челу најпрофитабилније социјалистичке издавачке куће у Немачкој. Потом је уследио нагли пад. Полиција је постепено гасила његове листове, тако да је до фебруара 1887. године задржао само два часописа. Притисак на овог издавача наставио је да расте. После изласка из затвора у Цвикауу августа 1887. године, против њега је у Кемницу покренут нови поступак, праћен оптужницом од 92 странице. Суочен са нагомиланим проблемима, одбио је да потпише најаву партијског конгреса у Сент Галену 1887. године. Према наводима Лидткеа, Фирек је био Бебелов унутарпартијски противник, па је Бебел ову ситуацију искористио да покрене питање његовог статуса у странци. Фирек је потом уклоњен из партије.²⁸⁴

Добар пример начина на који је Закон функционисао у пракси представља летак из Минхена из 1886. године, забрањен на основу §11 Закона против социјалиста. Реч је о памфлету под насловом „Срећно! Новогодишњи поздрав бирачима минхенског изборног округа“. У њему су изношене оштре критике друштвених и политичких прилика у Немачкој. Наводило се да се представници радничке класе силом спречавају да делују у Рајхстагу, док су радници и њихове породице потиснути у беду и несигурност. Истовремено се нападала пореска политика и систем монопола. Посебно место имала је критика ограничења слободе штампе, која је, према тексту летака, била „у служби силе“, као и политичка суђења социјалдемократским посланицима и говорницима. Аутор је позивао бираче да у парламент шаљу „праве људе из народа“, при чему су као пример репресије навођени и случајеви социјалдемократских посланика осуђених на затвор. Државне власти су овај спис оцениле као „противдржаван и противдруштвен“, уз образложење да не служи само придобијању бирача за социјалдемократску партију, већ и ширењу мржње међу класама. Жалба издавача одбачена је 1887. године.²⁸⁵

6.3. Забрана удружења и организација

У првим данима примене Закона против социјалиста владала је изразита правна несигурност. Иако су његове одредбе формално биле прецизно формулисане, у пракси није било јасно докле се простиру овлашћења власти, нити на који начин ће се закон примењивати. То је утицало и на руководство Социјалдемократске радничке партије. На састанку у Хамбургу, на коме је заседала Централна изборна комисија странке, дошло је до отвореног неслагања о даљем деловању. Руководство није знало колико ће далеко власти ићи у примени закона. То је додатно појачавало притисак и страх од непосредних полицијских мера. Председник Комисије Аугуст Гајб, већ тешко болестан, заговарао је одустајање од отпора и

²⁸² *Ibidem*, 160–161.

²⁸³ Stadtarchiv Leipzig (StAL), Polizeiamt, Sachakten Nr. 3, Bd. 1, „Gemeingefährliche Bestrebungen der Sozialdemokratie“, 1878–1881, Bl. 40–41. ЈПГ 44 – 45 (у даљем тексту: StAL, Nr. 3, Bd. 1.)

²⁸⁴ Lidtke Vernon, *The Outlawed Party*, 264–265.

²⁸⁵ Stern Leo (yp.), *Der Kampf der deutschen Sozialdemokratie in der Zeit des Sozialistengesetzes 1878–1890. Die Tätigkeit der Reichs-Commission, Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Bd. 3/II, dok. br. 151, Berlin, 1956, 561–565.

најавио сопствену оставку. Његов став је утицао и на остале чланове, па је донета одлука о распуштању странке. Одлука је објављена 21. октобра 1878. године у листу *Vorwärts*, у саопштењу које су потписали чланови Централне изборне комисије. Наведено је да се обустављају страначка организација, пријем новчаних прилога, званична преписка и систематска агитација. Од шире организационе мреже у Немачкој практично је остала само парламентарна фракција, која није била обухваћена законом.²⁸⁶

Тај потез није спречио последице даље примене закона. Штампa је међу првима осетила удар, а социјалистичким листовима није помогао покушај да се заштите уклањањем политичких коментара. У року од неколико дана забрањене су све публикације, а власти су приликом жалби закон примењивале и ретроактивно. У исто време, у Берлину је проглашено „мање опсадно стање“, а из града је протерано шездесет и седам истакнутих активиста. Убрзо су распуштене и све социјалистичке организације, укључујући и синдикате који су дотад бележили нагли раст.²⁸⁷

Власти су широко и координисано деловале против социјалдемократа. Примери из различитих делова Немачког царства показују да забране и распуштања удружења нису спровођени изоловано. Одлуке су у више градова доношене истовремено или у кратком временском размаку.²⁸⁸ Крајем 1878. удар се пренео са штампе на саме организације. До 30. јуна 1879. полиција је забранила 217 радничких удружења и пет финансијских каса, али ти подаци не показују стварни обим губитака, јер су се многа друштва распустила и пре формалне забране. Министарство унутрашњих послова је циркуларом подстакло локалне власти на што ригорозније поступање и истовремено их обавестило о самораспуштању Централног комитета Социјалистичке радничке партије. Локалним властима је скренута пажња на потребу појачаног надзора новоформираних, наводно „неполитичких“ удружења. Упозоравало се да би се покрет могао одржати управо кроз такве форме. Посебна пажња била је усмерена на могућност тајног организовања. Као могући модел наводила се нихилистичка организација: један агитатор окупља око дванаест људи, а сваки од њих даље шири мрежу, чиме се ствара разграната структура отпора.²⁸⁹ Ови поступци показују колики је био страх власти од (обнове) социјалдемократског покрета. Новоформирана удружења посматрана су са подозрењем, чак и онда када су формално деловала изван политике. Правни домашај закона формално је био ограничен. У пракси су његове одредбе тумачене и примењиване све шире, како би се сваки облик организованог деловања сузбио већ у почетној фази.

Таква пракса није остајала само на нивоу забрана и распуштања удружења. На локалном нивоу била је праћена и појачаним полицијским надзором појединаца. У архивској грађи сачувани су регистри у којима су бележени подаци о лицима довођеним у везу са социјалдемократским покретом. На примеру Лајпцига из 1879. године види се да су власти водиле детаљне спискове са именима, занимањима и адресама становања, уз напомене о изреченим управно-полицијским мерама. Такви спискови пружају непосредан увид у практичну примену надзора на локалном нивоу и показују дубину полицијског интересовања за лица повезана са социјалдемократским покретом.²⁹⁰

²⁸⁶ Одлуку о самораспуштању донео је Централни изборни комитет странке у Хамбургу 19. октобра 1878. године. Саопштење су потписали Г. Б. Хартман (G. B. Hartmann), С. Брах (S. Brach), Л. Героф (L. Gerhoff) и А. Гајб (A. Geib). У њему је наведено да се напушта дотадашњи облик централизоване страначке организације. Истовремено је чланству поручено да се даљи рад усмери на личне контакте и пропаганду у ужим круговима, пре свега унутар породице, међу пријатељима и познаницима. Bernstein Eduard, *Die Geschichte der Sozialdemokratie in Deutschland*, 2; Dominick Raymond H. III, *Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party*, 269.

²⁸⁷ Dominick Raymond H. III, *Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party*, 269.

²⁸⁸ Тако су у Дрездену 25. октобра 1878. године распуштена радничка удружења, укључујући *Allgemeiner Deutscher Arbeiter-Verein*, као и више струковних организација. У Брауншвајгу је 26. октобра забрањена *Metallarbeiter-Gewerksgenossenschaft*, док су у Хамбургу 28. октобра 1878. године забрањена удружења столара и тесара. LAB, Lit. S, Nr. 143, Bl. 30.

²⁸⁹ Kampfmeier Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 145.

²⁹⁰ StAL, Polizeiamt, Nr. 3, Bd. 1., Bl. 21–22.

У низу случајева Музер је у примени Закона препознавао злоупотребу законских овлашћења. Према његовом тумачењу, власти често нису санкционисале конкретну опасност по јавни поредак, већ политичку оријентацију и повезаност са социјалдемократским покретом. У том контексту указивао је и на разлику између чл. 1. и 9. Закона, при чему је први био постављен строже. Забрана удружења долазила је у обзир само ако су она била усмерена ка рушењу државног или друштвеног поретка, или ако су се такве тенденције испољавале у њиховом раду на начин који угрожава јавни мир. У пракси је, међутим, тај услов све више губио значај. Полиција није тумачила закон у складу са његовим формалним ограничењима. Такво „слободно“ тумачење прописа види се у случају од 31. маја 1889. године. Тада је покрајински комесар Великог војводства Баден забранио *Радничко изборно удружење за Офенбург и околину*. Као разлози наведени су повезаност удружења са социјалдемократском партијом, подршка кандидату Адолфу Геку, као и учешће у обележавању годишњица смрти Карла Маркса (16. март 1883) и Фердинанда Ласала (13. април 1864). Власт је додатно указала и на то да су у библиотеци удружења пронађени забрањени списи. Током поступка утврђено је, што је потврдило и тужилаштво, да ти списи нису били власништво самог савеза. Припадали су појединим члановима који су их донели ради формирања заједничке библиотеке. Слична логика појавила се и у Пфорцхајму. Тамо је 1. јула 1889. године забрањен изборни клуб *Удружење за народне изборе за Пфорцхајм и околину*. Као главни разлог наведено је да је од 52 члана њих 20 раније припадало већ забрањеним социјалдемократским организацијама. У таквим примерима Музер је видео потврду да се Закон у пракси примењивао шире него што је његов текст формално дозвољавао.²⁹¹

Упркос забранама и појачаном надзору, социјалдемократе нису прекинуле организациони рад. Део активности премештен је у илегалну сферу. О једном таквом окупљању из 1880. године писао је и Август Бебел. Те године социјалдемократе су у Дрездену, упркос присуству полиције, организовале тајну конференцију. Једне новембарске недеље делегати су стигли у Дрезден под полицијским надзором. Окупило се између четрдесет и педесет људи, који су се потом укрцали на пароброд са картама за Пилниц, представљајући читав пут као обичан излет. Током вожње неколицина је играњем карата намерно скретала пажњу полиције. Унапред је било договорено да већи део путника не настави пут до Пилница, већ да са брода сиђе на претходној станици. Само четворица „излетника“ наставила су пут до краја. Састанак је одржан у Мајксмилеу (Maixmühle), усред шуме. Учесници су се представљали као певачко друштво и повремено певали како би прикрили праву сврху окупљања. После кратког састанка вратили су се у Дрезден.²⁹²

Већина удружења повезаних са радничким покретом била је распуштена или се налазила под сталном претњом забране. Посебну улогу у том периоду имала су певачка друштва. Она су још раније постала један од најраспрострањенијих облика радничког удруживања, нарочито у већим градовима попут Хамбурга, Франкфурта и Келна. Поједина су наставила да постоје као „маскирана удружења“ (Tarnvereine), преко којих су одржаване везе међу члановима покрета. Чим би полиција утврдила да већину чланства чине социјалдемократе, таква друштва су распуштана. Нека друштва трајала су само кратко. Да би избегли забрану, чланови су покушавали различита решења. Оснивали су нова друштва под другим именима, мењали статуте, а понекад и саму делатност. Понекад ни промена имена није помагала. Негде су покушавали да се уклопе у постојећа грађанска певачка друштва и тако одрже међусобне контакте. То је, међутим, ретко давало трајније резултате. Полиција је таква друштва и даље држала под надзором. Како наводи Лидтке, о том периоду није остало много поузданих трагова. Конспиративни начин рада довео је до избегавања писане комуникације, а компромитујући записи често су намерно уништавани.²⁹³

²⁹¹ Muser Oskar, *Sozialistengesetz und Rechtspflege*, 24–27.

²⁹² Scherer Peter (yp.), *Der Kampf gegen das Sozialistengesetz...*, 68–69.

²⁹³ Lidtke Vernon, *The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany*, New York–Oxford, 1985, 27–29.

Забрана удружења није значила и нестанак социјалдемократске мреже. Поверљиви управни извештаји из раних 1880-их година показују да су многа удружења, и после формалне забране, наставила да одржавају међусобне везе. Према оцени власти, на њиховом челу и даље су се налазили „познати социјалдемократи“, због чега су овакви облици окупљања посматрани као покушај обнове организације у другачијем облику. Посебну пажњу изазивале су везе са иностранством, пре свега са Копенхагеном, али и са Цирихом, Женовом и Бриселом. Истовремено, покрет више није био везан само за веће градове. Власти су упозоравале да се социјалдемократске везе постепено шире и у мање средине, што је додатно отежавало надзор и контролу покрета.²⁹⁴

Неколико година после увођења репресивних мера синдикално организовање поново почиње да јача. Не у старом облику, већ кроз локална и струковна удружења занатских радника (Fachvereine). Таква удружења постепено попуњавају простор који је остао после забране ранијих организација. Преко њих радници и даље одржавају међусобне везе и неки облик заједничког наступа. Најпре се јављају у индустријским средиштима, а затим се шире и на друга подручја. Временом ова удружења преузимају улогу коју су некада имала старија радничка друштва. Забрана није уништила синдикате. Натерала их је да делују другачије и у мање упадљивом облику.²⁹⁵

Јачање оваквих облика организовања није прошло без реакције власти. У том контексту, 1886. године државни органи су додатно пооштравали репресивни режим доношењем подзаконских мера, укључујући такозвани штрајкачки декрет и увођење обавезе полицијских дозвола за јавне скупове.²⁹⁶

Под надзором власти налазила су се и окупљања која нису имала изразито политички карактер. Под посебним надзором била су масовнија окупљања грађана. Политички карактер добијале су чак и сахране. У Франкфурту је у мају 1885. године, приликом сахране социјалдемократског активисте Хилерса (Hillers), полиција интервенисала на самом гробљу. Повод је био кратак говор једног од присутних. Лајендекер (Leyendecker) је том приликом у гроб спустио црвену траку и изговорио неколико речи у част покојника. Већ то било је довољно да полиција читав догађај посматра као забрањено политичко окупљање и приступи растеривању присутних.²⁹⁷

²⁹⁴ Поверљив извештај берлинских управних власти од 8. октобра 1883. године као показатеље активности социјалдемократског покрета наводи изборне резултате са избора за Рајхстаг из 1881. године, пораст тиража социјалдемократске штампе, који је у појединим случајевима достигао 5.000–6.000 примерака, као и дистрибуцију брошура и летака штампаних у иностранству, нарочито у Цириху и Лондону, који су илегално уношени у Немачко царство. У извештају се помињу и скупови социјалдемократа у иностранству, укључујући конгрес у Копенхагену. NStA WF, 12 A Neu Fb. 5, Nr. 6226/2, Bd. 2, Bl. 12–16.

²⁹⁵ У индустријским средиштима, попут Шлезеије, Саксоније и Берлина, овакви облици организовања појављују се међу првима. На то указује и Улрих Енгелхарт (Ulrich Engelhardt). Реч је о струковним удружењима која, иако често блиска социјалдемократском покрету, не настају непосредно под контролом странака. Многа се формирају самостално, унутар самог радничког окружења. Постепено се мења и однос према штрајковима. Оно што је раније код дела радничког покрета сматрано непотребним или штетним, све чешће се прихвата као средство борбе. До те промене није дошло нагло. Развијала се постепено, највише кроз практична искуства радника и синдикалних активиста. Истовремено се појављују и људи који покушавају да повежу раздвојене струковне групе и локална удружења. Међу њима је и Карл Легијен (Carl Legien), који ради на ширем повезивању различитих синдикалних организација. Синдикати се, притом, не задржавају само на питањима надница и услова рада. Постају и место окупљања, договарања и обликовања заједничких ставова. Patch William, „German Social History and Labor History: A Troubled Partnership”, *The Journal of Modern History*, Vol. 56, No. 3 (September 1984), 487–488, 492.

²⁹⁶ О пооштравању репресивне политике уочи продужења Закона против социјалиста 1886. године сведочи и доношење такозваног штрајкачког декрета од 11. априла 1886, којим су уведена додатна ограничења у области радничког организовања. Истовремено је у мају исте године уведена обавеза прибављања полицијске дозволе најмање 48 сати унапред за јавне скупове у Берлину и околини, на основу овлашћења која су произлазила из режима мањег опсадног стања. Мере су спровођене у време када је пруски министар унутрашњих послова био Роберт фон Путкамер. Lidtke Vernon, *The Outlawed Party*, 246–247.

²⁹⁷ Интервенцијом је руководио комесар Мајер (Polizeikommissar Meyer). Према извештајима, полиција је на гробљу употребила сабље и коњицу, иако су међу окупљенима биле и жене и деца. Непосредан повод за

У извештају од 21. јуна 1882. године хамбуршки полицијски инспектор обавештава сенатора Кунхарта (Georg Ferdinand Kunhardt) да не би требало дозволити оснивање струковног удружења зидарских радника (Fachverein). По његовом мишљењу, таква организација могла би временом да послужи као средство притиска на послодавце. Власти су се позивале и на ранија искуства. „Општи немачки савез зидара и каменорезаца“ распустио се непосредно пре доношења Закона против социјалиста – не зато што је престао да делује, већ да би избегао принудну забрану. Његови лидери су се после тога држали по страни. Међутим, поново се активирају и покушавају да раднике окупе под новим именом. Полиција је о томе консултовала и послодавце. Они су се јасно успротивили оснивању новог удружења. Сматрали су да радници своје интересе већ могу заступати кроз постојећи савез *Ханса*, па нова организација није потребна. Упозоравали су и да би такво удружење лако могло бити злоупотребљено. Ливонијус (Donat Livonius) се у наставку позвао на искуства из 1870. године, када су радници преко организације вршили притисак на послодавце да прихвате услове које су сами постављали. Посебно спорно било је настојање да се запошљавају искључиво њихове присталице. Ипак, иако је Кунхарт остао резервисан према удружењу које је било повезано са ранијом организацијом, Сенат је на крају дозволио његово оснивање.²⁹⁸

Забрана удружења представљала је један од највидљивијих и најосетљивијих облика примене Закона. Примена овог закона, међутим, није била само усмерена на постојеће организације, већ и на сваку могућност њиховог поновног окупљања под другим именом или у измењеном облику. Под сумњом су се временом налазила чак и певачка друштва, струковна удружења и приватна окупљања. Власт је полазила од уверења да се социјалдемократски покрет може обновити управо кроз такве, мање упадљиве облике повезивања.

Пракса је показала да распуштање организација није значило и нестанак њихове мреже. Социјалдемократе су се прилагођавале условима забране. Негде су деловале прикривено, кроз локална удружења и личне контакте, а понегде и под сасвим новим именима. Управо због тога полицијски надзор временом постаје све шири и агресивнији. Под сумњом су се налазила чак и окупљања која формално нису имала политички карактер. У таквим околностима и сахране, излети или струковна окупљања могли су бити третирани као политички догађаји. То показује колики је страх постојао од обнове социјалдемократске организационе мреже, чак и онда када она више није постојала у свом ранијем и јасно видљивом облику.

6.4. Мање опасно стање

У оквиру примене Закона против социјалиста, власти су у више наврата уводиле такозвана *мања опасна стања* (kleine Belagerungszustände) у појединим градовима и окрузима Немачког царства. Није се радило о класичном ванредном стању у ратним условима, већ о посебном полицијском режиму који је властима давао широка овлашћења према лицима повезаним са социјалдемократским покретом. Последице ових мера биле су нарочито тешке за појединце. На основу одлука централних или локалних власти, лица означена као политички неподобна удаљавана су из места боравка, често без судског поступка и без стварне могућности правне заштите. Мере нису погађале само истакнуте страначке личности. Обухватале су и раднике, занатлије и друга лица за која се сматрало да одржавају везе са социјалдемократским круговима.

интервенцију била је Лајендекерова реченица: „Ову траку ти дајем као симбол слободе, за коју си се борио, али коју ниси успео да избориш.“ Чим је изговорена реч „слобода“, Мајер је наредио напад. Иако је касније у судском поступку осуђен на три месеца затвора, заједно са више подређених полицајаца, казна је убрзо укинута царским помиловањем. Лајендекер је, са друге стране, осуђен на месец дана затвора, уз забрану издржавања казне у свом родном Мајнцу. Scherer Peter (yp.), *Der Kampf gegen das Sozialistengesetz*, 88–90.

²⁹⁸ Henning Hansjoachim, Tennstedt Florian. (yp.), Wilfried Rudloff (прип.), *Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914*, II. Abt., Bd. 4: *Arbeiterrecht*, Darmstadt, 2008, Nr. 1, 1–3.

Крајем новембра 1878. године *мање опсадно стање* у Берлину прелази из законске могућности у конкретну полицијску меру. На основу §28 Закона против социјалиста и уз сагласност Бундесрата, 28. новембра 1878. године објављена је наредба у виду ванредног додатка службеном листу Краљевске владе у Потсдаму и Берлину, којом је уведен посебан полицијски режим на подручју Берлина, Потсдама и околних округа. Овим актом прописана су ограничења у погледу поседовања и ношења оружја, уз овлашћење полицијских органа да оружје одузимају и контролишу лица која га носе, као и да самостално одлучују о изузецима. За повреду ових мера биле су предвиђене казне до 1.000 марака или затвор до шест месеци. Наредба је ступила на снагу 29. новембра 1878. године.²⁹⁹

Примена овог режима у пракси обухватала је широк спектар мера, које су варирале од забране јавних окупљања и политичких манифестација, преко ограничења слободе кретања, до систематског полицијског надзора над појединцима и групама. У појединим центрима, нарочито у Берлину и Хамбургу, ове мере су деловале истовремено, што указује на висок степен координације и систематичности репресивне политике. Истовремено, критеријуми за њихову примену били су изразито флексибилни – и непроверене информације, прибављене из окружења осумњичених, могле су послужити као основ за даље мере. Полиција је, на пример, систематски прикупљала исказе суседа и такозваних „поузданих лица“, без провере њихове веродостојности, што је илустровано случајем Рилеа (Rühle) из Шенебурга, који је на основу таквих извора означен као социјалдемократски агитатор, уз приписивање активности попут говорништва на скуповима и организовања „тајних састанака“. Сличан образац произвољности видљив је и у другим случајевима. Гостионичар Дитмер (Dittmer) је протеран, јер су се у његовом локалу одржавали страначки састанци и вршила дистрибуција летака током избора 1878. Трговац Нидлих (Niedlich), као страначки функционер, био је предмет надзора због учешћа у изборној кампањи. У таквим околностима, *мање опсадно стање* је, упркос првобитној замисли о привременом карактеру, функционисало је као редовни и стални инструмент контроле и притиска, усмерен не само на активисте, већ и на шире радничке слојеве.³⁰⁰

Током расправе о Закону, влада је уверавала да ће се овлашћења из §28 користити само у изузетним околностима. Међутим, такве тврдње нису убедиле све посланике да ће се мера користити на адекватан начин. Посланик Центрума Лудвиг Виндхорст упозоравао је да нејасно одређено „угрожавање јавне безбедности“ оставља извршној власти широк простор за произвољно поступање и да се *мање опсадно стање* може увести кад год то политичке прилике захтевају. Развој догађаја убрзо је показао да је Виндхорст у великој мери био у праву. Након увођења ове мере у Берлину 29. новембра 1878. године започела су и прва протеривања лица повезаних са социјалдемократским покретом. У првом таласу из престонице је удаљено 67 социјалиста, док је до 1890. године са берлинског подручја протерано најмање 274 лица. Последице нису погађале само саме активисте. Губитак посла, принудно пресељење и прекид друштвених веза често су тешко погађали и њихове породице. Због тога су социјалдемократе организовале различите облике материјалне помоћи, а страначка штампа је објављивала адресе протераних и позивала на прикупљање прилога.³⁰¹

Из једног архивског предмета који се односи на случај социјалисте агитатора Хајземана (Hiesemann) може се пратити како је у пракси функционисала мера забране боравка у условима

²⁹⁹ Landesarchiv Berlin, A Pr. Br. Rep. 030, Nr. 13082 (Acta des Königlichen Polizei-Präsidii zu Berlin, betreffend die Einführung des §28 des Gesetzes gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie vom 21. Oktober 1878, 1878–1883). Bl. 37 – 39. (у даљем тексту: LAB, A Pr. Br. Rep. 030, Nr. 13082.)

³⁰⁰ Thümmeler Heinzpeter, *Sozialistengesetz §28...*, 26–27, 34–35, 38–39.

³⁰¹ Шеф берлинске полиције Мадај (Madaei) био је међу најупорнијим заговорницима увођења мањег опсадног стања. У извештају од 15. новембра 1878. године тврдио је да социјалдемократе одржавају везе са нихилистима и револуционарним круговима. Као потврду навео је извештаје плаћених агената о наводној сарадњи са руским студентима социјалистима Лајоном (Lion) и Гуревичем (Gurewitsch), као и сумње у ширење забрањене литературе, укључујући спис „Cyankali“, као и припремање експлозивних направа од стране појединих активиста. Ипак, током каснијих претреса нису пронађени докази који би потврдили ове оптужбе. Fitzpatrick Matthew, *Purging the Empire...*, 73–74, 76; Kampffmeyer Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 1928, 150–151.

„мањег опсадног стања“, али и како је она улазила у оквир судског преиспитивања. Након што је био удаљен из Берлина, Хеземан се 28. новембра 1879. године вратио у град, иако му је забрана још увек трајала, што је довело до покретања кривичног поступка због њеног кршења. Првостепени суд га је, међутим, ослободио, полазећи од тога да није било доказано да је био упознат са одлуком којом му је забрањен боравак у Берлину. Тај приступ није остао на снази. Врховни суд Немачког рајха (Reichgericht – Суд Рајха) укинуо је такву пресуду и предмет вратио на поновно одлучивање, нагласивши да је за кажњивост довољно и нехатно поступање, односно да се кршење забране не може искључити само на основу непостојања сазнања о њеном постојању. У том смислу, овај случај показује да се примена мера удаљења није сводила искључиво на административни акт, већ је у појединим ситуацијама добијала јасан судски епилог, у којем се расправљало о конкретним околностима и границама кривичне одговорности.³⁰²

Извештај поднет Рајхстагу у фебруару 1879. године показује како су власти образлагале увођење *мањег опсадног стања*. Према њиховој оцени, Закон је потиснуо јавну агитацију, али није прекинуо деловање социјалдемократског покрета. Није се, дакле, радило о његовом нестанку. Власти су сматрале да је само променио облик деловања. Наводи се да су се активности све више преносиле у уже и затвореније кругове, уз ослањање на мрежу поверљивих лица и наставак усмеравања од стране страначког руководства. Истовремено је указивано да се покрет прилагођава условима забране и наставља политичко деловање другим средствима. Као додатни разлог за примену §28 помињане су и наводне везе са радикалним групама у иностранству. На основу такве процене власти су сматрале да постојећа законска овлашћења нису довољна без примене посебних полицијских мера предвиђених овим чланом.³⁰³

О последицама примене ове мере, нарочито о судбинама протераних, једно од најранијих сведочанстава оставио је Игнац Ауер.³⁰⁴ Као савременик прогона и учесник у раду Социјалдемократске партије, могао је непосредно да прати и искуси последице примене Закона против социјалиста. У два тома свог дела *Nach zehn Jahren* оставио је бројне записе о том периоду. Међу њима се налази и обиман списак лица погођених овом мером.³⁰⁵ Списак је саставио ослањајући се на сведочења, штампу и приватне записе, наводећи да званична

³⁰² Landesarchiv Berlin (LAB), Bestand A Pr.Br. Rep. 030 – Königliches Polizei-Präsidium Berlin, Nr. 13096 (vormals Staatsarchiv Potsdam, Lit. S, Nr. 1256, Vol. II), *Acta des Königlichen Polizei-Präsidii Berlin betreffend die Durchführung der Bestimmungen gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie vom 21. Oktober 1878*. Bl 1- 5.

³⁰³ У поднеску који је заменик рајхсканцелара гроф Ото цу Штолберг (Otto Graf zu Stolberg) 11. фебруара 1879. године упутио председнику Рајхстага, парламенту је достављен извештај о мерама које је Краљевско пруско државно министарство, уз сагласност Бундесрата, предузело на основу §28 Закона против социјалиста од 21. октобра 1878. године. Уз извештај је приложена и сама уредба о увођењу мере. У прилогу се налазио текст уредбе од 28. новембра 1878. године, којом је на подручју Берлина, као и у суседним административним јединицама, укључујући Шарлотенбург, Потсдам и околне округе, уведен посебан полицијски режим. Уредбом је било предвиђено протеривање лица за која се сматрало да угрожавају јавну безбедност и поредак, као и забрана ношења и поседовања оружја и експлозивних средстава, уз одређене изузетке. Спровођење ових мера било је поверено полицијским органима, који су располагали широким овлашћењима приликом њихове примене. Мере су ступиле на снагу 29. новембра 1878. године и биле су ограничене на период од једне године. Landesarchiv Berlin, A Pr. Br. Rep. 030, Nr. 13082 (*Acta des Königlichen Polizei-Präsidii zu Berlin, betreffend die Einführung des §28 des Gesetzes gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie vom 21. Oktober 1878, 1878–1883*). Bl. 54 – 56.

³⁰⁴ Пракса административног протеривања политички сумњивих лица у Немачком царству постојала је и пре увођења Закона против социјалиста, што је видљиво из правне литературе тог времена (в. Langhard Johann, *Das Recht der politischen Fremdenausweisung mit besonderer Berücksichtigung der Schweiz*, Leipzig, 1891, 119–121).

³⁰⁵ Поређење Ауера и Бернштајна показује разлике у методологији пописа. Ауер се ослањао на сведочења и партијске изворе, јер није имао приступ званичној документацији. Бернштајн наводи да су потпунији спискови постојали у полицијским архивама, али ни он није могао да им приступи. Зато су оба приступа остала ограничена. Bernstein Eduard, *Die Geschichte der Berliner Arbeiter-Bewegung. Zweiter Teil: Die Geschichte des Sozialistengesetzes in Berlin*, illustriert mit Bildern und Dokumenten aus der Zeit, Berlin, 1907, 348–349.

документација није била доступна јавности. Ова компилација представља један од раних покушаја да се забележе случајеви социјалиста погођених применом Закона.³⁰⁶

У доступном (непотпуном) списку протераних са подручја на којима је уведено *мање опасно стање* наводе се бројна имена уз основне податке о занимању и породичном статусу, при чему аутор изричито упозорава на рупе у евиденцији, посебно у погледу брачног стања и броја деце, као и на то да се потпуни подаци могу очекивати само у полицијским списковима који нису сачувани или нису доступни. У списку се, између осталих, помињу Карл Хајнрих Финле (Karl Heinrich Finle), зидар, и Густав Гшпенхан (Gustav Gspenhan), ткач, ожењен и отац четворо деце. После протеривања многи су остали расути по различитим крајевима Немачког царства, а за део њих касније се губи траг.³⁰⁷

Закон је ограничио трајање ове мере на највише годину дана, али је константно продужавано њено трајање. Временом се примењивала у најважнијим индустријским и трговачким центрима Немачког царства, пре свега на Берлин, Хамбург, Лајпциг, Франкфурт на Мајни и Штетин, али и на њихову околину, као и на поједине мање средине попут Алтоне, Офенбаха и Шпремберга.³⁰⁸ Овај образац показује да мера није функционисала као изузетак ограниченог трајања, већ као трајни инструмент административне контроле и политичког притиска. Власт је своје поступке заснивала на формално важећим прописима, ослањајући се на члан 68. Устава Немачког царства (Artikel 68 der Reichsverfassung) и пруски Закон о опасном стању из 1851. године (Preußisches Gesetz über den Belagerungszustand von 1851). На тај начин је примена §28 добијала правни основ унутар постојећег поретка.³⁰⁹

Ову меру карактерисала је неуједначена примена широм Царства. Разлике нису биле само статистичке, већ и институционалне. У случају Лајпцига, гувернер Саксоније Ностиц (Georg von Nostitz-Wallwitz) противио се увођењу ове мере, упркос притисцима из Берлина. Током 1881. године Пруска је, преко министра унутрашњих послова Путкамера, инсистирала да се мање ванредно стање прошири и на Лајпциг, уз упозорења на растућу социјалистичку опасност. Ностиц је, међутим, оспоравао такву процену и тврдио да у Лајпцигу не постоје нове нити акутне околности које би оправдале примену ове мере. Путкамер је у Рајхстагу, током расправе о мерама у Берлину и Хамбургу, прилично јасно наговестио да би исто требало учинити и у Лајпцигу. Није то рекао директно. Позвао се на информације које Саксонија, како је додао, „наравно није имала“, уз тврдњу да опасност из Лајпцига расте „из дана у дан“.³¹⁰

Отпор Ностица Берлину није дуго потрајао. Иако није био наклоњен социјалистима, успео је да привремено одложи увођење мањег ванредног стања у Лајпцигу. То ипак није променило исход. Крајем јуна 1881. године састављена је званична листа лица протераних из Лајпцига на основу §28. На њеном челу налазио се Август Бебел, тада најпознатији социјалдемократ у Саксонији. Ова мера била је део шире стратегије усмерене на ограничавање деловања социјалиста уочи предстојећих изборних кампања, посебно за изборе за покрајински парламент (Ландтаг) Краљевине Саксоније. Сам спор између Ностица и Берлина показује да су између пруских власти и појединих покрајинских управа постојала неслагања у погледу примене ових мера.³¹¹

До краја 1881. године већ је било протерано 225 социјалдемократа, при чему је број протеривања додатно порастао након увођења мере у Лајпцигу. Уследио је период релативног

³⁰⁶ Auer Ignaz, *Nach zehn Jahren. Materialien und Glossen zur Geschichte des Sozialistengesetzes*. 17. Die Opfer des Sozialistengesetzes, Band II, London, 1890, 83.

³⁰⁷ Auer Ignaz, *Nach zehn Jahren. Beiträge zur Geschichte des Sozialistengesetzes*, Bd. 2, Berlin, 1890, 83–102.

³⁰⁸ У литератури постоје разлике у погледу укупног броја протераних лица. Према Тумлеру, на чије се податке позива и Фицпатрик, до 1890. године протерано је укупно 797 лица. Насупрот томе, статистички преглед у допунском материјалу Цејмса Реталака показује укупан збир од 891 случаја протеривања. Разлика произлази из различите методологије: Тумлер евидентира поједина лица, док Реталак обухвата укупан број изречених мера, при чему је исто лице могло бити протерано више пута. Fitzpatrick Matthew, *Purging the Empire...*, 67.

³⁰⁹ Thümmel Heinzpeter, *Sozialistengesetz §28...*, 26–27. ; Fitzpatrick Matthew, “A State of Exception? Mass Expulsions and the German Constitutional State, 1871–1914”, *The Journal of Modern History*, vol. 85, no. 4 (2013), 783–785.

³¹⁰ Retallack James, *Red Saxony...*, 142–143.

³¹¹ *Ibidem*, 143–144, 151.

попуштања од 1882. до почетка 1886. године, који је у савременим извештајима описиван као време „блажег деловања“. Ипак, од 1886. године уследио је нови талас поопштравања, када је §28 поново активиран у више градова. То је додатно отежало деловање социјалдемократа током изборне кампање за Рајхстаг 1887. године.³¹²

У Лајпцигу се нарочито примећује да протеривање није било само мера против појединачних активиста. Погађало је и њихове породице. Пошто су млади и неожењени активисти ређе били мета, полиција се чешће усмеравала на породичне људе. Чак 95 изгнаних функционера имало је укупно 217 деце. Забележени су и случајеви у којима је налог за протеривање стизао оцу, док је његова супруга била у високој трудноћи или непосредно после порођаја. Најдрастичнији је пример фабричког столара Рајнкнехта (Reinknecht), који је протеран неколико дана после рођења једанаестог детета, само због помагања у ширењу забрањених публикација.³¹³

Статистички подаци показују да се током осамдесетих година XIX века тежиште примене §28 постепено померало са Берлина и на друге важне индустријске центре Немачког царства. У првим годинама примене мањег опсадног стања репресија је била готово у потпуности концентрисана у Берлину. То се убрзо променило. Док је у Берлину 1880. године забележено 39 протеривања, у Хамбургу их је било чак 127. Наредне године Берлин је имао 44, Хамбург 98, а Лајпциг 75 протераних лица. Током наредних година примена §28 више није била везана искључиво за престоницу. У 1882. години број протеривања опада у сва три центра, али остаје приметан: Берлин 24, Хамбург 18 и Лајпциг 16. У наредним годинама бројке су углавном биле ниже, али мера није напуштена. Тако су 1887. године у Хамбургу и Лајпцигу забележена по 26 протеривања, док је у Берлину тај број износио осам. Репресија је временом постала географски шире распоређена. Берлин је остао важно средиште њене примене, али више није био једино место у коме се користила ова мера.³¹⁴

Од 1888. године број протеривања нагло опада. У Берлину је те године забележено свега једно протеривање, док је у Хамбургу и Лајпцигу примена ове мере још кратко време опстајала у ограниченом обиму. Подаци за последње године важења Закона указују на постепено гашење ове праксе. До 1890. године мање опадно стање практично је изгубило значај, са само једним забележеним протеривањем у читавом Рајху.³¹⁵

Пракса је убрзо показала ограничене ефекте ове мере, иако је она властима дала огромну моћ на терену. Из доступних података не произлази да је мера дала трајни резултат. Према извештају министра унутрашњих послова Путкамера упућеног Бизмарку, протеривања нису ослабила социјалдемократски покрет. Напротив, допринела су његовом јачању. Разлог је била како способност социјалдемократа да наставе деловање упркос протеривањима, тако и агитација прогнаних у новим срединама. То је код власти изазвало страх да ће се социјалистичка пропаганда проширити и на до тада мање захваћене сеоске средине, односно на сеоске раднике. У лето 1887. чак је и грађанска штампа отворила расправу о нужности централизоване организације политичке полиције са седиштем у Берлину. Циљ је био да се супротстави јединственој организационој структури социјалдемократске странке.³¹⁶

Примена §28 показује да је мање опадно стање било једна од најтежих мера предвиђених Законом. Формално, радило се о привременој мери намењеној изузетним

³¹² *Ibidem*, 134; Fitzpatrick Matthew, „A State of Exception?“, 783–785; Thümmeler Heinzpeter, *Sozialistengesetz §28...*, 26–27.

³¹³ Berndt Helga, *Biographische Skizzen von Leipziger Arbeiterfunktionären. Eine Dokumentation zum 100. Jahrestag des Sozialistengesetzes (1878–1890)*, Berlin, 1978, 33.

³¹⁴ Retallack James, *Red Saxony...*, Online Supplement, Figure S.4.2, „Expulsions under the Lesser State of Siege, by District, 1878–1890“, доступно на https://redsaxony.utoronto.ca/Figure_S.4.2_Expulsions_under_the_Lesser_State_of_Siege_By%20District_1878-1890.htm (приступљено 20. априла 2025).

³¹⁵ *Ibidem*.

³¹⁶ Fricke Dieter, *Bismarcks Prätorianer: Die Berliner politische Polizei im Kampf gegen die deutsche Arbeiterbewegung (1871–1898)*, Berlin, 1962, 230–231.

околностима. У пракси је, међутим, више пута продужавана и временом проширена на различите делове Немачког царства. Значајну улогу у њеној примени имали су полицијски и управни органи, који су располагали широким овлашћењима и великом слободом процене. Истовремено, резултати нису били онакви какве су власти очекивале. Социјалдемократски покрет није нестао, нити је трајно ослабљен. Прилагођавао се новим околностима и наставио деловање упркос забранама.

Пракса је такође показала да мање опсадно стање није остало ограничено на ретке и изузетне случајеве. Формално је почивало на важећим законским одредбама, али је временом прерасло у трајно средство административног притиска на социјалдемократски покрет. Широка овлашћења полиције, велики број протеривања и вишегодишње обнављање ове мере показују да њена сврха није била само заштита јавне безбедности. Истовремено, служила је и као средство политичке контроле над покретом који су власти сматрале опасним.

6.5. Хапшења, претреси и судски поступци против социјалиста

Као и друге мере усмерене против социјалистичког покрета, хапшења, претреси и кривични поступци нису представљали новину. Држава је такву праксу примењивала и годинама пре доношења Закона.³¹⁷ Илустративан пример представља судски поступак који је 1872. године у Дрездену вођен против социјалдемократа, међу којима су били Вилхелм Либкнехт и Август Бебел. На терет им је стављена завера ради извршења велеиздаје. Оптужница је њихово политичко деловање тумачила као припрему насилног напада на државни поредак. Као докази оптужбе предложени су програмски документи, партијска штампа, јавни наступи, као и ставови о Париској комуни. Током поступка тужилаштво је настојало да оптужене повеже са конкретним повредама закона, посебно указујући да су партијска правила намерно формулисана како би се заобишли прописи о удруживању. Либкнехт је ту тврдњу одбацио. Тврдио је да заобилажење закона не представља његово кршење, већ настојање да се делује у његовим оквирима.³¹⁸

Средином седамдесетих година XIX века државни тужилац Тесендорф спроводио је мере које су довеле до бројних хапшења социјалиста и затварања ласаловских организација. Само у Берлину је током прве половине 1874. године, према Бебеловим наводима, 87 ласаловаца осуђено на укупно више од 211 месеци затвора. Председник Ласаловског општег немачког радничког удружења (ADAV) Вилхелм Хазенклевер осуђен је на два месеца затвора. Истовремено, изборни успеси социјалиста и јачање њиховог јединства након уједињења 1875. године показивали су да такве мере нису зауставиле развој покрета. Покушаји да се кривичноправним изменама 1875–1876. године обезбеди ефикаснији прогон такође нису донели резултате. У истом периоду наставила је да се шири и партијска штампа.³¹⁹

³¹⁷ Бебел наводи да су он и Вилхелм Либкнехт били кривично гоњени због резолуције „*An das spanische Volk*“ („Шпанском народу“) упућене шпанском народу којом је препоручено успостављање социјалдемократске републике. Либкнехт је резолуцију образложио на скупу, док ју је Бебел, као председавајући, прочитао и ставио на гласање. Обојица су осуђена на по три недеље затвора, због ширења учења опасних по државу. Поступак пред различитим судским инстанцама трајао је до краја 1869. године, када су казну издржали у затвору Окружног суда у Лајпцигу (*Leipziger Bezirksgerichtsgefängnis*). Bebel August, *Aus meinem Leben*, Erster Teil, Stuttgart, 1910, 214–216.

³¹⁸ У изјави током суђења, Либкнехт је изложио темеље научног социјализма. Полазио је од става да економски процеси покрећу друштвене и политичке промене, позивајући се на Маркса и његово тумачење историјског развоја. На питање о могућој употреби насиља није дао директан одговор. Исход, како је нагласио, не зависи од социјалдемократа, већ од тога да ли ће противници прихватити „праведне захтеве“. Слично је поступио и када је упитан о републици. Подсетио је на 1848. годину и ту је стао. Додао је само да би, у случају употребе силе, стао на страну парламента. Његова сведочења нису остала затворена у судници. Стенографске белешке које је *Der Volksstaat* редовно објављивао брзо су кружиле, а преносили су их и други листови, укључујући и оне који му нису били наклоњени. Тако је покушај државе да суђењем дискредитује покрет допринео ширењу његовог утицаја. Dominick Raymond H. III, *Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party*, 211–214.

³¹⁹ Pflanze Otto, *Bismarck and the Development of Germany, Volume II ...*, 298–299.

Разлози услед којих су социјалдемократе процесуиране су разноврсни. Нису хапшени само радници ни лидери странке. Међу жртвама су били разноврсни социјални профили, попут бившег баварског аристократе Георга фон Фолмара. По доласку у Дрезден радикализовао је свој јавни наступ. Да би доказао „правоверност“ одрекао се аристократског порекла и прекинуо везе са својом породицом. Као уредник *Dresdner Volksbote* испуњавао је ступце оштрим чланцима, што је више скренуло пажњу цензора него саме јавности. Поред новинарског рада, држао је агитационе говоре по селима. Ова комбинација оштре штампе и јавних иступа довела је до његовог хапшења и осуде на десетомесечну казну затвора 1878. године. Казну је издржавао у затвору у Цвикау (Zwickau), а током тог периода, у октобру 1878, донет је Закон против социјалиста, што је приморало *Dresdner Volksbote* да престане са излагањем. По изласку из затвора, као „осуђивано лице“, Фолмар је најпре протеран из Дрездена, а убрзо и са територије целе Саксоније.³²⁰

Из архивске грађе из 1879. године произлази да су социјалдемократе биле процесуиране и због ширења агитационог штампаног материјала, попут позива упућених бирачима. Према извештају о поступку пред Камерним судом у Берлину, окривљенима се стављало на терет да су „ширењем једног позива“ (*Verbreitung eines Aufrufs*), упућеног бирачима Рајхстага у Берлину, извршили увреду Савезног савета (*Beleidigung des Bundesrats*). Суд је у том случају потврдио изречене казне, при чему је једном од окривљених изречена казна затвора у трајању од две недеље.³²¹

Питање шта се подразумева под „ширењем“ (*Verbreitung*) забрањеног материјала често се појављивало у судској пракси. Судови су спорну одредбу тумачили широко. То се види и из поступка пред Судом Рајха у Лајпцигу од 21. јуна 1880. године. У том предмету више окривљених теретило се за повреду закона путем „ширења“ забрањених списа, иако није утврђена стварна дистрибуција. Приликом претреса, код једног од окривљених пронађено је око 600 примерака летака и још 400 других штампаних материјала, што је суд узео као довољан основ за закључак о намени даљег ширења. Одбрана је указивала да окривљени нису познавали садржину списа, нити су имали намеру да их дистрибуирају, али суд такво становиште није прихватио. Напротив, појам „ширења“ тумачен је тако да обухвата и држање штампаног материјала у околностима које указују на могућност његовог стављања у промет. Другим речима, није било неопходно да штампани материјал заиста напусти руке окривљеног да би се сматрало да је дело извршено. Полазећи од таквог тумачења, првостепена пресуда је делимично укинута, а предмет у том делу враћен на поновно одлучивање, док је у преосталом делу одлука остала на снази.³²²

Лист *Freiheit*, који је у Лондону издавао Јохан Мост, упркос законској забрани доспевао је у Немачку под различитим насловима. У једном предмету утврђено је да је један број листа унет под називом *Der 18. März*. Према наводима из извора, овај лист је, заједно са другим штампаним материјалом, у више наврата тајно дистрибуиран међу радницима, при чему је у конкретном случају реконструисан пут једног примерка кроз више посредника, укључујући и једног бившег обућара. Управо је утврђивање овог ланца примопредаје штампаног материјала послужило као основ за покретање кривичног поступка против више лица због ширења забрањених списа. Оптужени су порицали наводе оптужбе, али је суд након спроведеног поступка утврдио одговорност двојице окривљених, док за остале није нашао довољно доказа

³²⁰ Приликом јавних наступа Фолмар је, између осталог, оправдавао јакобински терор и критиковао Пруску као државу која угрожава интересе осталих немачких земаља. Повремено је истицао заслуге Маркса и Енгелса, што је у тадашњем политичком амбијенту додатно изазивало сумњу власти. Jansen Reinhard, *Georg von Vollmar. Eine politische Biographie*, Düsseldorf, 1958, 15–17.

³²¹ LAB, A Pr. Br. Rep. 030 Bl. 51–54.

³²² Landesarchiv Berlin (LAB), Bestand A Pr.Br. Rep. 030 – Königliches Polizei-Präsidium Berlin, Nr. 13096 (vormals Staatsarchiv Potsdam, Lit. S, Nr. 1256, Vol. II), *Acta des Königlichen Polizei-Präsidii Berlin betreffend die Durchführung der Bestimmungen gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie vom 21. Oktober 1878*. Bl 59. (У даљем тексту: LAB, A Pr.Br. Rep. 030, Nr. 13096)

о учешћу у даљем ширењу материјала. Изречена је новчана казна од 20 марака, односно алтернативно четири дана затвора.³²³

Забележени случајеви хапшења и процесуирања социјалдемократа указују да је Закон против социјалиста коришћен не само за политичку репресију, већ и за утицај на изборну вољу бирача. Афера са конопцем (Leinen-Affäre) у Кемницу из септембра 1879. брзо је привукла пажњу јавности. Полицијски инспектор Кариус (Carius) ухапсио је кандидата Јулијуса Валтајха (Julius Vahlteich) и његове сараднике у ресторану, па их је, услед недостатка људства, везао ужетом и тако спровео кроз град. Савременици су овај призор описивали као вођење „везаних као сноп цигарета“. Већина ухапшених пуштена је током исте вечери, али је Валтајх задржан до избора, одржаних неколико дана касније. Инцидент је одмах изазвао протесте и расправе, како у штампи тако и у парламенту. Социјалдемократе су уложиле званичан приговор, а донете пресуде су касније поништене. У међувремену су се појавили и наводи о финансијским злоупотребама Кариуса, као и тумачења да је поступао у настојању да се истакне пред надређенима. Упркос томе, Ландтаг је одбио протест SPD-а и потврдио избор противкандидата Карла Руперта (Karl Ruppert). Одлука је уследила након расправе у којој су изнети супротстављени ставови о самом догађају и његовим последицама. Сам инцидент остао је присутан у јавности месецима након избора, уз различита тумачења његовог значаја.³²⁴

Током изборне кампање за Рајхстаг 1881. године у Дрездену, социјалдемократе предвођене Августом Бебелом налазиле су се под сталним полицијским надзором. Први тираж изборног летка, од 30.000 до 40.000 примерака, био је заплењен, али је Бебел у последњем тренутку обезбедио ново штампање и његову дистрибуцију. Власти су истовремено настојале да ограниче ширење социјалистичке пропаганде. Изборни материјал је конфискован кад год је то било могуће, јавни скупови су распуштани, а претреси и хапшења спровођени су током читаве кампање. До најозбиљнијег инцидента дошло је на предизборном скупу на Алтмаркту. Полиција је покушала да растера окупљену масу и том приликом испалила празне метке, након чега је интервенисала и војска. У сукобима је повређено више лица, а појединим учесницима наредила касније су изречене строге затворске казне.³²⁵

Почетком 1880. године против Карла Ибзена (Karl Ibsen) из Франкфурта вођен је један од запаженијих процеса против социјалдемократских функционера. Теретио се за кривоклетство због наводно лажног сведочења датог у корист партијског друга. Суд га је осудио на три године строгог затвора и петогодишњи губитак грађанских права. Лист *Sozialdemokrat* указивао је на околности које су, по његовом мишљењу, ишле у прилог оптуженом и критиковао висину изречене казне. Противници социјалдемократа такво држање су тумачили као одбрану самог кривоклетства. У јавности се тако све чешће појављивала представа о социјалдемократима као „партији кривоклетника“, чему је доприносила и њихова наглашена нерелигиозност. Случај Ибзен није остао усамљен. У наредним годинама против више партијских функционера покретани су поступци за кривоклетство (лажно сведочење или давање лажног исказа).³²⁶

Поред хапшења и кривичних поступака, репресија се испољавала и кроз претресе станова и других приватних простора социјалдемократа. Под изговором тражења забрањених списа, полиција је приликом таквих упада често грубо поступала не само према самим активистима, већ и према члановима њихових породица. На тај начин репресивне мере нису

³²³ Landesarchiv Berlin, A Pr. Br. Rep. 030, Nr. 13095, Geheime Präsidial-Registratur, Acta des Königlichen Polizei-Präsidiums zu Berlin, betr. Verordnungen zur Abwehr der sozialdemokratischen Bestrebungen, 21. Oktober 1878. Bl 226. (У даљем тексту: LAB, A Pr.Br. Rep. 030, Nr. 13095)

³²⁴ Retallack James, *Red Saxony...*, 158–160.

³²⁵ Према извештајима, полиција је ухапсила једног активисту који је одао Либкнехтов изборни план, што је у службеној преписци оцењено као „добар улов“. Упркос томе, социјалисти су наставили изборну кампању међу радницима, нарочито у фабрикама дувана. Догађаји у Дрездену привукли су пажњу појединих саксонских и пруских чиновника. Гувернер Ностиц и пруски изасланик Денхоф (Dönhoff) у својим извештајима указивали су да се социјалистичка агитација и даље шири и да дотадашње репресивне мере не доносе очекиване резултате. Retallack James, *Red Saxony...*, 164–165.

³²⁶ Wilhelm Uwe, *Das Deutsche Kaiserreich und seine Justiz...*, 288.

погађале искључиво страначке функционере и активисте странке. Погађале су и чланове њихових породица.³²⁷

Такви облици притиска видљиви су и у појединачним случајевима. Макс Зендиг (Max Sendig), машински радник из Берлина, у периоду 1881–1882. године више десетина пута је привођен и изложен учесталим претресима, што указује на континуирани полицијски надзор. Слично томе, Роберт Винтер (Robert Winter), бравар из Помераније, био је не само више пута осуђиван због ширења забрањене штампе, већ су и његови послодавци били изложени притиску да га отпусте. У другим случајевима, попут књижара Фридриха Шера (Friedrich Schaerr), дуготрајни поступци и притвор доводили су до одлуке о емиграцији.³²⁸

У репресивној пракси власти појављује се и мера *Schutzhaft* (административни, превентивни притвор без судске контроле). За разлику од кривичног поступка, она је примењивана полицијском одлуком и без учешћа суда. У броју *Der Sozialdemokrat* из 1881. године описује се појачана полицијска репресија у Лајпцигу усмерена против социјалдемократског покрета, која је обухватала забране, претресе, конфискације штампе, распуштање окупљања и континуирана полицијска гоњења. У том контексту наводи се и случај у којем је сиромашан човек, затечен на улици, лишен слободе и смештен у притвор, где је убрзо преминуо услед исцрпљености. Овај догађај је истовремено доведен у супротност са тврдњама градских власти о одсуству социјалне беде.³²⁹

У оквиру ових хапшења и кривичних поступака, важну улогу имала је и судска пракса. Судови су кроз тумачење појма „тајне организације“ постепено проширивали домет репресије и давали правну потврду поступцима који су у почетку били, пре свега, полицијске природе. Почетком октобра 1885. године, Земаљски суд у Кемницу ослободио је групу социјалдемократских активиста оптужених за учешће у тајној организацији и покушај ометања државне управе. Суд је закључио да Социјалдемократска партија не представља тајну везу у смислу закона. Такав став није дуго остао на снази. Већ 23. децембра 1885. године, Суд Рајха је укинуо пресуду, прихвативши шире тумачење према којем за постојање тајне организације није била неопходна изричита воља чланова, већ су довољне биле такозване „конкluentне радње“, односно понашање из којег се може закључити прикривена припадност. Управо овакво тумачење омогућило је да се и активности које нису јасно кршиле закон подведу под кривичну одговорност, што је убрзо довело и до осуђујућих пресуда у пракси, попут оне Земаљског суда у Фрајбергу 1886. године.³³⁰

Такав приступ видљив је и у самим оптужницама. Као доказ постојања тајне организације наводило се присуство оптужених на конгресима у Видену и Копенхагену.

³²⁷ О тежини ових притисака говоре и појединачни примери. Клара Цеткин (Clara Zetkin) бележи да су жене социјалдемократе, изложене понижавајућем поступању током претреса, преузимале део активности у покрету, нарочито у вези са скривањем и ширењем штампе. Такав је случај и Аугусте Ајхорн (Auguste Eichhorn), која је и после изгнанства наставила деловање у Дрездену. Јулијус Брунс (Julius Bruhns) указује да су поједини изгнани радници, услед тешких услова, тражили повратак уз формално одрицање од покрета. Унутар странке, они су погрдно називани „Rutscher“, односно онима који су попустили под притиском власти. Други су, уместо тога, одлазили у емиграцију, понекад са породицама. Berndt Helga, *Biographische Skizzen...*, 34.

³²⁸ Auer Ignaz, *Nach zehn Jahren*. Band II, 81–82.

³²⁹ *Der Sozialdemokrat. Internationales Organ der Sozialdemokratie deutscher Zunge*, Jg. 3 (1881), Nr. 29, 14. Juli 1881, 4.

³³⁰ Наведена тумачења заснивала су се на одредбама §§128 и 129 Reichsstrafgesetzbuch (RStGB, 1871), које су се односиле на учешће у тајној организацији и спречавање власти неовлашћеним средствима. Дакле, кроз тумачење ових норми судска пракса је почела да појачава кривичноправну репресију. После одлуке Суда Рајха, ствари се прилично брзо померају. Земаљски суд у Фрајбергу (Landgericht Freiberg) је већ 4. августа 1886. године осудио девет окривљених. Шесторица (Auer, Bebel, Frohme, Ulrich, Viereck и Vollmar) добили су по девет месеци затвора. Тројица (Dietz, Heinzel и Müller) по шест месеци. Као недозвољена радња сматрано је и ширење забрањених публикација, укључујући лист *Sozialdemokrat*. То је било довољно да се „попуни“ биће дела. Одбрана је покушала жалбом, али није имала успеха. Суд Рајха је 11. октобра 1886. године ту жалбу одбио. Реакције у јавности нису изостале. Посебно у либералним круговима. Тамо је пресуда дочекана са негодовањем, јер се сматрало да се у истом поступку мешају изузетно и редовно право. Управо тај спој тј. мешање је виђено као проблем, а не као решење. Wilhelm Uwe, *Das Deutsche Kaiserreich und seine Justiz...*, 289–290; Lidtke Vernon, *The Outlawed Party*, 248–250.

Истовремено су као инкриминишуће околности коришћени изрази попут „централног комитета“, „повереника“ и „партијског архива“. Бебел је у одбрани истицао да је реч о терминима који су потицали из периода легалног деловања странке. По његовом тумачењу, активности на које су се они односили сводиле су се на изборне и унутарстраначке послове, које је и берлинска полиција у пракси толерисала. Упозорио је суд да је „немогуће, упркос неограниченим средствима полиције, пронаћи конкретан доказ“, те да се оптужба заснива на „логичким изведеницама најтананије врсте“.³³¹

Репресија није изазивала само сукобе између власти и социјалдемократа. Повремено је отварала и питања тактике и начина деловања унутар самог покрета. Суочени са појачаним притиском власти, посланици SAPD у Рајхстагу одлучили су да формално прекину везу са листом Sozialdemokrat, који је представљао званични партијски орган. На тај начин настојали су да избегну нове кривичне поступке и додатно излагање репресивним мерама. Та одлука изазвала је незадовољство у делу странке. Берлински кругови су је доживели као знак попуштања и оштро критиковали парламентарце, замерајући им претерану умереност и ослањање на парламентарни рад. Такво гледиште, међутим, није било општеприхваћено. Међу онима који су се дистанцирали од берлинских критичара налазио се и Карл Гриленбергер (Carl Grillenberger), умерени социјалдемократа и посланик из Нирнберга. У писму Августу Бебелу саркастично је приметио: „знам ја добро те моје“. Тим речима је дао до знања да му је понашање берлинских другова добро познато и да га не сматра корисним за странку. Бебел није подстицао даљу полемику. Настојао је да спор остане у уским страначким оквирима и да не прерасте у отворен сукоб. Неслагања су постојала, али нису довела до озбиљнијег нарушавања страначког јединства.³³²

Највећи судски поступак против социјалдемократа током важења Закона био је процес у Елберфелду (Elberfeld), који је започео 18. новембра 1889. године. Пред Пруским државним судом нашло се деведесет оптужених, док Дитер Фрике наводи број од 87 лица. Међу њима су били и посланици Рајхстага Бебел, Карл Гриленбергер, Харм (Harm) и Шумахер (Schumacher). Поступак је трајао готово шест недеља. Оптужба је почивала на тврдњи да су окривљени били део националне партијске организације, која је наводно тежила рушењу монархије и постојећег друштвеног поретка (bestehende Gesellschaftsordnung).³³³

Упркос томе што је 1888. године усвојен Закон о искључивању јавности, чији је циљ био да политичке процесе изолује од штампе и симпатизера, суђења против социјалиста наставила су да се претварају у разобличавање злоупотреба власти. То се показало и током Елберфелдског процеса. Оптужени су терећени за припадност наводној организацији усмереној против монархије и постојећег друштвеног поретка, али таква конструкција није дуго издржала. Захваљујући наступу Августа Бебела, поступак је добио другачији ток, а чак 43 оптужена била су ослобођена. Пропала је и намера државног тужиоца да читаву социјалдемократску посланичку групу у Рајхстагу изведе пред суд као наводне вође „тајног удружења“. У коначном исходу и сам Елберфелдски окружни суд био је приморан да констатује како постојање такве организације, упркос „тешким сумњама“, није доказано. Значај процеса, међутим, није био ограничен само на судски исход. Током поступка оптужени су отворено нападали полицијску праксу коришћења доушника и провокатора, па је суђење добило и шири политички значај. О томе сведочи и реакција Фридриха Енгелса, који је у писму приметио да „у Немачкој ствари иду сјајно“. Упркос намерама власти, процес је на крају прерастао у средство социјалистичке агитације.³³⁴

³³¹ George Strachey to Marquess of Salisbury, Dresden, 3 October 1885, No. 33, објављено у: Mösslang Markus (ур.), *British Envoys to the Kaiserreich, 1871–1897*, Volume II: 1884–1897, Cambridge, 2019, 279–281 (изворна ознака документа: TNA, FO 68/169).

³³² Lidtke Vernon, *The Outlawed Party*, 248–250.

³³³ *Ibidem*, 253–254; Fricke Dieter, *Bismarcks Prätorianer...*, 219–220.

³³⁴ Fricke Dieter, *Bismarcks Prätorianer...*, 219–220.

Власт је процесуирала социјалдемократе и годинама пре доношења Закона против социјалиста. Хапшења, претреси и кривични поступци погађали су широк круг лица, од странаčkih вођа и новинара до локалних активиста и обичних радника. Поводи за гоњење били су различити – од јавних говора и изборне агитације до поседовања и ширења забрањених публикација. Истовремено, судови су кроз тумачење закона постепено ширили простор за кривично гоњење. Међутим, поједини процеси показали су да су се оптужбе понекад заснивале више на сумњама и претпоставкама него на чврстим доказима.

6.6. Полицијски надзор, инфилтрација и агенти провокатори

Док су хапшења, претреси и судски поступци представљали видљиви део репресије, њиховој примени претходио је континуирани полицијски надзор, инфилтрација и употреба агената провокатора. Такви облици деловања нису остали изоловани случајеви, већ су временом прерасли у стабилну праксу политичког надзора. Уместо повремених мера, држава постепено развија трајне облике праћења, прикупљања информација и утицаја на раднички покрет.

Та пракса није започела тек доношењем Закона против социјалиста. Пре његовог усвајања, државни апарат је већ спроводио репресивне мере против радничког покрета, при чему су судски и полицијски поступци често коришћени као средство политичког обрачуна са социјалистима. Значајну улогу у том процесу имао је државни тужилац Херман Тесендорф, повереник министра унутрашњих послова Фридриха Албрехта фон Ојленбурга (Friedrich Albrecht von Eulenburg) и један од најистакнутијих противника радничких организација. Као председник Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein-а, Вилхелм Хазенклевер био је једна од његових главних мета. Према сведочењима савременика, Тесендорф је настојао да изазове поступке и изјаве социјалистичких вођа које би послужиле као основ за њихово кривично гоњење и политичку неутрализацију.³³⁵

Власти су систематски развијале облике контроле и притиска над радничким организацијама. При томе су се административне, полицијске и судске мере често међусобно допуњавале. Током Француско–пруског рата, у децембру 1870. године, ухапшени су Бебел, Либкнехт и Адолф Хепнер (Adolf Hepner) под оптужбом за заверу ради обарања монархије и задржани у истражном притвору. Истовремено је ухапшен и већи број странаčkih функционера, што је озбиљно погодило SDAP. Последице су се брзо показале. Број чланова пао је са око 11.000 током 1870. на 6.100 већ наредне године. Партијски приходи сведени су на четвртину дотадашњег износа, док је Der Volksstaat изгубио већину претплатника и једно време излазио на само једној страни. Тек током 1872. године лист је поново успео да обнови свој рад.³³⁶

Поред редовних полицијских органа, посебно место у овом систему репресије заузимала је политичка полиција. Њено седиште налазило се при берлинској Полицијској управи, а основни задатак био јој је надзор политичких противника и прикупљање података о њиховом деловању. Савременицима је таква улога деловала као нека врста заштите уставног

³³⁵ У писмима министарству од 6. марта и 10. маја 1874. године Тесендорф је председнице берлинских радничких удружења Луизу Штегеман (Luise Staegemann) и Марију Хан (Marie Hahn) називао „мегерама“ (злобницама) и захтевао потпуну забрану женских и радничких друштава. Уз подршку Ојленбурга таква политика довела је до затварања удружења као што је Maurer- und Steinhauerverein (Савез зидарских и каменорезачких радника) и лишавања хиљада берлинских радника права на окупљање. Савременици су овакво деловање описивали као настојање да се испровоцирају „револуционарни испади“ социјалистичких вођа како би се оправдала њихова хапшења и дуготрајно удаљавање из политичког живота. Овакво поступање значајно је ограничило легално деловање радничког покрета. У многим елементима оно је претходило мерама које ће након 1878. године бити спровођене на основу Закона против социјалиста. Kampfmeier Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 14–17.

³³⁶ Рани примери инфилтрације радничког покрета јављају се и пре оснивања социјалдемократских странака. Према наводима савременика, Бизмарк је још 1862. године у раднички покрет убацио агента провокатора Ајхлера (Eichler), кога су берлински радници убрзо раскринкали и јавно одбацили. Dominick Raymond H. III, *Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party*, 91, 202–203.

поретка. У Берлину је 1881. године ова служба бројала 138 полицијских службеника, док их је непосредно пред Први светски рат било око 150. И по бројности и по организацији остала је релативно мала служба. Политичка полиција представљала је део ширег система полицијског надзора у Немачком царству. Немачко царство формално није било полицијска држава, али је полиција располагала значајним овлашћењима у бројним областима јавног живота.³³⁷

Конкретан увид у практично спровођење полицијског надзора пружа поверљива преписка берлинске полицијске управе из 1881. године. На основу овог материјала можемо реконструисати начине на који су праћена лица и довођена у везу са социјалдемократским круговима. У допису од 5. августа 1881. године наводи се више лица, уз основне личне податке, занимање и податке о кретању. У појединим случајевима бележи се и њихово упућивање у друге градове ради даљег надзора. Посебна пажња посвећена је лицу Францеку (Franzek), за кога се у накнадном допису од 14. септембра 1881. године даје детаљан физички опис, укључујући раст, боју косе и очију, као и друге телесне карактеристике. У истом допису наводи се да се упутио у Елзас-Лотарингију. Надлежним органима истовремено је скренута пажња да га, у случају поновног појављивања, приведу и доставе нова обавештења о његовом кретању. На ранију преписку упућује и допис од 27. септембра 1881. године, уз који је достављен списак лица са основним идентификационим подацима. У њему су наведена имена, лични подаци и други подаци које је полиција прикупљала о лицима која су се налазила под надзором.³³⁸

Полицијски надзор није био усмерен само на појединце. Под надзором су се налазила и јавна окупљања, која су представљала један од главних облика политичког деловања радничког покрета. У напоменама уз евиденцију јавних скупова из периода април–јун 1886. године забележени су бројни случајеви забрана окупљања. У више наврата забране су засниване на §9 Закона од 21. октобра 1878. године, при чему се као разлог није наводило конкретно противправно понашање, већ процена да би скуп могао имати социјалдемократски карактер и довести до нарушавања јавног реда. Као основ за забрану често је навођено и то да скуп није био уредно пријављен. Из напомена се види да су такви разлози коришћени и онда када није било других основа за поступање. Посебно је упадљиво да се у истим белешкама више пута наводи да кривични поступак није покренут. То показује да је тежиште било на спречавању одржавања скупова, а не на каснијем кажњавању њихових учесника.³³⁹

Архивска грађа показује да се полицијски надзор јавних окупљања није ограничавао само на присуство службеника на скупу и бележење његовог тока, већ је обухватао и праћење ставова и захтева који су на њему изношени. Поводом јавног радничког скупа у Берлину, одржаног почетком марта 1885. године, најпре су одређени службеници који ће пратити скуп, а потом је сачињен извештај о његовом току. У њему нису забележени само учесници и ток расправе, већ и садржај изнетих ставова. Посебно су праћена питања радног времена, услова рада и организовања радника.³⁴⁰

Из новинског извештаја о радничком скупу одржаном у Берлину 1884. године примећује се да је окупљање протекло у форми расправе у којој је учествовало више говорника. Током скупа атмосфера је постајала све напетија. Посебно се издваја иступ Цимермана (Zimmermann), након кога је негодовање у сали постало израженије. Расправу су обележила дуга и опширна излагања која су код дела присутних наилазила на отпор и негодовање. У извештају није наведено ко је донео одлуку о прекиду скупа, али се наводи да

³³⁷ Nipperdey Thomas, *Deutsche Geschichte...*, 126.

³³⁸ NStA WF, Nr. 6226/2, Bd. 2, Bl. 113–115.

³³⁹ Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel, 12 A Neu Fb. 5, Nr. 6226/3, Bd. 3, *Acta die Ausführung des Sozialistengesetzes vom 21. Oktober 1878 betreffend. Mitteilungen über sozialistische Agitatoren*, 1884–1887, Bl. 44 – 50. (у даљем тексту: NStA WF, 12 A Neu Fb. 5, Nr. 6226/3, Bd. 3.)

³⁴⁰ У извештају Краљевског полицијског начелства у Берлину о јавној радничкој скупштини одржаној 4. марта 1885. године у Oranienstraße 14 забележено је присуство око 500 лица. У извештају су наведени говорници и ток расправе, при чему су посебно евидентирани ставови повезани са ласаловским струјањем, као и захтеви који су се односили на ограничење радног времена, услове рада и различите облике радничког организовања. LAB, A Pr. Br. Rep. 030, Nr. 14911, Bl. 1–11.

је он окончан док је расправа још трајала. Реакција присутних описана је као јединствен узвик огорчења, након чега је сала испразњена уз велику буку и неред.³⁴¹

Надзор није био ограничен само на јавне скупове. Пажња полиције била је усмерена и на радничка и синдикална удружења, која су сматрана важним упориштима социјалдемократског покрета. У новембру 1882. године шеф берлинске политичке полиције Георг Кеслер (Georg Keßler) наложио је извршним органима да посвете већу пажњу синдикалним удружењима. Према његовој оцени, социјалдемократски агитатори настојали су да преко њих шире свој утицај. Иако се на њиховим скуповима још није појављивала отворена социјалдемократска пропаганда, полиција је бележила оштре критике власничке класе, нарочито у удружењима тесара, столара, зидара и молера. Посебан надзор требало је усмерити на организације за које се сумњало да настављају рад раније забрањених удружења, као што је био случај са удружењем молера и фасадера (Putzer). Истовремено је наложено праћење појединих синдикалних агитатора, међу којима су били зидар Конрад, фасадер Дитрих и златар Евалд.³⁴²

Чињеница да је овај раднички скуп уопште одржан, иако је Закон против социјалиста био на снази, показује да пракса његове примене није увек била једнообразна. На скупу су разматрана питања социјалног законодавства, која су средином осамдесетих година XIX века све више долазила у средиште јавних расправа. Извор не наводи због чега је окупљање било допуштено, али сам ток догађаја показује да власти нису у сваком случају прибегавале забрани већ у почетној фази.

Надзор над радничким скуповима представљао је само један од облика ширег система праћења и контроле социјалистичког покрета. Оваква пракса надзора, инфилтрације и утицаја на раднички покрет није била само последица поступања појединих полицијских органа. Подршку таквим методама пружали су и највиши државни кругови. То показује и приватни разговор Бизмарка са двојицом посланика из Хамбурга. Током аудијенције од 5. маја 1880. године, са национал-либералима Мерингом (Rudolf Heinrich Möring) и Волфсоном (Dr. Isaak Wolffson), Бизмарк осврнуо се на рад тајне полиције. По његовим речима, „тајна полиција је организована на задивљујући начин, тако да би се, у интересу полиције, могло пожелети да у Пруској достигне исти ниво.“ Истовремено је навео да су му радници из Хамбурга, који су боравили у Фридрихсруху (Friedrichsruh), говорили да се плаше прислушкивања. Како је рекао, „освртали су се пре него што проговоре, да виде да ли их неко неовлашћен не чује.“ Када су посланици одговорили да никада нису чули за такве појаве у свом граду, Бизмарк је приметио да као „локалпатриоте“ морају тако да говоре и додао да би и сам на њиховом месту поступио исто.³⁴³

У пракси таква политика није остајала на нивоу декларација. Напротив, систематски се спроводила кроз конкретне активности полицијских органа и њихових сарадника. Такви облици деловања понављали су се у различитим срединама и временским оквирима и временом су добили обележја устаљене праксе. На то указује и сведочење Августа Бебела поводом Првог велеиздајничког процеса из октобра 1881. године. Он скреће пажњу на начин на који је Закон против социјалиста коришћен да се социјалдемократија повеже са анархизмом. При томе наглашава да анархизам у Немачкој пре 1878. године практично није имао значајније упориште, али да се управо под утицајем репресивних мера појављује и нагло шири. Посебно упечатљив пример представља деловање полицијског саветника Румпфа (Rumpf) из Франкфурта. Према Бебеловом опису, он није остајао на пасивном праћењу, већ је активно подстицао употребу плаћених провокатора у борби против наводних анархиста.

³⁴¹ Новински извештач је већ на почетку текста изразио изненађење што је овакав скуп уопште одржан. Посебно је указао на то да су се поједини говорници и раднички вођи отворено изјашњавали као социјалдемократи, постављајући питање како је полиција дозволила одржавање таквог окупљања. Landesarchiv Berlin, A Pr. Br. Rep. 030, Nr. 14910, *Acta des Königlich Polizei-Präsidii zu Berlin betreffend die sozialdemokratischen Arbeiter-Versammlungen*, 1883–1884, Bl. 13. (у даљем тексту: LAB, A Pr. Br. Rep. 030, Nr. 14910)

³⁴² Henning Hansjoachim и др. *Quellensammlung zur Geschichte...*, Nr. 2, 4–6.

³⁴³ Poschinger Hans Ritter von, *Fürst Bismarck und die Parlamentarier...*, 14, 17.

Уместо да спречавају нереде, власти су оваквим поступањем доприносиле њиховој ескалацији. Те околности су затим служиле као повод за кривични прогон и покретање судских поступака. Румпф је у том механизму имао значајну улогу. Неколико година касније (1885) пронађен је мртав у Франкфурту, убијен ножем под неразјашњеним околностима. Његова смрт изазвала је снажан одјек у јавности. Често је тумачена као последица таквог начина деловања полиције и њених провокаторских метода.³⁴⁴

Један од најозбиљнијих удараца које је Социјалдемократска партија претрпела непосредно после увођења Закона представљало је деловање Рудолфа Александра Волфа (Rudolf Alexander Wolff), страначког члана и уредника који је сарађивао са властима. У извештају достављеном полицији навео је да је на страначкој конференцији договорено да се постојећи листови, уколико је то могуће, очувају, а да се у случају њихове забране покрену нова гласила како би се одржала веза међу чланством. Истовремено је пренео да је предвиђено образовање мањих комитета од три до пет лица у местима у којима делују социјалдемократе. Њихов задатак био би прикупљање новчаних прилога и дистрибуција страначког штампаног материјала. Волф је у свом извештају посебно нагласио настојања партије да шири утицај у војсци, говорећи о агитацији међу „браћом у оружаној униформи“. Тврдио је да пропаганду треба усмерити и према нижим чиновницима и сеоском становништву, уз подстицање незадовољства постојећим политичким и економским приликама. Кампфмајер је ову сарадњу са полицијом описао као „списатељство савршеног полицијског шпијуна“.³⁴⁵

Полицијски агенти били су активни током читавог периода важења Закона. Едуард Бернштајн у својој биографији описује како је извесни Елиас Шмит (Elias Schmidt) из Дрездена покушао да се инфилтрира међу чланове странке. Током 1884. године појавио се у једној гостионици и представио као банкротирани радник који је био приморан да напусти место становања. Поверење је настојао да стекне радикалним говорима, чашћавањем пића и пријатељским држањем. Његово скромно познавање социјалистичких идеја изазвало је подозрење старијих чланова, који према њему нису показивали нарочито поверење. Ипак, део млађих радника био је наклоњен његовој „реторици и генијалности“, што је довело до размимоилажења унутар групе. Временом су и његови присталице постали сумњичави. Уз Шмитов пристанак претресли су његову собу, али нису пронашли ништа што би га компромитовало. Када су потом предложили да претресу и њега лично, Шмит је, према Бернштајновом опису, „пребледео“ и изјавио да мора хитно да изађе. По повратку су приметили да више није имао садржај који је раније носио у џеповима. Бернштајн даље наводи да је код њега касније пронађен већи број писама из којих је произлазило да је одржавао везе са начелником криминалне полиције у Дрездену, као и да је своје услуге нудио полицијским начелницима у Берлину и Штутгарту.³⁴⁶

Како је тираж *Sozialdemokrat*-а растао, ширила се и мрежа полицијских агената чији је задатак био да открију начине на које је лист уношен у Немачку и да спрече његову даљу дистрибуцију. У великим градовима покрет је био под сталним надзором. У провинцијама уз швајцарску границу контрола је била још строжа. Истовремено су се у Цириху све чешће појављивала сумњива лица која су покушавала да успоставе везе са поузданим члановима партије. Продор у кругове емигрантских група омогућио би полицији да открије путеве преношења листова, начин њихове дистрибуције и лица која су у томе учествовала. Упркос бројним покушајима, полицијски агенти и њихови сарадници често нису успевали да дођу до тих сазнања. Ни најужи круг око редакције листа није био лако доступан полицијским агентима. Лист је с времена на време извештавао о разобличавању детектива. Поред њих, покрету су проблеме стварали и појединци вођени личним незадовољством или жељом за

³⁴⁴ Scherer Peter (yp.), *Der Kampf gegen das Sozialistengesetz...*, 71–75.

³⁴⁵ Kampffmeyer Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 136–138.

³⁴⁶ Bernstein Eduard, *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist*, 115–116; yp. и: Gabriel Elun, *Assassins and Conspirators...*, 119–120.

авантюром. Њихови поступци понекад су отежавали рад организације и доводили је у неповољан положај.³⁴⁷

Партијски лист *Sozialdemokrat* упозоравао је чланове на опасност од појединаца који су, напуштајући покрет, прихватили улогу доушника и сарадника полиције. Као примери наводе се некадашњи чланови који су прешли на страну власти, међу њима Фирн (Firn), Кернер (Körner), Раминг (D. A. Rammig) и Мојер (E. K. Meyer), чије се деловање сводило на одавање партијских другова и сарадњу са полицијским органима. Истовремено, поједини чланови су настојали да обману полицију, представљајући своје одступање од социјалистичких уверења као стварно, како би избегли мере прогона и наставили деловање унутар покрета. Употреба доушника и мере прогона нису имале само информативну функцију, већ су биле усмерене на разбијање партијских организација и слабљење њихове унутрашње повезаности. Претња прогонством деловала је као сталан притисак, стварајући осећај неизвесности и страха међу активним члановима.³⁴⁸

Средином осамдесетих година питање анархизма поново је заузело важно место у расправама о Закону против социјалиста. Иако је Социјалдемократска партија у том периоду деловала релативно умерено, влада је током расправе о продужењу закона 1886. године поново указивала на опасност од анархистичког насиља, ослањајући се на врло ограничене доказе. У том контексту, посланик Паул Зингер (Paul Singer) изнео је у Рајхстагу податке о деловању полицијског провокатора Иринг-Малова (Ihring-Mahlow). Према његовим наводима, Иринг-Малов је по налогу берлинске полиције био убачен у социјалдемократске кругове и подстицао њихове чланове на насилне поступке, укључујући и „лекције из коришћења динамита“. Министар унутрашњих послова Путкамер најпре је одбацио тврдње о повезаности Иринг-Малова са полицијом. Већ наредног дана признао је да је он заиста радио за полицију, али је тврдио да је реч о „поузданом човеку“ који није учествовао у провокацијама. Случај је изазвао значајну пажњу током расправе о продужењу закона. Случај није утицао на исход гласања. Закон против социјалиста продужен је 2. априла 1886. године за још две године, са 173 гласа за и 146 против.³⁴⁹

Као додатни пример такве праксе, Зингер је у Рајхстагу навео и случај агента Шпринга. У седници Рајхстага од 18. фебруара 1886. године, посланик Паул Зингер изнео је случај извесног члана радничког удружења у Берлину који се представљао под именом Раблотов (Rablottow), а касније је идентификован као полицијски агент по имену Шпринг (Spring). Он је деловао унутар Радничког окружног удружења за источни Берлин (Arbeiter-Bezirksverein für den Osten Berlins), где је, наступајући изразито радикално, у разговорима са појединим члановима подстицао раднике на изразу и употребу динамитских бомби. Када је разоткривен и избачен из удружења, установљено је да је био под директном контролом политичке полиције са адресом у Wilhelmstraße 36. Министар унутрашњих послова Путкамер је у почетку негирао оптужбе, али је већ сутрадан — 19. фебруара — потврдио да је Шпринг био државни агент. Афера је изазвала широку пажњу јавности; двојица радничких активиста који су учествовали у разобличавању агента (Кристиансен и Берндт) били су накнадно тужени за клевету, али током поступка није оповргнута ниједна кључна чињеница.³⁵⁰

Наведени случај није имао само оперативни, већ и политички значај. Већ наредног дана постао је предмет расправе у Рајхстагу. У седници од 19. фебруара 1886. године посланик Паул Зингер тврдио је да деловање политичке полиције не остаје на нивоу пасивног надзора, већ да обухвата и подстицање на кривична дела. Поводом истог случаја, министар унутрашњих послова Роберт фон Путкамер признао је да је један полицијски службеник заиста био инфилтриран у радничко удружење (Bezirksverein), али је одбацио тврдње да је наступао као провокатор. Зингер је, са друге стране, наводио да је агент подстицао чланове удружења на насиље и разговоре о изрази динамита, како би се створили аргументи за продужење Закона

³⁴⁷ Bernstein Eduard, *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist*, 118.

³⁴⁸ Thümmeler Heinzpeter, *Sozialistengesetz §28...*, 32.

³⁴⁹ Lidtke Vernon, *The Outlawed Party*, 242–244.

³⁵⁰ Bernstein Eduard, *Die Geschichte der Sozialdemokratie in Deutschland...*, 168–172.

против социјалиста. Путкамер се позвао на службени записник о саслушању агента. Према том документу, његов задатак био је искључиво надзор рада удружења. Министар је тврдио да се агент „увек понашао потпуно пасивно“ и да су оптужбе о подстицању на кривична дела „измишљотина и неистина“. Расправа је показала колико су се разликовала гледишта на улогу политичке полиције. Док су њени критичари тврдили да се служи провокацијама ради оправдања репресије, влада је инсистирала да је реч о легитимном средству надзора и превенције.³⁵¹

У наставку исте расправе полемика се више није задржавала само на случају Шпринга. Путкамер је тада бранио саме методе политичке полиције. Одбацио је оптужбе опозиције као неосноване, али је истовремено признао да полиција, у борби против злочина и „државноопасних агитација“, мора да користи и „необична средства“. У том смислу навео је и „шпијунажу“ и агенте провокаторе. Додао је да такве појаве „нису лепе“, али да се не могу у потпуности искључити. Истовремено је тврдио да су конкретне оптужбе о злоупотребама „потпуно нетачне или у најмању руку преувеличане“ и да ће сваки службеник који прекорачи овлашћења бити позван на одговорност. На ове речи уследиле су оштре реакције социјалдемократских посланика, уз добацивања „шпијун“ и „доушник“, док је владајућа већина Путкамерове изјаве поздрављала одобравањем. Тако је расправа о једном агенту прерасла у расправу о допуштеним границама политичког надзора.³⁵²

У јеку расправе у Рајхстагу 27. јануара 1888. године, Паул Зингер изнео је документацију о деловању пруских полицијских агената у иностранству. Као примере навео је Криста Хаупта (Christ/Christian Haupt) и Карла Шредера (Karl Schröder), који су годинама сарађивали са полицијом и били инфилтрирани у емигрантске и анархистичке кругове. Према изнетим наводима, њихова улога није се сводила само на прикупљање обавештења, већ су одржавали блиске контакте са лицима која су надзирали и активно учествовали у раду тих кругова. Због тога се у расправи поставило питање границе између полицијског надзора и подстицања на одређене поступке. Зингер је тврдио да пруска полиција „ствара сопствене злочинце како би оправдала прогон социјалдемократије“, док је Путкамер такве оптужбе одбацио, наводећи да су оваква средства „тужна, али неопходна нужност“.³⁵³

Открића која је Паул Зингер изнео у Рајхстагу нису остала без политичких последица. Из документације берлинске тајне полиције произлазило је да су поједини агенти у иностранству били подстицани да делују као провокатори. Зингер је, користећи документ који је доспео у његове руке из архиве Берлинске тајне полиције, објавио списак њених сарадника у иностранству. Међу њима су били и агенти упућени у Цирих и Женеви. Према достављеним упутствима, њихови претпостављени су их подстицали да се баве „прљавим занатом агената-провокатора“, односно да друге наговарају на извршење кривичних дела која би потом могла бити повезана са социјалистичким покретом. Као посебно упечатљив пример помињан је Шредер. Он је предводио састанак анархиста на ком су разматрани планови за нападе, а приликом претреса његовог стана у Цириху пронађен је сандук динамита. Ти подаци изазвали су велику пажњу. Утицали су и на расправу о новом „изузетном закону“, који је предвиђао могућност протеривања и лишења држављанства. На крају је та одредба избачена из нацрта

³⁵¹ *Stenographische Berichte des Deutschen Reichstags, 50. Sitzung, 19. Februar 1886, 1143–1145.*

³⁵² *Ibidem, 1148.*

³⁵³ Зингер је као први пример навео Криста Хаупта, који је годинама радио за берлинску полицију у Паризу и Женеви. Према документацији коју је изнео, добијао је упутства да се приближи руским и пољским емигрантима, инфилтрира у анархистичке кругове и стекне њихово поверење. За свој рад примао је новчану накнаду, као и средства за покретање приватног посла који му је служио као покриће. Као други пример наведен је Карл Шредер из Цириха, који је према сопственом признању од полицијског саветника Кругера (Krüger) примао између 200 и 250 марака месечно. Поред прикупљања информација, присуствовао је састанцима анархиста, набављао забрањену литературу и одржавао контакте са радикалним круговима. При претресу је код њега пронађена и кутија динамита из фабрике у Опладену. Ritter A. Gerhard (yp.), *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1914. Ein historisches Lesebuch, 5. Auflage, Göttingen, 1992, 236–239.*

закона. Министар унутрашњих послова Путкамер, који је подржавао предлог, претрпео је политички неуспех.³⁵⁴

У априлу 1889. године избила је такозвана „афера Волгемут“ (Wohlgemuth-Affäre), која је скренула пажњу јавности на методе деловања немачке политичке полиције у Швајцарској. Мулхаузенски полицијски инспектор Волгемут (Wohlgemuth), чије су активности биле делимично повезане са радом берлинског полицијског председништва, покушао је да придобије немачког социјалдемократу и кројача Јакоба Луца (Jakob Lutz) из Базела за шпијунске и провокаторске активности. Луц је ступио у контакт са Волгемутом и послао му такозвани „пробни извештај“, који није садржавао никакве значајне податке. Двојица су се поново састала 21. априла 1889. године у Рајнфелдену. Швајцарски окружни чиновник Баумер (Baumer), који је о томе био обавештен, одмах је ухапсио обојицу. Волгемут је током истраге, после дужег порицања, признао своју улогу. Савезни савет Швајцарске (Bundesrat) потом је 30. априла 1889. године наложио његово протеривање, наводећи да су његове активности угрожавале унутрашњу и спољну безбедност Конфедерације. Луц је убрзо потом поново ухапшен и 3. маја 1889. године такође протеран из Швајцарске. Власти су ту одлуку образложили тврдњом да је прихватио улогу агента провокатора и за то примио новчану накнаду.³⁵⁵

Иако су поједини грађански историчари Луца представљали као „социјалистичког мамца-шпијуна“ (Lockspitzel der Partei), за такве тврдње није навођен поуздан доказни основ. У појединим тумачењима афера Волгемут објашњавана је самим постојањем немачке политичке емиграције у Швајцарској, а не деловањем берлинске политичке полиције. Међутим, околности самог случаја упућују на другачији закључак. Волгемутов позив Луцу да подстиче извршење кривичних дела и навођење припадника радничког покрета на анархистичке насилне акте није остао само на нивоу реторике. Такви поступци нису били непознати ни у другим случајевима. Позиви на изазивање кривичних дела и подстицање радника на насилне акције представљали су један од начина борбе против социјалистичког покрета. Луц је зато прихватио Волгемутову понуду само привидно. Његов циљ није био сарадња са полицијом, већ да спречи провокацију и јавно разобличи покушај да буде наведен на издају сопствених уверења и шпијунирање блиских сарадника.³⁵⁶

Још од првих година примене Закона против социјалиста забележени су случајеви употребе агената провокатора од стране државних органа. Ипак, тек пред крај временског оквира важења закона такви случајеви злоупотребе полицијских овлашћења постали су један од главних аргумената социјалдемократа у расправама о његовом продужавању. Према појединим наводима, неке од најрадикалнијих анархистичких памфлета писали су управо државни агенти, међу којима су били Рудолф Аугуст Волф (Rudolf August Wolf) и А. Вихман (A. Wichmann). Њихова улога није се сводила само на прикупљање обавештења. Позивали су на насиље и доприносили ширењу сукоба унутар социјалистичког покрета. Један од њих је, током одсуства Јохана Моста, преузео и уређивање анархистичког листа Freiheit. Овај случај се касније често наводио као пример деловања полицијских агената у анархистичким круговима. Социјалдемократски аутори су га користили као аргумент да државни органи нису били ограничени на надзор, већ да су поједини њихови сарадници активно учествовали у ширењу и подстицању екстремистичких идеја.³⁵⁷

Наведени примери показују да полицијски надзор током важења Закона није био ограничен на прикупљање обавештења о деловању социјалдемократског покрета. Праћење појединаца, надзор јавних скупова, инфилтрација у радничка и синдикална удружења, као и употреба доушника и агената провокатора били су део мера које су државни органи примењивали према социјалдемократама. Истовремено, примери од Тесендорфових активности из седамдесетих година до афере Волгемут крајем осамдесетих година показују да

³⁵⁴ Bernstein Eduard, *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist*, 142–143.

³⁵⁵ Fricke Dieter, *Bismarcks Prätorianer...*, 256–257.

³⁵⁶ *Ibidem*, 258.

³⁵⁷ Gabriel Elun, *Assassins and Conspirators...*, 119.

таква пракса није била везана само за појединачне случајеве. Њени трагови могу се пратити током читавог периода примене Закона против социјалиста.

Део полицијских активности одвијао се изван граница Немачког царства. Полицијски агенти кретали су се у емигрантским и анархистичким круговима у Швајцарској, Француској и другим земљама. Успостављали су контакте са политичким емигрантима, учествовали у раду организација, а у појединим случајевима и у уређивању радикалне штампе. У пракси није увек било једноставно повући границу између надзора и непосредног утицаја на догађаје. Социјалдемократе су зато тврдили да поједини представници власти нису само пратили раднички покрет, већ да су настојали да га повежу са анархизмом и насиљем. По њиховом мишљењу, такви случајеви касније су коришћени као аргумент за наставак репресивних мера и продужење Закона против социјалиста.

6.7. Бизмарково социјално законодавство

Социјални закони и Закон против социјалиста примењивани су упоредо. Док су се репресивне мере односиле на социјалдемократску организацију и њене истакнуте чланове, држава је радницима истовремено нудила одређене облике социјалне заштите. Бизмарк од ових закона није очекивао само побољшање материјалног положаја радништва. По његовом мишљењу, они су могли да допринесу јачању везе између радника и државе и да ослабе привлачност социјалдемократског покрета. Због тога се социјално законодавство не може посматрати искључиво као мера социјалне политике. Оно је било и део шире државне политике усмерене ка ограничавању даљег јачања социјалдемократије.

Да социјално законодавство није имало искључиво заштитну функцију показују и циљеви које је сам Бизмарк везивао за ове мере. Он је отворено говорио да жели да „у маси сиромашних створи конзервативан дух који са собом носи осећај пензионог права“. Намера није била само ублажавање социјалних проблема, већ и јачање везе радника са државом, како би се умањила привлачност социјалдемократских идеја. Таква политика произлазила је из прилика које су пратиле убрзану индустријализацију. Бизмарк је, боље него већина његових савременика, уочио да се број радника непрестано повећава, док су сиромаштво и социјална несигурност постајали све израженији. Истовремено, мере предузете против социјалиста нису донеле резултат који се од њих очекивао. Социјалдемократски покрет није нестао, већ је задржао значајно место у политичком животу Царства. У овим околностима уведени су системи осигурања за случај болести, повреде на раду и старости. Радници су тиме први пут стекли извесан степен социјалне сигурности. Онај ко је због повреде остао без могућности да ради више није био у потпуности препуштен милости послодавца, а и радници без уштеђевине могли су да добију лекарску помоћ. За велики део радничког становништва то је представљало стварно побољшање животних услова.³⁵⁸

Бизмаркова настојања да се државном интервенцијом побољша положај радника имала су подршку и појединих владара немачких савезних држава. Баварски краљ Лудвиг II (Ludwig II) је у писму Бизмарку од 10. августа 1881. године изразио уверење да ће канцелар успети да створи финансијске и привредне основе неопходне за побољшање благостања немачких земаља, а нарочито положаја радника. Истовремено му је обећао сарадњу баварске владе у остваривању тог циља.³⁵⁹

Иако се у историографији понекад умањује Бизмаркова лична улога у настанку социјалног осигурања, Ритер сматра да без његовог упорног инсистирања ова законска решења не би била донета. Отпор је постојао и међу индустријалцима. Бизмарка нису првенствено покретали захтеви социјалних реформатора, нити тешке прилике у којима се

³⁵⁸ Hoffrogge Ralf, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland ...*, 78–81.

³⁵⁹ Bismarck Otto Fürst von, *Gedanken und Erinnerungen*, 373–374.

налазио део радништва. Више га је бринуло јачање радничког покрета. У томе је видео политички проблем. Социјалне мере зато нису требале само да ублаже последице индустријализације, већ и да ограниче утицај социјалдемократа и синдиката и да, заједно са већ постојећим репресивним мерама, учврсте везу радника са државом. Субвенције, осигурање за случај болести, повреде на раду и старости имали су у том погледу и ширу сврху. Од њих се очекивало да радничке слојеве постепено вежу за постојећи поредак и умање привлачност социјалдемократске агитације.³⁶⁰

Социјално законодавство из осамдесетих година XIX века није настало без претходника. Већ почетком седамдесетих година државни органи разматрали су питања која су касније постала важан део социјалне политике. У интерном акту пруске управе из 1873. године говори се о недостатку радне снаге у источним провинцијама, миграцијама становништва, пореској политици, индустријском развоју и мерама за подстицање насељавања. Документ показује да је држава и пре Бизмаркових социјалних закона настојала да утиче на кретање радне снаге и поједине друштвене и економске процесе.³⁶¹

И у области социјалног осигурања постојали су одређени претходници. Бизмаркови социјални закони нису настали на празном простору. Поједина решења ослањала су се на раније прописе, али су истовремено показала и њихове недостатке. Посебно је значајан Закон о осигурању одговорности из 1871. године. Његова примена није отклонила сукобе између радника и послодаваца, а у појединим случајевима их је додатно продубила. Истовремено, заштита је обухватала веома мали број људи. Све до почетка осамдесетих година здравствено осигурање било је доступно само ограниченом делу становништва.³⁶² У условима убрзане урбанизације и раста радничке класе, овакво стање постајало је све теже одрживо.

С друге стране, ни систем социјалне заштите није почињао од нуле. И пре доношења закона из осамдесетих година постојали су различити облици радничке самопомоћи, попут рударских каса (Knappschaften) и фабричких осигурања (Fabrikassen), који су радницима пружали заштиту, пре свега, у случају болести. Посебно је значајно што је здравствено осигурање било развијено у Пруској, у којој је живело око две трећине становништва Немачке. Због тога су овакви облици заштите имали значај који је превазилазио локалне оквире. Њихови корени сезали су још у раније фазе индустријализације, а најчешће су се сретали у рударским и индустријским областима као што су Рур, Шлеска и Саксонија.³⁶³

Ови облици осигурања нису уведени првенствено због јачања социјалдемократског покрета. Њихово ширење било је повезано и са интересима послодаваца. Од стабилније и дисциплинованије радне снаге очекивала се већа продуктивност, али и јача везаност радника за предузеће. Подаци показују да је и пре 1883. године у појединим индустријским гранама више од трећине радника већ било укључено у неки облик осигурања. Зато се тешко може говорити о потпуно новом систему створеном тек осамдесетих година. Феликс Керстинг (Felix Kersting) због тога указује да су реформе пре представљале проширење и уређење постојећих облика осигурања него њихово увођење од самог почетка.³⁶⁴ Њихов развој био је повезан и са старијом традицијом према којој држава није имала само задатак да одржава правни поредак, већ и да се бави појединим социјалним питањима.³⁶⁵

³⁶⁰ Berghahn Volker Rolf, *Imperial Germany, 1871-1918...*, 233.

³⁶¹ Документ не остаје само на општим разматрањима. У њему се предлажу финансијски подстицаји и пореске олакшице ради задржавања радника, као и мере за ублажавање недостатка радне снаге у пољопривреди. Разматра се и снижавање трошкова железничког превоза како би се олакшало економско повезивање источних провинција са другим деловима државе. Поред тога, пажња је посвећена развоју занатства и прерађивачке индустрије, као и регулисању сезонског рада и кретања радника. GStA PK, Rep. 120, Nr. 3, Bl. 19–22.

³⁶² Berghahn Volker Rolf, *Imperial Germany, 1871-1918...*, 232.

³⁶³ Kersting Felix, „Mimicking the Opposition: Bismarck’s Welfare State and the Rise of the Socialists“, Discussion Paper No. 448, Munich and Berlin, 2023, 8–9.

³⁶⁴ *Ibidem*, 8–9.

³⁶⁵ О постојању дуготрајне традиције државне одговорности за социјалну заштиту у Немачкој в. Герхарда Ритера. Према његовом тумачењу, схватање да држава не треба само да штити постојећи правни поредак већ и да води рачуна о животним условима становништва може се пратити још од верских и управних пракси XVIII века. Током

Средином седамдесетих година XIX века Бизмарк је све чешће износио предлоге економске политике засноване на јачој улози државе и преузимању контроле над појединим привредним секторима. Један од првих таквих предлога појавио се 1876. године, када је канцелар покренуо питање преношења пруске железничке мреже под контролу Рајха. О том питању расправљало се и на годишњем конгресу социјалдемократа у Готи, одржаном од 19. до 23. августа 1876. године. Делегати су готово једногласно одбацили идеју империјалне национализације железница, али нису били против државне својине као такве. Напротив, подржали су државно власништво на нивоу појединих савезних држава. У усвојеној резолуцији приватно власништво над железницама означено је као „неоправдан монопол“, док је истовремено изражена бојазан да би железнице под непосредном контролом Рајха могле служити „интересима класне и војне државе“. Због тога се њихово противљење није односило на сам принцип национализације, већ на начин на који је она била замишљена и на институцију која би је спроводила.³⁶⁶

Таква политика није била само последица тренутних политичких прилика. Везивала се и за Бизмарков поглед на државу. Мада се често представља као оличење ауторитарног државника, његов однос према социјалном интервенционизму био је сложенији. Као човек поретка, а уз то и припадник сеоског племства, показивао је поштовање према локалном самоуправљању. Није му била страна ни енглеска пракса. У њој је препознавао модел који почива на личној самосталности и постепеном развоју. У парламенту је говорио да је енглеска слобода „израсла из осећања мушке самопоузданости које се не боји вишег ауторитета“. С друге стране као канцелар Рајха, такве наклоности није могао увек да задржи. Сам је говорио о „објективним потребама историје“. Државник, по том схватању, не ствара ток времена нити га зауставља. Само се креће у њему и покушава да га усмери. У том оквиру се појављује и државна интервенција; не као питање личног уверења, већ као одговор на околности.³⁶⁷ Бизмарка историја памти као прагматичног политичара. Био је спреман да прихвати и идеје које су потицале од његових политичких противника, укључујући и социјалисте. Наравно, под условом да му не иду на штету и уколико су применљиве у пракси.³⁶⁸

Канцелар је настојао да изменом пореске основе унутар Царства утиче на постојеће политичке односе и ослаби либерални блок. Истовремено, увођење пензијског осигурања требало је да допринесе јачању везе радника са државом. Такве мере нису биле замишљене као замена за репресију предвиђену Антисоцијалистичким законом, већ као њена допуна.

Од социјалног законодавства очекивало се да радницима пружи одређени степен сигурности, али и да умањи привлачност социјалдемократског покрета. У том смислу, закони из осамдесетих година представљали су део шире политике којом је држава настојала да истовремено ограничи социјалдемократију и ојача сопствени друштвени ослонац.³⁶⁹

XIX века таква схватања добијају и јаснију теоријску основу. Роберт Мол (Robert von Mohl) повезивао је концепт правне државе са обавезом власти да обезбеди услове за пристојан живот грађана. Истовремено, код Хегела држава се појављује и као средство за ублажавање социјалних последица индустријализације, посебно у односу на економски зависне слојеве становништва. Међу ауторима који су ова схватања даље развијали посебно место имао је Лоренц Штајн (Lorenz von Stein). Ritter A. Gerhard, *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*, 3., erweiterte Auflage, München 2010, 67–69.

³⁶⁶ Lidtke Vernon, „German Social Democracy and German State Socialism 1876–1884“, *International Review of Social History*, Vol. 9, No. 2, 1964, 205.

³⁶⁷ Rothfels Hans, „Bismarck's Social Policy and the Problem of State Socialism in Germany“, *The Sociological Review*, Vol. 29, No. 2, 1937, 84–87, 91.

³⁶⁸ Бизмарк је изричито наглашавао да ће прихватити сваку меру која му се учини „исправном и спроводивом“, независно од њеног порекла, па и када долази од политичких противника, укључујући и социјалисте, уз став да држава треба да употреби своја средства како би, где је то потребно, обезбедила материјалну помоћ радницима. Poschinger Hans Ritter von, *Fürst Bismarck und die Parlamentarier...*, 140–141.

³⁶⁹ У историографији постоје различита тумачења карактера ових реформи. Док поједини аутори наглашавају њихову ограничену повезаност са концептом модерне социјалне државе, други указују на елементе који су били новина за своје време, попут обавезног учешћа осигураника, широког обухвата и јаче централизације управе. Отпор овим мерама долазио је пре свега из аграрних кругова, док су их крупна индустрија, произвођачи и

Прописи су образлагани потребом већег уплива државе у заштити грађана којима је потребна помоћ. Брига о сиромашним слојевима није представљана само као питање хришћанског начела и човекољубља. Уз то се наглашавала и одговорност државе према најугроженијим слојевима становништва. Држава није посматрана само као чувар постојећег правног поретка. Од ње се очекивало и да помогне онима који су се налазили у најтежем положају. Државна брига о сиромашнима и старима представљана је као наставак ранијих облика законске помоћи сиромашнима. При образлагању првог социјалног закона истицано је да се друштвене тешкоће не могу отклонити одједном. Решење је виђено у постепеном и дуготрајном суочавању са „социјалним питањем“. Друштвени разлози, међутим, нису били једини аргумент у прилог овим мерама. Бизмарк је социјално питање посматрао и из политичког угла. Подсећао је да се о њему расправља већ педесет година. После доношења Закона против социјалиста, на то питање су га непрестано подсећали и високи државни кругови. Истицано је и да је приликом доношења тог закона обећано да власт неће остати само на забранама, већ да ће предузети и позитивне мере ради отклањања „леgitимних узрока социјализма“. За Бизмарка је социјално питање било и политичко питање. Као и друга политичка питања, није било подложно „савршеном математичком закључку“.³⁷⁰

Бизмаркови социјални закони у јавности су представљани као значајан корак у заштити радника, али начин на који је требало да буду финансирани није у потпуности одговарао Канцеларовим првобитним плановима. Бизмарк је настојао да обезбеди пензије за случај болести, инвалидитета и старости, при чему је рачунао на доприносе послодаваца и учешће државе. Важну улогу у том систему требало је да има државни монопол на дуван (Tabaksmonopol). Међутим, тај предлог није прихваћен. Иако га је од 1878. године више пута јавно заступао и представљао као привремени корак ка потпуном монополу, за њега није успео да обезбеди већину у Рајхстагу. Током расправа вођених између 1878. и 1881. године више пута је наглашено да такав предлог неће бити прихваћен ни под којим условима.³⁷¹

Пензијски систем из 1889. године био је ново решење које је требало да обезбеди сигурност радницима у старости. Међутим, начин његовог финансирања није био једноставно уређен. Систем није био заснован на једном јединственом моделу финансирања. Пензије су се делом исплаћивале из текућих доприноса, али је истовремено постојао захтев да се стварају резерве за покриће већ стечених права. Такво решење произлазило је из самог начина на који је систем био постављен. Јавни, субвенционисани фондови и регионалне осигуравајуће агенције појављивали су се као посредници између државе, радника и послодаваца. Тако су у оквиру истог система били спојени различити начини финансирања и управљања осигурањем. Сам Бизмарк није био склон моделу који би се у потпуности ослањао на текуће приходе.³⁷²

Пензијски систем није био сложен само у погледу финансирања. Разлике су постојале и у његовој организацији. Социјално осигурање није било централизовано у Берлину. Од 1889. године функционисало је преко тридесет једне регионалне осигуравајуће агенције, које су представљале носиоце пензијског система и пратиле административну поделу Царства. Ни њихов положај није био једнак. Северне агенције подносиле су извештаје Империјалној осигуравајућој агенцији у Берлину, док су у Баварској, Бадену, Виртембергу, Саксонији и Хесену биле непосредно повезане са Министарством унутрашњих послова. Постојале су и друге разлике. Неке агенције деловале су претежно у пољопривредним крајевима, неке у индустријским срединама, а неке су обухватале оба типа подручја. То се одражавало на висину доприноса, финансијску стабилност и праксу одобравања пензија. Крајем деведесетих година уведен је механизам финансијског изједначавања између агенција.³⁷³

привредне коморе углавном подржавали, очекујући стабилнију и здравију радну снагу. Blackbourn David, *The Long Nineteenth Century. A History of Germany, 1780-1918*, Oxford, 1998, 346–347.

³⁷⁰ Dawson William Harbutt, *Bismarck And State Socialism...*, 111–113.

³⁷¹ Blum Hans, *Das Deutsche Reich zur Zeit Bismarcks...*, 430.

³⁷² Scheubel Beatrice, *Bismarck's Institutions: A Historical Perspective on the Social Security Hypothesis*, Tübingen, 2013, 89–94.

³⁷³ *Ibidem*, 100–101.

Жене нису имале исти положај у систему осигурања као мушкарци. Ако су радиле у занимањима обухваћеним осигурањем, биле су обавезне да плаћају доприносе за пензијско осигурање. Међутим, удајом су губиле право на пензију и уместо тога добијале повраћај уплаћених доприноса. Тај новац је често коришћен као мираз. Право на повраћај није припадало свакој осигураници, већ је било условљено одређеним периодом уплате. Због тога су поједине жене одлагале удају док не испуне прописани услов. У првим годинама примене закона то се одразило и на кретање броја бракова и рађања. Истовремено, удовице и сирочад нису имали право на породичну пензију.³⁷⁴

Званично, на страначким скуповима, попут конгреса у Копенхагену 1883. године, Бизмаркове мере су осуђиване као политички маневар. Али такви ставови нису били једнако прихваћени у целој странци. Чињеница да су социјалдемократски посланици, попут Бебела, одбацивали сваки компромис са влашћу у погледу државног социјализма, није мењала ту околност. Бернштајн је у преписци са Енгелсом више пута указивао да у странци постоји култ државе, нарочито међу бившим ласалијанцима. Код њих се јављала инстинктивна спремност да подрже сваку меру у којој се појављује „држава“, без обзира на њен садржај. Сличан став заузимао је и Хохберг (Karl Hochberg), приватни финансијер Кауцког и Бернштајна. Он је полазио од тога да социјалне реформе могу постепено припремити терен за социјалистичку државу. Ни монархија му у том смислу није била спорна, под условом да користи радницима. Поједини умеренији чланови нису у потпуности одбацивали сарадњу са државом. Неки су касније од тога одустали. Под притиском Енгелсове критике став је променио и Паул Зингер.³⁷⁵

У приватном писму из марта 1881. године, Енгелс замера што се у листу *Der Sozialdemokrat*, у исту раван доводе реформатори Тирго (Turgot), Некер (Necker) и Калон (Calonne) са Бизмарком, Адолфом Штекером (Adolf Stoecker) и Шефлеом (Schäffle). Само такво поређење показује да аутори не разумеју карактер ових политика. Енгелс је оштар према покушајима да се државне интервенције представе као социјализам. Та аргументација, по њему, прихвата став противника и ослања се на њихове претпоставке. Резултат, по њему, није ослобођење радништва, већ његово укључивање у постојећи поредак. Сличну линију критике, развија и Кауцки. Увођење социјалних реформи не посматра као знак снаге државе. Сматра да су то закаснили покушаји стабилизације поретка који показује знаке исцрпљености. Поређење са Француском уочи 1789. године посматра другачије од Енгелса. Као што реформе Тиргоа, Некера и Калона нису могле да спрече слом старог режима, тако ни савремене интервенције не могу да отклоне дубље противречности капиталистичког друштва. Могу их одложити, али не и решити. У том смислу, „државни социјализам“ није корак напред, већ знак пропадања постојећег система.³⁷⁶

Социјалдемократи нису прихватили Бизмаркове социјалне мере као стварну заштиту радника. Унутар покрета оне су често тумачене као покушај политичког „подмићивања“ радништва и средство за слабљење социјалистичке агитације. Такво гледиште делили су и поједини социјалистички интелектуалци. Франц Меринг полазио је од тога да без укидања репресивних мера, а пре свега Закона против социјалиста, не може бити ни стварних социјалних реформи. По његовом мишљењу, државна интервенција није решавала социјално питање, већ је служила очувању постојећег поретка и јачању везе радника са државом. Резултат, међутим, није био онакав какав је Бизмарк очекивао. Социјалистички покрет није ослабио. Напротив, наставио је да јача. Здравствене касе постале су један од ретких легалних

³⁷⁴ *Ibidem*, 116–119.

³⁷⁵ Lidtke Vernon, „German Social Democracy and German State Socialism...“, 216–218.

³⁷⁶ Енгелс своди Бизмаркову политику на „новац, новац, по трећи пут новац“ и критикује претварање радника у државне зависнике („принуда државних надређених уместо фабричких“). Кауцки те мере назива „закаснилим покушајем спасавања брода који тоне“ и „признањем банкрота модерне државе и друштва“. Engels Friedrich, „Friedrich Engels an Eduard Bernstein, London, 8. August 1882“..., 18–19; Salvadori Massimo, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution 1880–1938*, London, 1990, 22–23.

оквира у којима су радници могли да се организују и политички делују. Тако су мере које су делом биле усмерене на слабљење покрета помогле његовом опстанку у условима репресије.³⁷⁷

Бизмарк је очекивао да ће преко социјалног осигурања непосредније повезати раднике са државом. Међутим, систем није био организован онако како је првобитно замишљано. Уместо јединственог и централизованог решења, развио се низ различитих облика осигурања. Многе касе деловале су у локалним и струковним оквирима и располагале су одређеним степеном самосталности. Средства за њихов рад нису обезбеђивана само из државних извора, већ су се у великој мери заснивала на доприносима самих осигураника и послодаваца. Истовремено, снажан отпор изазивала је и сама идеја „државног социјализма“. Због тога се није развила она врста непосредне везе између радника и државе коју је Бизмарк прижељкивао.³⁷⁸

Упркос постојању ранијих облика социјалне заштите, кључни мотив Бизмаркове социјалне политике остаје политички.³⁷⁹ Део историографије указује на континуитет и прагматичну надградњу постојећих решења. Али у основи ових мера стоји настојање да се ограничи утицај социјалдемократа. Постојећи систем послужио је као погодна основа. Преко њега је држава могла да уведе нове механизме контроле, без отвореног ослањања на репресију. Социјална политика је тако добијала двоструку улогу. Са једне стране, нудила је одређени облик заштите, са друге је деловала као средство политичке стабилизације.

Социјално законодавство може се посматрати као једна од такозваних „меких мера“ усмерених против социјалдемократског покрета. За разлику од Закона против социјалиста, који се ослањао на забране и репресију, социјалним законодавством настојало се да се исти политички циљ постигне на другачији начин. Радницима су понуђени нови облици социјалне заштите и боља материјална сигурност. Истовремено се очекивало да ће такве мере временом ослабити привлачност социјалдемократских идеја и учврстити везу радника са државом.

Социјалисти су ту намеру углавном препознавали. Због тога су многи њихови истакнути представници Бизмаркове реформе сматрали покушајем политичког „подмићивања“ радништва. Међутим, унутар покрета није постојао потпун склад у погледу овог питања. Док су страначки лидери и поједини аутори наглашавали политичку позадину закона, многи радници су у свакодневном животу осећали корист од нових облика осигурања. Зато се питање није могло свести само на прихватање или одбацивање државних мера. Политичко неповерење према намерама власти постојало је упоредо са чињеницом да су поједине реформе доносиле стварно побољшање положаја дела радништва.

Развој догађаја није ишао онако како је Бизмарк очекивао. Покушај да се радници путем социјалних реформи удаље од социјализма није дао жељене резултате. Покрет је наставио да јача и после доношења ових закона. SAPD није била потиснута, нити су радници трајно везани за државу. И поред тога тешко је занемарити разлоге због којих су ови закони донети. Поред социјалне заштите, требало је да послужи и као средство у борби против даљег јачања радничког покрета.

6.8. Механизми друштвене контроле и дисциплиновања

³⁷⁷ Anderson Ivelin, *Čekić ili nakovanj*, 22; McDougall Glen, „Franz Mehring and the Problems of Liberal Social Reform in Bismarckian Germany 1884–90: The Origins of Radical Marxism“, *Central European History*, Volume 16, Issue 3, 1983, 238–240; Ritter A. Gerhard, *Soziale Frage und Sozialpolitik in Deutschland seit Beginn des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1998, 51–52.

³⁷⁸ Althammer Beate, *Das Bismarckreich 1871–1890*, 2. Auflage, Paderborn, 2017, 151.

³⁷⁹ У литератури се јављају и другачија тумачења, већ код савременика. Тако Вилијам Харбут Досон (William Harbutt Dawson), крајем XIX века, не полази од политичког мотива као главног. За њега је кључ у другој ствари. Бизмаркове мере везује за ранију пруску економску политику и правна полазишта из којих су израсле. У том оквиру, циљеве види пре као социјалне него политичке. Социјалну политику повезује и са схватањем државе као „хришћанске установе“ и њеном обавезом да брине о општем добру. Зато ове мере не чита као политички потез. Види их више као реакцију на економске промене и јачање колективних решења у односу на индивидуализам. Dawson William Harbutt, *Bismarck And State Socialism...*, 23–24.

Положај социјалдемократског покрета током важења Закона против социјалиста не може се разумети само кроз забране удружења, штампе и јавних скупова. Управо су те мере биле највидљивији део државне политике према социјалистима, али притисак на покрет није се на томе завршавао. Он се осећао и изван формалног правног оквира, у различитим ситуацијама свакодневног живота. Праћење политички неподобних лица, притисци у радној средини, неповерење према радничким окупљањима и настојања да се ограничи ширење социјалистичких идеја чинили су део ширег амбијента у којем су присталице покрета деловале. Под посматрањем нису биле само страначке организације и политички скупови. Пажњу власти привлачиле су и кафане, читаонице, радничка окупљалишта, певачка и друга друштва у којима су се социјалисти састајали и одржавали међусобне везе. У томе нису учествовали само полицијски и управни органи. Своју улогу имали су и послодавци, поједини свештеници, војна лица, ветеранска удружења, патриотске организације и део штампе. У таквом окружењу радници су често приказивани као политички опасан покрет чије деловање наводно угрожава државу и постојећи друштвени поредак.

Један од правних инструмената на које се државна репресија ослањала и пре доношења Закона против социјалиста био је Закон о удружењима. Одредбе овог закона у пракси су тумачене широко. Често и шире него што је то произлазило из самог текста. Позивајући се на његов члан 8, који је првобитно био усмерен на сузбијање оснивања огранака удружења, државни тужилац Тесендорф³⁸⁰ наложио је обуставу рада Општег немачког радничког удружења. До тога је дошло приликом покушаја премештања његовог седишта из Хановера у Бремен. Такав потез није имао чврст правни основ, али је у конкретним околностима послужио као средство интервенције. Сличне мере примењиване су и према другим радничким организацијама, уз претресе и забране окупљања. И пре 1878. године власти су на тај начин користиле постојеће прописе против радничког покрета.³⁸¹

Управне мере нису деловале изоловано. Пратиле су их и друге форме притиска. Понекад и оне које су биле на граници легалног, па и нелегалне. Након атентата уследила је кампања репресије у којој су коришћени и такозвани „прљави трикови“. Криминалистички инспектори су, према једном извештају, нудили деци алкохол и дуван како би од њих извукли информације о активностима њихових очева.³⁸² Поред управних мера, власти су користиле и кривичне поступке против припадника радничког покрета. Током 1874. године покренут је поступак против берлинског словослагача Хинша, који је на радничкој свечаности делио карте са одштампаном песмом, због чега је осуђен на годину дана затвора. Убрзо затим, најављено је и гоњење посланика Рајхстага Јохана Моста, који је исти текст уврстио у штампану збирку, а након заседања је и ухапшен и спроведен у Берлин. Овакви случајеви нису били усамљени. У првим месецима те године десетине припадника радничког покрета осуђене су због дела која су се кретала од „увреде власти“ до подстрекавања, при чему су казне временом попримале готово уобичајен карактер.³⁸³

Снага социјализма покрета није почивала само на странци и њеним органима. Важан ослонац представљала су и места на којима су се окупљали његови присталице и одржавале међусобне везе. То се, пре свега, односило на индустријске центре и радничка предграђа великих градова, као што су Берлин и Хамбург. У тим срединама постојала су компактна насеља са изразито пролетерским карактером. Радници су делили сличне услове живота и рада, па су временом стварали и препознатљив начин свакодневног живота. После посла,

³⁸⁰ Деловање Тесендорфа у овом периоду показује подређивање правних норми политичкој сврховитости. У допису од 10. децембра 1871. наглашава да „политичке сврховитости“ имају приоритет над законском репресијом. Крајем 1873. у Берлину је водио спор са Мадајем око забране ADAV-а, при чему су обојица наступали превасходно политички. Kampffmeyer Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, 12–13.

³⁸¹ Mehring Franc, *Historija njemačke socijalne demokratije IV*, 75.

³⁸² Blackbourn David, *The Long Nineteenth Century...*, 263.

³⁸³ Према подацима за 1874. годину, у Прусији је током првих седам месеци осуђено 87 припадника радничког покрета на укупно више од 210 месеци затвора, најчешће због увреде државних институција, подстрекавања или отпора властима. Mehring Franc, *Historija njemačke socijalne demokratije IV*, 73–75.

посебно мушкарци, тражили су предах од скучених станова и тешког рада у фабрикама. Кафане нису служиле само за дружење. Напротив, имале су важну улогу у формирању социјалдемократске свести. У њима су се читале социјалдемократске новине, размењивале информације и одржавали локални партијски састанци. Поред тога, постојала су бројна удружења. Певачка, гимнастичка, позоришна и бицикличка удружења била су различита по свом карактеру, али су окупљала углавном исти друштвени круг. Захваљујући њима, велики део слободног времена проводио се међу људима који су делили слична искуства и погледе.³⁸⁴

Упркос репресивним мерама, до 1890. године око Социјалдемократске партије Немачке постојала је разграната мрежа синдиката, потрошачких задруга, партијске штампе и различитих културних друштава. Значајну улогу имала су и гласила покрета, укључујући сатирични часопис *Der Wahre Jakob*. Ове активности нису служиле само практичним потребама чланства, већ су доприносиле стварању заједничког идентитета. То се огледало и у честој употреби појмова као што су *Arbeiter* (радник) и *Genosse* (друг). Током важења Закона против социјалиста поједина певачка, гимнастичка и друга културна удружења омогућавала су одржавање контаката међу присталицама покрета и онда када је непосредна политичка активност била ограничена. Значај оваквог рада наглашаван је и раније. Вилхелм Либкнехт је већ 1872. године у манифесту „Знање је моћ – моћ је знање“ истицао значај образовања радника, истовремено одбацујући утицај либералних и црквених образовних удружења.³⁸⁵

Притисак на SAPD није се испољавао само кроз законске и управне мере. Огледао се и у различитим облицима друштвеног и политичког деловања којима је отежаван њихов јавни наступ. На то указује и случај изборних услова из 1878. године, а тиче се ограничавање јавног политичког деловања и наступа социјалдемократских кандидата. Пример страначке борбе 1878. године сведочи о неравноправности социјалдемократских кандидата у политичком животу. Грађански и либерални кругови настојали су да изборним окупљањима дају заједнички правац, док су социјалдемократе на њима углавном остајале у другом плану. На либералним зборовима њиховим кандидатима најчешће није давана реч, а нису могли ни да организују сопствене изборне скупове. Ипак, и у таквим околностима освајали су приметан број гласова у појединим изборним окрузима. Освајање више од 900 гласова, упркос ограниченим могућностима јавног наступа, указује на постојање извесне подршке социјалдемократским кандидатима.³⁸⁶

У својим сећањима Игнац Ауер бележи да су социјалистички кандидати током изборних кампања били под сталним надзором полиције. Као пример наводи саски изборни округ Глаухау-Меране (Glauchau-Merane), где је раднички кандидат током парламентарних избора 1881. године био под непрекидним полицијским надзором. У селима га је пратио жандарм, а у градовима два униформисана полицајца који су га следиле у стопу „од јутра до вечери“, држећи растојање од десет корака. Таква пратња трајала је током читаве кампање. У Лајпцигу су власти заплениле изборни летак иако је, према Ауеровом сведочењу, био потпуно безазлен. Тек након избора признале су да би забрана „пред самим изборима била неефикасна“, па су одустале од њене примене.³⁸⁷

Надзор над радничким удружењима није спроводила само полиција. Управне власти добијале су податке и од приватних лица. О томе сведочи допис штампарије G. Reusche's Buchdruckerei из Лајпцига од 8. децембра 1885. године, упућен Краљевској окружној управи у Лајпцигу. У њему се говори о појединим радницима и њиховим везама са једним радничким удружењем. Наводи се да су неки радници и лица повезана са штампарским послом били у

³⁸⁴ Bonnell Andrew G, *Red Banners, Books and Beer Mugs...*, 151–152.

³⁸⁵ *Ibidem*, 153–154.

³⁸⁶ Према Бернштајну, уочи избора образован је грађански комитет састављен од различитих грађанских кругова са циљем да изборном покрету да јединствен карактер. На скупу од 12. новембра 1878. године у 33. комуналном изборном округу социјалдемократе су у већем броју протестовале против постављања либералног кандидата. Bernstein Eduard, *Die Geschichte der Sozialdemokratie in Deutschland*, 14.

³⁸⁷ Auer Ignaz, *Nach zehn Jahren...*, Bd. I, 75–77.

контакту са тим удружењем. Допис доноси податке о лицима која су у њему деловала, као и о њиховим везама са радницима запосленим у штампарији.³⁸⁸

Политичке идеје нису се шириле само кроз странку, синдикате и радничка удружења. У условима репресије појављивале су се и у књижевним текстовима, породичним листовима и другим публикацијама које на први поглед нису имале политички карактер. Тако се у популарном породичном листу *Glück auf!*, теме попут друштвеног положаја појединца, политичке подобности и односа према властима не износе кроз отворену политичку агитацију, већ кроз књижевне приче и приказе свакодневног живота. Такви текстови показују да су се и даље јавно појављивале теме које су власти сматрале спорним, али у облику који није био отворено политички. Због тога до санкција у пракси није само долазило због назива или жанра публикације, већ пре свега због њеног садржаја.³⁸⁹

У оквиру ових неформалних и идеолошких стратегија важну улогу имали су публицистички текстови и памфлети усмерени против социјалдемократије. Један такав пример представља спис објављен у Бреслау 1890. године под насловом „Социјалдемократија, њени узроци и њено сузбијање“. У њему се социјалдемократски покрет не приказује само као политички противник. Представљен је и као опасност за друштво, веру, морал и породицу. Социјалдемократија се доводи у везу са атеизмом, комунизмом и рушењем постојећег поретка, док се њени водећи представници, попут Бебела и Либкнехта, приказују као носиоци таквих идеја. Аутор истовремено прави разлику између „умерених“ радника, који настоје да побољшају свој положај, и радикалних елемената повезаних са социјалдемократским покретом. Овим другима приписује тежњу ка друштвеном преврату.³⁹⁰

Слични мотиви појављивали су се и у парламентарним расправама о Закону против социјалиста. У парламентарној расправи о продужењу предметног Закона од 19. фебруара 1886. године, уочљиво је да се, поред безбедносних и политичких разлога, у аргументацији појединих посланика појављују и елементи религијског карактера. У излагању посланика др фон Шлихтмана (Dr. von Schlieckmann), социјалдемократија се не представља искључиво као политички покрет, већ се доводи у везу са појавама које он описује као „безконфесионалне“, „безрелигијске“ и „дисидентске“. У том оквиру, супротстављање таквом покрету не своди се само на деловање цркве, већ подразумева и ангажовање државних органа. На тај начин, аргументација у прилог продужења закона излази из уско политичког оквира и повезује се са питањем очувања постојећег друштвеног поретка.³⁹¹

Током осамдесетих година XIX века у Немачком царству није се водила полемика само о социјалдемократији. У јавности је све више пажње привлачило и питање антисемитизма. У зиму 1880/81. године дотадашње антијеврејске идеје прерасле су у организованiji покрет. Његово средиште био је Берлин, одакле се агитација брзо ширила ка северним и источним провинцијама Пруске, али и у друге делове Немачког царства. У њему нису учествовали само студенти и присталице Адолфа Штекера. Међу његовим присталицама налазили су се и државносоцијалистички кругови, занатлије и делови средњих слојева. Јавни наступи били су

³⁸⁸ Sächsisches Staatsarchiv – Staatsarchiv Leipzig (SStA-L), Bestand Kreishauptmannschaft Leipzig, Nr. 261, *Acta, Vereine und Versammlungen betreffend*, Sect. II Bl. 64–73.

³⁸⁹ У причи „Incognito“, објављеној у породичном листу, књижевна радња има и јасну политичку димензију. Смештена је у малу средину у којој о нечијем угледу и напредовању не одлучују само личне способности. Важни су и ставови локалних власти и виђенијих људи. У разговорима ликова, посебно градоначелника и других представника локалне елите, појављује се питање може ли политичко опредељење бити препрека за добијање јавне службе. Из самог тока разговора види се да политичка неподобност није схватана само као лични проблем. Она је могла да утиче и на друштвени положај појединца. Прича сведочи колико је политичка лојалност значила у тој средини. GStA PK, I. HA, Rep. 77 (Ministerium des Innern), Tit. 437 B, Nr. 13 Bd. 4, Bl. 76–77.

³⁹⁰ „Атеизам, комунизам, република – то су три речи које означавају суштину социјалдемократије.“ У истом спису наводи се и да социјалдемократи све друге странке сматрају својим непријатељима. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStA PK), Berlin, I. HA, Rep. 89, Nr. 15264, *Acta des königl. Civil-Kabinetts, betr. Sozialdemokratie und Anarchisten*, Bd. I (1872–1882). Bl. 1–7. (у даљем тексту: GStA PK, I. HA, Rep. 89, Nr. 15264.)

³⁹¹ Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags, 7. Legislaturperiode, I. Session 1885/86, 50. Sitzung vom 19. Februar 1886, 1151–1154.

оштри и често праћени отвореним нападима на Јевреје. Едуард Бернштајн је писао да је сукоб између антисемита и њихових противника током 1881. године обележио политичку атмосферу Берлина, а да се наставио и наредних година. Када су антисемитски кругови почели да траже заштиту „поштеног немачког рада“ од наводне „јеврејске експлоатације“, социјалдемократски радници у Берлину јавно су иступили против такве агитације. Реакције на њу нису се ограничиле само на политичке скупове, већ и на културни живот. Тако је приликом обележавања стогодишњице смрти немачког просветитеља Готхолда Ефраима Лесинга (Gotthold Ephraim Lessing) његово име истицано као симбол толеранције и слободног мишљења.³⁹²

Осим цркве, у притиску на социјалистички покрет важну улогу имале су и војне структуре и удружења ветерана. Још пре ступања на снагу Закона власти у Дрездену забраниле су војницима посећивање локала које су посећивали социјалдемократе. Тиме се види да су такви кругови и раније посматрани као непожељан утицај на војску. Током прве зиме након доношења Закона министарства унутрашњих послова и рата вршила су притисак на саксонске власти да из удружења ветерана уклоне познате социјалисте. Тамо где то није било могуће, предлагало се распуштање читавих удружења. Резултати, међутим, нису били нарочито велики. Извештај из округа Борна показује да је од 21 удружења са укупно 2.111 чланова „готово свако“ имало припаднике или симпатизере социјалдемократа. Посебну пажњу власти су посвећивале већим градовима, нарочито Дрездену. Ширење социјалистичких идеја међу војницима и ветеранима изазивало је забринутост државних органа. Министар рата Саксоније Алфред фон Фабрис (Alfred von Fabrice) упозоравао је да је прикривено деловање социјалиста у касарнама опасније од отворене агитације. По његовом мишљењу, то је говорило о добро организованом и дисциплинованом раду социјалиста. Током 1883. године истицао је да војници намерно прикривају своја уверења како би избегли санкције и остали „невидљиви“. До 1887. године ветеранска удружења све чешће су укључивана у кампање подршке Бизмарковој политици и у изборну борбу против социјалдемократа. После изборних успеха SAPD 1884. и 1887. године надзор је додатно појачан. Пруско Министарство рата тражило је строжи надзор над ветеранским удружењима и оштрији однос према „непожељним“ утицајима. Иако ове мере формално нису биле усмерене искључиво против социјалиста, већ и против других политички непожељних струја, управо су они у јавности најчешће представљани као главни „унутрашњи непријатељи“ Рајха. Због тога су војне свечаности и ветеранска удружења временом добијали све израженију политичку улогу, далеко већу од неговања заједничког војничког искуства и традиције.³⁹³

Одржавање дисциплине у пруској војсци није се заснивало искључиво на формалним санкцијама. Важну улогу имали су и различити облици контроле понашања, инсценирања лојалности и понижавања појединаца. О томе сведочи и Аугуст Вининг (August Winnig), чији су записи корисни за разумевање односа пруске војске према социјалдемократима у последњим деценијама Царства. У књизи *Preußischer Kommiß. Soldatengeschichten* (1910), у којој се осврће на своје раније војничко искуство, Вининг описује злостављање регрута и произвољно кажњавање. Наводи и праксу унапред увежбаних аплауза и поздрава приликом царевог доласка на маневре. По његовом сведочењу, цар је код војника изазивао страх, али не и стварну приврженост. Официри су користили и различите обмане како би одржали привид

³⁹² Eckert Georg, *Die Braunschweiger Arbeiterbewegung unter dem Sozialistengesetz*..., 95–97.

³⁹³ Оваква пракса није престала са укидањем Закона против социјалиста. Почетком наредне деценије добила је и формалну потврду. Тако је 1891. године, за време канцелара Леа фон Капривија (Leo von Caprivi), уведена обавеза искључења чланова који не испољавају „љубав и оданост према цару и Рајху“. То је у пракси значило њихово удаљавање са војних свечаности и парада. На тај начин ветеранска удружења задржана су под ближим надзором, а лица која су сматрана политички непожељним постепено су потискивана из њиховог рада. Jakob Vogel, *Nationen im Gleichschritt. Der Kult der „Nation in Waffen“ in Deutschland und Frankreich, 1871–1914*, Göttingen, 1997, 217–218; Retallack James. *Red Saxony*..., 166–167.

успешности и дисциплине. Тако је на стрелишту уместо новајлија понекад наступао обучен каплар, како би резултати гађања изгледали боље него што су заиста били.³⁹⁴

Поред државне репресије, притисак на SAPD долазио је и од стране послодаваца. На политичко понашање радника утицали су преко економске зависности. Уочи избора 1887. године, индустријалац Егмонт Тилш (Egmont Tielsch) захтевао је од радника да напусте социјалистички клуб и да се обавезу да неће гласати за социјалдемократе. Уз то им је отворено претио отказом. Имена радника читана су јавно, а од њих се тражило да се усмено одрекну свог гласа. Када је такав приступ дао резултат, Тилш није одустао од мешања у изборно понашање запослених. Штампало је памфлете у којима је радницима објашњавао како треба да „разумно“ гласају. После избора поново су уследила упозорења да ће, у случају пада производње, међу првима без посла остати они који су се показали као непослушни. Слично се догодило и у Хамелну. Шеф рударске управе фон Детен (von Detten) бурно је реаговао на изборни успех социјалистичког кандидата. Гласове које су радници дали социјалдемократима није посматрао као обичан политички избор. Доживео их је као чин нелојалности и нарушавање односа који је, по његовом мишљењу, требало да постоји између радника и управе. Није било формалних казни, али је радницима стављено до знања шта се од њих очекује.³⁹⁵

Притисак на социјалисте није се ограничавао на забране удружења, новина и политичких скупова. Власти су пажљиво пратиле и радничке штрајкове. У априлу 1886. године министар унутрашњих послова Роберт фон Путкамер издао је наредбу познату као *Streikerlass*. У њој се наглашава да државни органи не смеју стати ни на страну послодаваца ни на страну радника. Истовремено, полицији су остављене широке могућности за интервенцију. Путкамер је као проблем истицао покушаје да се на железничким станицама утиче на раднике доведене из других места, као и притиске на оне који су настављали да раде током штрајка. Полиција је могла да их штити, да забрани приступ појединим местима и да удаљи лица која се не повинују њеним наређењима. Према Путкамеру, иза појединих штрајкова стајало је више од спора око надница и услова рада. Он их је доводио у везу са социјалдемократском агитацијом и настојањем да се продуби сукоб између радника и послодаваца. Такви штрајкови у наредби су означени као предмет посебне пажње државних органа.³⁹⁶

Поред појединачних притисака послодаваца, попут оних у случајевима Тилша и фон Детена, постојао је и другачији приступ. Није се заснивао на поступцима појединих власника фабрика, већ на њиховом организованом деловању. Крајем јануара 1889. године Управни одбор Леворајнског удружења за опште добро (Linksrheinischer Verein für Gemeinwohl – удружење индустријалаца са леве обале Рајне) упутио је циркулар својим члановима. У њему их позива да у оквиру фабрика оснују „савете старца“ (Ältestenkollegien). Идеја није била нова, али је том приликом препоручена свим члановима удружења. У образложењу се полази од промена које је донела машинска индустрија. Са једне стране, она је радницима омогућила одређене материјалне погодности. Са друге, изменила је услове рада и свакодневног живота. Велики број радника на једном месту, све ређи непосредни контакт између власника и запослених и постепено нестајање старих занатских односа створили су, по мишљењу аутора циркулара, окружење у којем су се лакше ширили сукоб и незадовољство.³⁹⁷

³⁹⁴ Bonnell Andrew G, *Red Banners, Books and Beer Mugs...*, 106–107.

³⁹⁵ Детаљније о случају Егмонта Тилша, укључујући читање имена радника, захтев за усмено одрицање од гласа и накнадну изборну агитацију путем памфлета, вид. Anderson Margaret Lavinia, *Practicing Democracy*, 200–203. О сличном притиску у случају фон Детена у Хамелну, где је изборни резултат тумачен као „издаја“ и „раскид поверења“ између радника и управе, вид. *Ibidem*, 203–205.

³⁹⁶ У наредби се, уз позивање на чл. 122–125. и 140. Кривичног законика, предвиђа и могућност примене мера из §28 Закона против социјалиста против лица за која се сматрало да угрожавају јавни ред и безбедност, укључујући и вође појединих штрајкова. Ignaz Auer, *Nach zehn Jahren*, Bd. I, 102–105.

³⁹⁷ Henning Hansjoachim и др. *Quellensammlung zur Geschichte...*, Nr. 95, 360–368.

У том контексту, савет старца добија више функција. Требало је да допринесе одржавању реда и „добрих обичаја“, али и да посредује у односима између радника и послодаваца. Предвиђено је да прати примену фабричког реда, да учествује у решавању спорова, као и да реагује на појаве које се сматрају недоличним или штетним по дисциплину. Истовремено, овом телу се даје и шира улога. Укључује се у питања која се тичу услова рада и социјалне заштите радника, укључујући и функционисање добротворних установа у оквиру фабрике. Посебно је наглашена могућност оснивања и повезивања са радничким помоћним фондовима. Статут предвиђа и укључивање повереника из редова радника (Vertrauenspersonen). Њихова улога је да олакшају спровођење одлука и одржавају везу између управе и радничког колектива. Иако се у тексту помињу и практичне користи оваквог уређења, у први план се ставља његов морални ефекат. Савет старца није требало само да решава практична питања у фабрици. Од њега се очекивало и да утиче на понашање радника, да ублажава сукобе и да учвршћује постојеће односе унутар фабричке заједнице.³⁹⁸

Овакви покушаји нису били ограничени само на фабричко окружење. У исто време оснивана су и удружења која су деловала међу радницима, али ван самих предузећа. Уклањање постојећих радничких удружења није значило и одустајање од организованог рада у социјалној сфери. У условима забране социјалдемократских организација појављивала су се удружења која нису наступала као политичке организације, већ су своју делатност представљала као рад на побољшању положаја радништва. Један такав пример представља удружење „Concordia“. Према његовом статуту, предвиђено је оснивање школа, библиотека и потрошачких задруга, као и болничких и помоћних фондова. Удружење је требало да посредује и при запошљавању радника. У његовом програму посебно се истичу сарадња са послодавцима и морално васпитање радника, док се политичка питања уопште не помињу.³⁹⁹

Надзор није обухватао само удружења, скупове и штампу. Предмет интересовања државних органа били су и поједини облици радничког културног живота, укључујући певачка друштва, прославе и песме повезане са социјалдемократским покретом.

У Брауншвајгу је и раднички хор „Liederkrantz“, основан у септембру 1878. године, брзо привукао пажњу власти. Премда је деловао као певачко друштво, власти су га посматрале као наставак забрањеног радничког хора „Arbeiter-Gesangverein“. На једној „породичној вечери“ у хотелу „Angleterre“ у децембру 1878. године хор је извео песму „Die Zillertaler“ из Неслерове оперете. Полиција је у том наступу видела прикривени протест и убрзо је уследила забрана. У марту наредне године „Liederkrantz“ је поново наступио, овога пута изводећи делове Хајдновог ораторијума *Die Jahreszeiten*. То је поново привукло пажњу надлежних органа. Покренут је поступак, а председник хора Лудолф (Ludolph) у жалби је тврдио да друштво нема политички карактер. Његови наводи нису прихваћени и забрана је остала на снази.⁴⁰⁰

Током важења Закона музика и песма имале су важну улогу у радничком покрету. Власти су то разумеле и третирале су радничке песме као облик политичке комуникације и пропаганде. Зато су песмарице сматране „социјалистичким публикацијама“ и биле предмет забрана, претреса и заплена. Радничке песме нису имале за циљ теоријско образлагање

³⁹⁸ *Ibidem*, 360–368.

³⁹⁹ Статут даље прецизира да удружење делује и кроз подстицање образовања послодаваца ради успостављања одговарајућих установа за раднике, као и кроз иницирање и повезивање посебних организационих облика који треба да спроводе ове циљеве (§2 б). Предвиђено је и покретање сопствених иницијатива „од стране самог удружења“, уколико се за то укаже потреба (§2 ц). У надлежности удружења налазило се и представљање интереса пред јавним властима (§2 д). Према статуту, управљање је поверено централном одбору од 30 чланова са правом кооптације (§5), док је извршне послове водио ужи одбор (§7). Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStA PK), Berlin, I. HA, Rep. 87 (Ministerium für Landwirtschaft, Domänen und Forsten), ZB, Nr. 202, *Die sozialdemokratischen Bestrebungen*, 1878–1886 (Secreta, Central-Bureau). Bl. 108–109.

⁴⁰⁰ Приликом разматрања жалбе, комисија Рајха је закључила да „Liederkrantz“ представља наставак већ забрањеног радничког хора. Указано је на континуитет у организацији: исту салу, исту управу и исте песмарице. У полицијском претресу од 29. марта пронађене су социјалдемократске публикације, као и песме означене као „социјалдемократске тенденције“. Ови елементи послужили су као основ за коначну забрану делатности друштва. Eckert Georg, *Die Braunschweiger Arbeiterbewegung unter dem Sozialistengesetz*..., 54–56.

социјалистичких идеја. Њихова основна функција била је окупљање присталица покрета и јачање осећаја заједништва. Због тога су радничке песме привлачиле пажњу полиције. Полиција је ишла дотле да је на јавним прославама допуштала инструменталну музику, али не и певање. Та пракса није нестала ни након укидања Закона, што потврђује и каснији пример. У Франкфурту су, на Први мај 1893. године, два тајна агента прекинула наступ радничког хора „Lassallia“, уз претњу да ће скуп бити распуштен ако се певање настави. Истовремено, унутар самог покрета, песме су имале и ритуалну функцију. „Arbeiter-Marseillaise“, настала 1864. године, извођена је на завршетку готово свих социјалдемократских конгреса од 1875. до 1914. године. Тако је постала један од препознатљивих симбола социјалдемократског покрета. Поједине песме имале су и изразито провокативан тон. Песма „Wir sind die Petroleure“ из 1878. године, настала у време доношења Закона, користила је сарказам и алузије на комунарке из Париза.⁴⁰¹

Мере размотрене у овом поглављу нису биле тако упадљиве као забране удружења и новина, масовни претреси, хапшења или примена §28 Закона против социјалиста. Управо због тога њихов значај се често теже уочава. Док су мање опсадно стање, забране организација и судски поступци представљали отворене облике репресије, многе од овде анализираних мера деловале су тише и мање приметно. Полицијски надзор кандидата током избора, прикупљање података преко приватних лица, притисци послодаваца на раднике, настојања да се под контролу ставе ветеранска удружења, радничка друштва, хорови и друге форме окупљања нису нужно онемогућавали деловање социјалдемократа, али су га чинили тежим и неизвеснијим. За разлику од забране која је одмах прекидала рад организације, ове мере су деловале дугорочно и настојале да ограниче простор у којем се покрет развијао. Њихов циљ није био само кажњавање већ и надзор, изолација и постепено слабљење социјалдемократског утицаја у радној средини, војсци, локалној заједници и свакодневном животу. Посматране заједно, оне показују да борба против социјалдемократије није вођена искључиво путем закона и полицијских овлашћења. Стратегија сузбијања социјалистичког (радничког) покрета подразумевала је учешће послодаваца, војних кругова, ветеранских удружења, дела штампе и различитих локалних ауторитета (државних чиновника). Због тога се стварни домет репресије током важења Закона против социјалиста не може мерити само бројем забрањених удружења, новина или протераних лица, већ и ширином настојања да се социјалдемократски покрет потисне из што већег броја друштвених области.

⁴⁰¹ Радничке песме у овом периоду функционисале су као средство политичке комуникације и унутрашње кохезије покрета. Песмарице су често штампане у малом, цепном формату, без увода и јасних политичких обележја, како би се лакше избегли полицијски претреси. Истовремено, поједине песме, попут поменуте „Wir sind die Petroleure“, користиле су иронију и алузије како би изразиле ставове који се нису могли увек изнети отворено. О широј улози песама у радничком покрету и њиховој рецепцији од стране власти вид. Lidtke Vernon, Ginsburg Hans Jakob, „Lieder der deutschen Arbeiterbewegung, 1864–1914“, *Geschichte und Gesellschaft*, 5 (1979), 56–59, 64–69.

7. ПРЕСТАНАК ВАЖЕЊА ЗАКОНА И БИЛАНС ЊЕГОВЕ ПРИМЕНЕ

Примена Закона против социјалиста у Немачком царству није била уједначена. У великој мери зависила је од политичких прилика и односа власти у појединим савезним државама. Оштра репресија спровођена је нарочито у Берлину, Хамбургу и Лајпцигу. Огледала се кроз полицијска гоњења, протеривања и стални притисак на егзистенцију социјалистичких активиста. У државама попут Бадена пракса је била знатно умеренија. Примена закона мењала се и током времена. Након 1881. и 1883. долази до извесног ублажавања, познатог као „блага пракса“. То није значило престанак репресије, али је њен интензитет био мањи него у првим годинама након доношења закона. После 1886. следи ново поопштравање, овога пута кроз већи број кривичних поступака и осуда. Иако су казне биле бројне и често дуготрајне, у поређењу са репресалијама након Париске комуне оцењиване су као „дечја игра“.⁴⁰²

Посебан облик репресије у примени Закона односио се на лица која су већ била евидентирана као политички непоуздана. За наставак полицијског надзора није било неопходно да поново учествују у политичким активностима. Њихова ранија повезаност са социјалдемократским круговима била је довољан разлог да остану под надзором. То је подразумевало праћење кретања и боравка, као и контролу контаката и јавног деловања.⁴⁰³

Из службеног акта састављеног у Лајпцигу 10. новембра 1889. године види се да је Краљевска окружна управа у Лајпцигу, на основу §28 Закона, водила евиденције о лицима обухваћеним мерама предузетим у оквиру његове примене. Акт садржи два међусобно повезана прегледа. У првом, ужем прегледу, забележени су појединачни случајеви за период од 1881. до 1889. године. Обухваћена су 52 лица: 32 у 1881, 2 у 1882, 5 у 1886, 6 у 1887, 4 у 1888. и 3 у 1889. години. Поред тога, издвојене су и посебне групе од 5, 13 и 8 лица, које су у самом акту означене као категорије повезане са напуштањем подручја, полицијским надзором и повратком. Након тога следи шири збирни преглед који је Краљевска окружна управа водила у својству земаљске полицијске власти. Он не представља засебну евиденцију, већ обједињени преглед свих лица обухваћених мерама по §28 на подручју Лајпцига. У њему је за период 1881–1889. евидентирано укупно 155 лица: 72 у 1881, 17 у 1882, 6 у 1883, 4 у 1884, 3 у 1885, 13 у 1886, 24 у 1887, 8 у 1888. и 8 у 1889. години. За свако лице наведено је и место боравишта у тренутку предузимања мере. Од укупног броја, 102 лица налазила су се у Лајпцигу, 51 на подручју окружне управе, док су по једно лице евидентирани у Минхену и Оранијенбауму. Акт садржи и податке о њиховом накнадном статусу. Забележено је 12 преминулих лица, 22 лица којима је одобрен повратак и 46 лица која су се и даље налазила под полицијским надзором. Преостала лица била су обухваћена другим мерама предузетим у оквиру примене §28.⁴⁰⁴

Током важења Антисоцијалистичког закона, владајући кругови су упорно истицали следећи аргумент. У примени закона највећи успех није био у градовима, већ на селу. Закон је спречио продор социјалдемократских идеја у руралне средине. Ту линију је најдоследније заступао пруски министар унутрашњих послова Путкамер. Од говора у Рајхстагу 1882, преко поверљивог писма Бизмарку 1885, па до извештаја из 1887, понављао је исто упозорење. Без закона би, по његовој оцени, уследио „колосалан“ раст покрета. Социјалдемократске „заблуде“ продрле би и на село. Он је то приписивао начину примене закона. „Енергична и промишљена“ примена, како је истицао, омогућила је да се одржи јавни ред. Још важније – да се спречи да социјалдемократија ухвати чвршће упориште у руралним областима. Слично су

⁴⁰² Nipperdey Thomas, *Deutsche Geschichte...*, 356.

⁴⁰³ Sächsisches Staatsarchiv – Staatsarchiv Leipzig (SSStA-L), Bestand *Amtshauptmannschaft Leipzig*, Nr. 2586, *Acten der Königlichen Amtshauptmannschaft Leipzig*, Bl. 3–8.

⁴⁰⁴ Из самог распореда грађе види се да је ужи преглед од 52 лица вођен као евиденција појединачних случајева, док преглед од 155 лица представља збирни приказ примене §28 на подручју Лајпцига. Оба списка налазе се у оквиру истог акта и односе се на различите нивое евидентирања, због чега се њихови подаци не могу непосредно поредити. SSStA-L, Nr. 245, Bl. 256 – 258.

писали и конзервативни кругови. *Kölnische Zeitung* и фон дер Голц (von der Goltz) закључују да је агитација на селу ограничена. У томе су видели доказ да је друштвени поредак заштићен. Са друге стране, социјалистичка штампа је овакве оцене тумачила другачије. Лист *Der Sozialdemokrat* у томе види отворену намеру. Циљ је, по њему, био да се сеоски радници задрже у полуфеудалним односима и да им се ускрати свест о сопственим интересима.⁴⁰⁵

Већ у раним годинама примене Закона појавили су се знаци да његови резултати нису били онакви какве су власти очекивале. У извештају из новембра 1883. године, који потиче из берлинске управе, наводи се да социјалдемократски покрет, упркос вишегодишњој репресији, није разбијен. Покрет је наставио рад у измењеним условима. Посебно се истиче да је организациони центар у великој мери премештен у иностранство (Копенхаген) одакле се одржавају везе са унутрашњим мрежама у Немачкој. Истовремено, покрет наставља да делује и у илегалним условима, користећи различите канале. Штампани материјал се уноси из иностранства и тајно шири међу присталицама. Према подацима из извештаја, у Берлину је заплењено око 1.200 примерака илегалне штампе, укључујући новине и летке. У извештају се истовремено наводи да постојеће мере треба задржати и продужити, јер деловање покрета није било сузбијено.⁴⁰⁶

Деловање социјалдемократског покрета није било ограничено на територију Немачке. Напротив, његови припадници и присталице били су активни и ван граница Царства. О томе сведочи и једно „Отворено писмо“ (потписано са „Doctor Noth“) упућено Бизмарку из Њујорка крајем 1870-их година. У њему аутор оштро критикује политику немачких власти према социјалдемократима и указује на везе које су постојале између радничких кругова у различитим земљама. Посебно се помињу контакти са Паризом и Сједињеним Америчким Државама, као и утицај организација повезаних са Интернационалом. Писмо тако пружа увид у везе које су социјалдемократски кругови одржавали ван Немачке.⁴⁰⁷

Међународне везе нису се сводиле само на организационе контакте и емигрантске кругове. Подршка је повремено добијала и шири политички и материјални карактер. Прекоатлантска мрежа подршке која је немачком покрету обезбеђивала политичку солидарност и финансијску помоћ, формирала се већ у првим годинама примене Закона. Наиме, Закон против социјалиста није изазвао реакције само унутар Немачког царства. Током 1880. године Карл Маркс је у писму америчком новинару Џону Свинтону (John Swinton) указивао да репресија није уништила социјалдемократски покрет, али да му је наметнула огромне материјалне трошкове. Према информацијама које је добијао из Немачке, било је неопходно обезбедити помоћ породицама погођеним полицијским мерама, одржавати преосталу страначку штампу и финансирати тајне канале комуникације. Због тога су се немачки социјалисти све више ослањали на помоћ симпатизера у иностранству. Маркс је позвао Свинтона да у Сједињеним Америчким Државама организује прикупљање новчаних прилога и јавне скупове подршке, сматрајући да би такве акције имале и политички и материјални значај. Иако нема поузданих доказа да је Свинтон спровео ову иницијативу у

⁴⁰⁵ Schaaf Fritz, *Der Kampf der deutschen Arbeiterbewegung*..., 218–219.

⁴⁰⁶ Извештај наводи да су везе са иностранством одржаване посредством појединаца који су служили као посредници између руководства у иностранству и локалних група у Немачкој. Поред преношења информација, преко тих веза вршена је и размена штампаног материјала, који је након уношења у земљу дистрибуиран даљим каналима ван непосредног полицијског надзора. NStA WF, 12 A Neu Fb. 5, Nr. 6226/2, Bd. 2, Bl. 3–8.

⁴⁰⁷ Отворено писмо упућено немачком канцелару настало је у емиграцији. У самом тексту наводи се да је писмо „састављено у Њујорку (New York), Essex Street“, поводом скупа означеног као „Julifest 1879“, што показује да је аутор деловао ван Немачке. У писму се помиње и Међународна лига („International-Liga“), као и контакти који обухватају Париз, Лондон и Сједињене Америчке Државе. Аутор истовремено оштро критикује политику немачких власти према социјалдемократији и описује је као пуку „негацију права“. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStA PK), I. HA Rep. 77, Tit. 437 B, Nr. 1, Bd. 2, *Berichte der Regierungspräsidien über die Sozialdemokratie*, 1879, Bl. 53–65.

обиму који је Маркс очекивао, у америчкој јавности су се убрзо појавили протестни скупови и акције прикупљања средстава за помоћ жртвама Бизмаркове политике.⁴⁰⁸

Организованији облик те подршке развио се кроз немачку емиграцију у Сједињеним Америчким Државама. Почетком 1879. године Социјалистичка радничка партија Америке формирала је посебан фонд за помоћ прогнаним немачким социјалистима, са намером да им омогући пресељење у САД и обезбеди запослење након доласка. Значај америчке подршке препознат је и у самом руководству SAPD. На првом илегалном конгресу странке одржаном у Вајдену 1880. године донета је одлука да се у САД пошаље посебна делегација ради информисања немачко-америчких радника о последицама Закона против социјалиста и прикупљања средстава за страначки рад и предстојеће изборе за Рајхстаг. Делегацију су чинили Фридрих Вилхелм Фриче и Луис Х. Фирек, који су током 1881. године обишли више америчких градова и учествовали на скуповима подршке.⁴⁰⁹

У мају 1889. године избио је највећи раднички штрајк који је Немачко царство до тада доживело. За неколико дана више од 90.000 рудара из Рурске области обуставило је рад, а убрзо су им се придружили и рудари из других крајева, тако да је готово целокупна производња угља била паралисана. Социјалдемократи нису покренули овај штрајк нити су њиме руководили. До њега је дошло због незадовољства рудара условима рада и висином надница. После сукоба са полицијом власти су ангажовале и војску, при чему је било погинулих и рањених. Упркос крвавим епизодама и размерама покрета, штрајк је углавном протекао мирно. Захтеви рудара наишли су на извесно разумевање у јавности, а њихова делегација примљена је и код цара Вилхелма II. Цар је послодавцима препоручио да прихвате део радничких захтева. Његово држање током штрајка додатно је заоштрио неслагања са Бизмарком око односа према радничком покрету.⁴¹⁰

У радничкој штампи, лист *Sozialdemokrat* објавио је извештај о великом рударском штрајку у Рајнској области и Вестфалији 1889. године, у коме је учествовало око сто хиљада рудара. Према писању листа, рудари су се масовно укључили у штрајк и супротставили послодавцима. Како се штрајк ширио, власти су упутиле војску у рударске крајеве. Иако су се радници, према извештају, углавном понашали мирно, војска је у више наврата отварала ватру на окупљене. У Бохуму су том приликом смртно погођена двојица случајних пролазника: месар и фабрички радник. До 11. маја укупно је страдало око петнаест особа, а рањено двадесет, међу њима и жене и деца. Раднички захтеви били су умерени: укидање неправилности у мерењу и испоруци угља (Unfug), повратак на осмочасовну смену и повећање надница најмање за 15% услед раста цена угља. У извештају се такође одбацују тврдње да је штрајк био подстакнут из иностранства.⁴¹¹

У извештају начелника берлинске полиције од 22. новембра 1889. године истиче се да је социјалдемократски и револуционарни покрет ојачао у односу на претходне године. У истом извештају наводи се и да се јаз између радничке класе и осталих друштвених слојева продубио. Раст незадовољства радника, подстакнут њиховим тешким политичким и економским положајем, заснивао се на уверењу да никакво побољшање неће доћи „одозго“, већ једино сопственом борбом и организацијом. Тај дух отпора испољавао се у све широј појави радничких удружења и синдиката, као и у настојању да се успоставе међународне везе између радничких покрета. Последњих година, а нарочито 1889, учестали су штрајкови и бојкоти послодаваца који су достигли неслућене размере, што је полиција схватала као доказ продора социјалдемократске агитације у дубину радничких редова. Премда се није могло утврдити у којој је мери партија непосредно организовала те протесте, било је очигледно да је њена идеологија постала део радничке свести. *Der Sozialdemokrat* представио је велике штрајкове у Вестфалији, Шлеској и Саксонији као природни израз дубоких противуречности модерног

⁴⁰⁸ Foner Philip, „Protests in the United States against Bismarck's Anti-Socialist Law“, *International Review of Social History*, Vol. 21, No. 1 (1976), 30–31.

⁴⁰⁹ *Ibidem*, 35, 44–45.

⁴¹⁰ Althammer Beate, *Das Bismarckreich...*, 154.

⁴¹¹ Scherer Peter (yp.), *Der Kampf gegen das Sozialistengesetz...*, 99–103.

капиталистичког друштва, које неминовно производи класну борбу. Социјалдемократија, наводи се у извештају, није створила те супротности, већ их је само разобличила и учинила видљивим радницима.⁴¹²

Како су године пролазиле, постајало је све очигледније да изузетне мере не дају резултат. После неколико година примене Закона (и) пруска влада је морала да констатује да социјалдемократија није сломљена. Закон није постигао оно због чега је донет. Сличан тон има и извештај берлинског полицијског врха из новембра 1889. Он бележи да су се класни сукоби заострили. Истовремено, социјалдемократија се учврстила. По његовој оцени, заузима водеће место међу сродним странкама у Европи. Њени лидери уживају велико поверење. Утицај странке се шири, а све више радника улази у покрет. И други показатељи иду у истом правцу. Синдикати јачају, а партија је активна и на локалном нивоу, у општинској политици. Критика система долази и из парламента. Вођа Центра, Виндтхорст, јасно каже да закон није донео спас, већ штету, и да се показао као неефикасан.⁴¹³

Крај Закона против социјалиста убрзао се крајем 1889. и почетком 1890. године. Бизмарк је покушао да у Рајхстагу обезбеди његово продужење, при чему је нови предлог предвиђао још шира овлашћења политичке полиције. У расправи су Август Бебел, Вилхелм Либкнехт и Паул Зингер отворено иступили против закона, наводећи бројне примере злоупотреба берлинске полиције. Одлучујући преокрет уследио је 25. јануара 1890. године, када је у трећем читању већина од 167 посланика гласала против владиног предлога, док је 98 било за. Тиме је постало јасно да закон неће бити продужен и да ће престати да важи 30. септембра 1890. године. Истовремено су уследиле и промене у самом полицијском апарату: шеф берлинске политичке полиције Херман Кригер (Hermann Krüger), једна од кључних личности у прогону социјалиста, смењен је 1. јула 1890, а 1. октобра исте године пензионисан. Његово уклањање са функције показује да је престанак закона пратио и крај једног начина полицијског деловања према социјалдемократији.⁴¹⁴

Уочи избора у фебруару 1890. године, у немачком политичком животу доминирала су два питања: да ли ће Закон против социјалиста поново бити продужен, и какве ће последице донети предстојеће гласање за Рајхстаг. Бизмарк је инсистирао на његовом пооштравању или трајном увођењу изузетних одредби у кривични законик. Међутим, чак ни унутар сопствене коалиције није имао пуну подршку. Противљење либерала и колебљивост умерених конзервативаца довели су до тога да предлог о продужетку закона 25. јануара 1890. не добије већину. Месец дана касније, на изборима од 20. фебруара, Социјалдемократска партија је остварила историјски успех. Број посланика се утростручио, а број гласова порастао за скоро 10%. Млади Макс Вебер, који је у то време припремао државне испите, у писму од 31. децембра 1889. тачно је предвидео резултат: снажење социјалдемократа, благи пораст левих либерала и тежак пад национал-либерала. У истом писму, користио је метафору која одражава политичку неизвесност тог тренутка: „Као да смо се окачили за воз који иде великом брзином, али нисмо сигурни да ли ће следећа скретница бити правилно постављена.“⁴¹⁵

Власти нису очекивале да ће након престанка Закона против социјалиста доћи до затишја у деловању социјалдемократског покрета. То показује и службена преписка настала у месецима пред истек закона. У допису Краљевског полицијског председништва у Франкфурту на Мајни од 21. маја 1890. године бележе се кретања социјалдемократских активиста и раднички скупови који су већ тада привлачили пажњу полиције. И неколико месеци пре

⁴¹² Höhn Reinhard, *Die vaterlandslosen Gesellen: Der Sozialismus im Licht der Geheimberichte der preußischen Polizei 1878–1914*. Bd. I, 1878–1890, Köln - Opladen, 1964, 319–320.

⁴¹³ Höhn Reinhard, *Die vaterlandslosen Gesellen...*, LXIX–LXXIII.

⁴¹⁴ Fricke Dieter, *Bismarcks Prätorianer...*, 278–279.

⁴¹⁵ Strazzeri Victor, *The Young Max Weber and German Social Democracy: The 'Labour Question' and the Genesis of Social Theory in Imperial Germany (1884–1899)*, Leiden, 2022, 108–109, 111.

престанка важења закона полицијске власти наставиле су да прате активности социјалдемократских кругова.⁴¹⁶

У лето 1890. године берлински догађаји показали су колико су власти пажљиво пратиле сваки знак социјалдемократске мобилизације. После велике социјалдемократске скупштине од 25. августа влада је појачала војно присуство у престоници. Број трупа, који је због маневара гардијског корпуса био сведен на свега од 600 до 700 људи, брзо је повећан, а по наређењу Вилхелма II у Берлин је враћена и пешадијска бригада III армијског корпуса. Та мера изазвала је и критике. Тадашњи начелник генералштаба, гроф Валдерзе (Graf Waldersee), забележио је да је тако нагла концентрација војске изазвала подсмех, јер се ни у најудаљенијој могућности није могло говорити о пучу или устанку.⁴¹⁷

Укидање Закона против социјалиста 1. октобра 1890. године у социјалдемократској штампи дочекано је као догађај од посебног значаја. У програмском уводнику листа *Berliner Volksblatt* тај датум је означен као „историјски тренутак за пролетерски покрет“, а престанак важења закона представљен је као крај дванаестогодишњег периода примене Закона. Аутори истичу да ће немачки пролетаријат од тог дана наставити свој пут без „окова изузетног закона“, али истовремено упозоравају да тиме не престају политички сукоби. Напротив, наглашава се да социјалдемократска штампа не познаје време мира и да мора остати стално спремна за борбу са политичким противницима. У складу са тим, редакција је најавила да ће од 1. октобра наступити са „појачаним снагама“, како би одговорила новим задацима који стоје пред странком након престанка важења закона. Као једна од најважнијих новина истакнуто је и да је Вилхелм Либкнехт од тог дана приступио редакцији листа.⁴¹⁸

На партијском конгресу у Халеу, одржаном октобра 1890. године, само месец дана након укидања Закона, Бебел је одржао говор који је представљао политички обрачун са периодом примене Закона против социјалиста. Пред више хиљада присталица, рекао је да се Социјалдемократска партија „поново састаје под владавином општег права“, али да многи од најбољих другова тај тренутак нису доживели. Према његовим речима, више од 80 водећих чланова странке, укључујући посланике и новинаре, било је присиљено да напусти Немачку, а преко 1.500 људи је осуђено и затворено, на казне укупне дужине од хиљаду година. Закон је, у првим месецима примене, уништио целокупну партијску инфраструктуру: забрањене су 42 политичке и 14 синдикалних новина, разбијене стотине удружења и фондова. Међутим, упркос свему партија је преживела.⁴¹⁹ У најтежим условима, без приступа штампаријама и лецима, она је 1881. освојила 312.000 гласова, затим 550.000 (1884), 763.000 (1887). На изборима 1890. добила је подршку приближно 1.427.000 бирача и постала најјача странка у Немачкој по броју освојених гласова. Бебел је закључио да је агитација кроз изборе и рад у Рајхстагу омогућила странци да преживи и узврати ударац, без икакве „опште тајне организације“, већ само снагом идеје и јединства.⁴²⁰

Укидање Закона против социјалиста није значило и тренутни прекид репресивне праксе државе. Парадоксално, тај тренутак треба посматрати пре као прелаз прогона социјалиста у оквире „редовног“ кривичног права и судског поступања. Крајем 1890. године, свега неколико

⁴¹⁶ Stadtarchiv Leipzig, Polizeiamt Leipzig, Acten des Polizei-Amtes der Stadt Leipzig betreffend die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie, Band 2 (1881–1890), Sachakten Nr. 4, Bl. 81.

⁴¹⁷ Fricke Dieter, *Bismarcks Prätorianer...*, 280.

⁴¹⁸ *Berliner Volksblatt*, Jg. 7 (1890), Nr. 228, 1. Oktober 1890, Berlin, 1.

⁴¹⁹ Не само да је преживела, већ се у раним деведесетим годинама јавља као снажан изборни фактор у градском окружењу. Избори за Рајхстаг у саксонском изборном округу Лајпциг 1893. године представљају добар пример преласка политичке борбе на изборни терен након укидања Закона. У завршној фази надметања учествовали су професор Ернст Хасе (Ernst Hasse) из Leipzig-Gohlis, кандидат националног блока („National“), и фотограф Карл Пинкау (Karl Pinkau) из Лајпцига, кандидат социјалдемократа („Sozialdemokraten“). Тадашња штампа описује изборе као изразито динамичну и неизвесну борбу, уз изражену мобилизацију и дисциплину бирача на изборима на којима је Хасе освојио 16.241 глас, а Пинкау 14.223 гласа од укупно 30.464 важећа гласа. Stadtarchiv Leipzig, Hauptregistratur, Kapitelakten, Bestand 0031, Nr. 82, die Reichstagsstichwahl im XII. sächsischen Wahlkreis am 27. Juni 1893, Bl. 4, 10, 11, 15, 16; *Leipziger Tageblatt und Anzeiger*, Nr. 310, 20. Juni 1893, 1.

⁴²⁰ Ritter A. Gerhard (yp.), *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1914...*, 239–242.

недеља након формалног престанка важења Закона, репресивни механизми државе и даље су били усмерени против социјалдемократске штампе. У броју 302 листа *Berliner Volksblatt* од 28. децембра 1890. године објављена је правоснажна пресуда 11. кривичног већа Краљевског земаљског суда I у Берлину, којом је уредник листа Курт Баке (Curt Baake) осуђен због „увреде путем штампе“. Суд је изрекао новчану казну од 300 марака, уз замену затвором у случају неплаћања. Такође је наложио да се о трошку окривљеног објави диспозитив пресуде, као и да се сви примерци спорног броја листа, заједно са штампарским плочама и формама, учине неупотребљивим.⁴²¹

Изборни резултати из 1881, 1884. и 1887. године показују да забране нису потиснуле подршку социјалдемократима. Иако су организације распуштане, а штампа забрањивана, покрет је и даље налазио ослонац у изборној борби. Социјалдемократски кандидати изнова освајају велики број гласова, што показује да странка није изгубила своју друштвену базу нити способност политичког деловања. Напротив, успевала је да одржи присуство у јавном животу и тамо где су јој могућности биле ограничене. У таквим околностима избори су постали једно од најважнијих средстава политичке борбе.⁴²²

Крајем важења Закона против социјалиста у делу конзервативне и црквене јавности социјалдемократија се и даље посматрала као озбиљна друштвена опасност. То показује и памфлет *Die Sozialdemokratie, ihre Ursachen und ihre Bekämpfung*, објављен у Бреславу (данас Вроцлав – Пољска) 1890. године. У њему се јасно истиче да „крајњи циљ социјалдемократије на политичком пољу јесте република, на социјалном комунизам, а на религијском атеизам“, док се њена суштина одређује као „одрицање Бога“ и „антихришћанска светоназора“. Поред тога, социјалдемократе се представљају као актери који „желе да насилно уклоне кнежеве и власти“, па чак и као „разарачи породичног живота“.⁴²³

Закон против социјалиста није примењиван као средство отворене диктатуре, нити вануставно средство. Његове мере, укључујући изгнанства према §28, спровођене су у оквиру важећих прописа, али селективно, према групама означеним као политички опасне. То представља „ослабљену форму изузетног стања“ (*Ausnahmezustand*), у којој се правни поредак не укида, већ се норме циљано примењују на поједине заједнице. Социјалдемократе су биле само један од више примера такве праксе. Уместо да ограничи репресију успостављену овим законом, правна држава (*Rechtsstaat*) у овом случају служила је као њен инструмент.⁴²⁴

Социјалисти су за време важења Закона третирани као претња уставном поретку и држави. Њихово учешће у јавном животу било је систематски потискивано, док је репресија била усмерена и на то да најактивније међу њима лиши основних услова приватног и грађанског постојања. Та политика дала је и опипљиве резултате. Током прве деценије примене овог правног акта око 1.500 социјалдемократа осуђено је на више од 800 година затвора. У јавности је тај обим репресије доживљаван као још тежи, па је Емил Лудвиг тридесетих година 20. века писао да је „1.500 социјалиста одслужило 1.000 година затвора“.

⁴²¹ *Berliner Volksblatt*, Jg. 7 (1890), Nr. 302, 28. Dezember 1890, Berlin, 1.

⁴²² Табела садржи резултате парламентарних избора из 1881, 1884. и 1887. године за уже (градско) и шире (окружно) изборно подручје, укључујући и резултате социјалдемократског кандидата Блоса (Blos). На изборима 1881. године, Шетлер (Schöttler) осваја 2.732 гласа у ужем, односно 7.125 у ширем подручју, Шрадер (Schrader) 3.798 и 5.882, односно у збирном приказу до 12.051, а социјалдемократа Блос 5.228 и 5.703. Године 1884, Кулеман (Kulemann) бележи 2.022 и 6.213 гласова, социјалдемократа Блос 5.640 и 6.764, а Шредер 3.222 и 5.239, уз збирне вредности од 9.994 и 10.994 гласова. На изборима 1887. године, Ретемајер (Retemeyer) осваја 6.635 и 14.837 гласова, социјалдемократа Блос 7.877 и 10.659, док Шуленбург (Schulenburg) бележи 507 и 686 гласова. NStA WF, 12 A Neu Fb. 5, Nr. 6226/3, Bd. 3, Bl. 56.

⁴²³ GStA PK, I. HA, Rep. 89, Nr. 15264, Bl. 1–7.

⁴²⁴ У периоду од 1871. до 1914. различите групе биле су изложене протеривању, при чему је 797 социјалиста протерано по основу §28 Закона из 1878, око 220 језуита (од 1872), приближно 32.000 Пољака (1885–1887), око 1.000 профранцуских агитатора у Алзасу и Лорени (1887–1889) и око 1.000 Данаца (1898–1899). Сви ови поступци спровођени су у оквиру важећих закона и постојећег правног поретка. Fitzpatrick Matthew, „A State of Exception?....“, 772, 777–778.

Иако није реч о прецизном податку, ова формулација добро одражава утисак о интензитету репресије.⁴²⁵

Бројне забране, протеривања и затворске казне које су пратиле спровођење мера против социјалиста нису довеле до слома социјалдемократског покрета. У многим деловима царства, а посебно у Пруској, власти су настојале да социјалдемократе у потпуности разбију. Покрет се зато прилагођавао новим околностима. Део активности премештен је у илегалу, док су струковна удружења и друге дозвољене организације одржавале везе међу присталицама странке. Важну улогу задржали су и избори, јер су представљали готово једино поље на коме су социјалдемократе могле легално да наступају. Искуство забрана, протеривања и полицијског притиска код многих присталица није изазвало одустајање од покрета. Напротив, код дела њих додатно је ојачало осећај припадности и заједништва. Када је Закон против социјалиста престао да важи 1890. године, постало је јасно да социјалдемократија није остала без своје друштвене и бирачке основе. У политичку борбу ушла је са широм подршком него што је имала на почетку периода забране. Тиме су се потврдиле процене социјалистичких првака да репресивне мере неће постићи циљ који је Бизмарк од њих очекивао.

⁴²⁵ Nipperdey Thomas, *Deutsche Geschichte...*, 356, 399; Лудвиг Емил, *Бизмарк*, 572.

8. ЗАКЉУЧАК

Закон против социјалиста није створио потпуно нов систем репресије. Његова посебност била је у томе што је раније коришћене мере објединио, проширио и усмерио према једном политичком покрету. Представљао је основно правно средство државне политике према социјалдемократима, али су упоредо с њим примењиване управне, полицијске, судске и друге мере које се нису непосредно заснивале на његовим одредбама. Закон је био средиште тог система, али се државна политика према социјалдемократима није исцрпљивала у његовој примени.

Уједињењем две највеће немачке радничке странке у Готи 1875. године створена је Социјалистичка радничка партија Немачке. Разлике које су раније постојале између њих тиме нису у потпуности превазиђене. Раст броја гласова, присуство представника странке у Рајхстагу и ширење њеног утицаја међу радницима појачали су забринутост власти. Странка је критиковала милитаризам, друштвене неједнакости и политичко уређење Царства. У њеној политичкој мисли постојала је и републиканска идеја, најчешће исказана захтевом за „слободном народном државом“.

На однос власти према политичкој опозицији, нарочито према социјалистима, утицала су искуства револуција 1848–1849. године, Париске комуне и Прве интернационале. Постојала су страховања да републикански социјализам угрожава монархију, приватну својину и постојеће друштвене односе. У јавном и политичком говору зато су често занемариване разлике између социјалдемократа, револуционара и анархиста. Они су представљани као јединствена опасност, што је служило као оправдање за примену посебних мера против социјалдемократског покрета.

Атентати на цара Вилхелма I представљали су 1878. године непосредан повод за доношење Закона против социјалиста, иако није утврђена организациона повезаност Социјалистичке радничке партије Немачке са њиховим извршиоцима. После одбијања првог законског предлога, други атентат променио је однос политичких снага. Рајхстаг је распуштен. На изборима је створена нова парламентарна већина, спремна да подржи посебне мере против социјалдемократа. Бизмарк је ову ситуацију искористио да појача притисак на социјалистички покрет. Забране удружења, скупова и штампе, полицијски надзор, претреси и кривични поступци нису представљали новину у немачком праву и управној пракси. Пруски прописи о удружењима, окупљањима и штампима, као и одредбе кривичног законодавства, и пре 1878. године примењивани су против радничких организација и њихових представника.

Закон против социјалиста представљао је *lex specialis* усмерен на социјалдемократске организације, штампу и активисте. Донет је као *lex temporaria*, са роком важења од две године. Продужаван је 1880, 1884, 1886. и 1888. године, па је остао на снази готово дванаест година. Поновљеним продужавањем обесмишљен је његов привремени карактер. Изузетни режим, уведен на две године, постао је дуготрајан инструмент политичке контроле. Социјалистичка партија ипак није била формално забрањена. Њени кандидати могли су да учествују на изборима, а изабрани посланици да делују у Рајхстагу. Изван парламента била је другачија ситуација: удружења су распуштана, штампа и скупови забрањивани, активисти надзирани, а лица означена као опасна протеривана. Социјалдемократе су се тако нашле у *sui generis* положају. Имале су представнике у Рајхстагу, али им је изван парламента систематски онемогућавано организовано политичко деловање.

Закон није примењиван у истом обиму и једнаким интензитетом у свим деловима Царства, нити током читавог периода важења. На поступање органа утицали су федерална структура државе, ставови покрајинских и локалних власти, развијеност радничког покрета и промене

политичких прилика. Нарочито строго поступало се у Пруској, пре свега у Берлину, као и у већим индустријским центрима, попут Хамбурга, Алтоне и Лајпцига. Периоди релативног попуштања смењивали су се са новим поопштравањима. Централне власти захтевале су од нижих органа строжу примену Закона и појачан надзор над новим удружењима, док се од тужилаштва очекивало да предлажу теже казне и улажу жалбе против благих пресуда. Административна упутства и непосредан утицај на поједине органе довели су до строжег поступања у појединим срединама, али не и до потпуног уједначавања праксе.

Забране и конфискације нису зауставиле ширење социјалдемократске штампе, већ су промениле начин њеног писања и растурања. Политичке поруке изношене су прикривено или кроз теме које на први поглед нису имале политичко обележје, док је штампани материјал преношен тајним каналима и личним везама. Током изборне кампање 1881. године полиција је у Дрездену настојала да спречи дељење летака поводом кандидатуре Августа Бебела. Материјал је ипак тајно уношен у град, између осталог у металним кутијама налик амбалажи за кондензовано млеко. Овај пример показује да су полицијске мере отежавале ширење штампаног материјала, али нису успеле да га зауставе.

Најтеже последице оставила је примена § 28 Закона. Он је омогућавао проглашење „мањег опасног стања“, ограничење боравка и протеривање лица оцењених као опасна по јавну безбедност и поредак. Његова примена била је формално везана за одређено подручје и постојање изузетних околности. Проглашено стање је, међутим, више пута продужавано и увођено у различитим градовима. Закључак о опасности протериваних лица често није засниван на конкретној незаконитој радњи, већ на њиховом ранијем деловању и личним контактима. Широко одређени законски појмови остављали су управним органима велики простор за дискреционо тумачење и арбитрерну процену. Протеривање из места становања доводило је до губитка посла, одвајања од породице и прекида друштвених веза.

Разлози за увођење и продужавање ове мере нису увек показивали да су јавна безбедност и поредак стварно били угрожени. Као доказ опасности навођени су политички скупови, певање револуционарних песама, ширење социјалдемократске штампе и раније деловање појединаца, иако те околности саме по себи нису доказивале припремање насиља. Ако уз њих није утврђено конкретно угрожавање јавне безбедности и поретка, протеривање није било само несразмерно него и правно спорно. Око 18% лица погођених овим мерама на крају је емигрирало, а највише их је било из Хамбурга и Берлина. Протеривање се тако није увек завршавало удаљавањем из одређеног града, већ и напуштањем земље. Власти тиме нису успеле да прекину деловање социјалдемократа. Део протераних наставио је политички рад у иностранству и одатле новчано помагао покрет у Немачкој.

Упоредо са управним мерама спровођени су претреси, хапшења и кривични поступци. Против припадника покрета примењиване су одредбе кривичног права о увреди величанства, тајним удружењима и другим кривичним делима. Судови нису увек прихватили ставове полиције и тужилаштва. У Елберфелдском процесу 1889. године чак 43 оптужена била су ослобођена, пошто суд није нашао доказе о постојању јединствене тајне организације. Судска пракса није била уједначена. Земаљски суд у Кемницу је 1885. године ослободио групу социјалдемократа оптужених за учешће у тајној организацији, али је Суд Рајха укинуо ту пресуду и прихватио шире тумачење појма тајног удруживања. На основу таквог тумачења, Земаљски суд у Фрајбергу је 1886. године осудио девет социјалдемократа. Међу њима су били Игнац Ауер, Август Бебел и Георг фон Фолмар, који су осуђени на по девет месеци затвора. Ови примери сведоче да судови нису били пуки извршиоци полицијске политике. С друге стране, нису ни поставили јасну границу ширењу кривичног прогона. Када се оптужба заснивала на личним везама и претпоставци о постојању тајне организације, а не на доказима о конкретном кривичном делу, поступак је добијао обележја политичког прогона. Ослобађајућа пресуда тада

је долазила касно: трошкови су већ настали, политички рад био је прекинут, а оптужени јавно обележени.

Полицијски надзор обухватао је прикупљање података о састанцима, кандидатима, штампи, путовањима и личним везама. Доушници и инфилтрација коришћени су за праћење активности које су пренете у приватне кругове или у иностранство. Полиција је у појединим случајевима користила и тзв. агенте провокаторе. Афере из последњих година важења Закона откриле су да су њени агенти учествовали у активностима које су касније послужиле као основ за мере против социјалдемократа. Такво поступање било је незаконито и нелегитимно. Полицијски агенти могли су да откривају противзаконите активности, али не и да их изазивају. Када су подстицали лица да предузму радње које би затим послужиле као основ за гоњење, полиција није спречавала опасност већ ју је сама стварала.

Притисак на социјалдемократе није потицао искључиво од државних органа. Друштвена атмосфера према њима постајала је током важења Закона све неповољнија. Из тадашње штампе види се да су социјалдемократе представљане као противници државе, монархије, приватне својине и постојећег друштвеног поретка. Послодавци су пратили политичко опредељење радника, одбијали да запосле лица повезана са покретом или су их отпуштали. Гостионичари су ускраћивали простор за скупове и смештај агитаторима. У притисцима су учествовали и поједини свештеници и део штампе. Социјалдемократе су искључиване из удружења и других облика друштвеног живота. Њихово присуство на јавним свечаностима било је непожељно. У војсци и ветеранским организацијама од њих се очекивало да прикрију своја уверења или да их се одрекну. Поред забрана, хапшења и протеривања постојао је и мање видљив систем притисака, који се није непосредно заснивао на Закону. Такву представу нису ширили само државни органи, већ и други утицајни чиниоци друштвеног живота, због чега је политичка припадност могла постати основ друштвеног обележавања и изолације. Губитак посла, одбијање смештаја или искључење из локалне средине могли су за појединца бити једнако тешки као формална казна. Многи су зато крили своје политичко опредељење.

Држава је, упоредо са репресијом према социјалдемократском покрету, настојала да утиче на тзв. радничко питање, побољшавајући услове живота радника и настојећи да тиме ублажи њихово незадовољство. У том циљу донети су закони о здравственом осигурању, осигурању за случај несреће, као и инвалидском и старосном осигурању. Ови прописи представљали су важан корак у развоју социјалне заштите и донели су стварну корист делу радништва. Бизмарк им је придавао и политичку улогу. Очекивао је да ће материјална сигурност и чврста повезаност радника са државом ослабити привлачност социјалдемократије. Подршка покрету није произлазила само из материјалног положаја радника. Била је повезана и са захтевима за политичким представљањем, слободом удруживања и учешћем у уређивању услова рада. Истовремено, држава је ограничавала деловање странке која је те захтеве заступала. О намерама које су стајале иза ових закона није постојала сагласност. Социјалдемократски аутори углавном су их сматрали политичким маневром, иако неки нису оспоравали корист коју су радници имали од осигурања. Баварски краљ Лудвиг II писао је Бизмарку да у њима види пут ка побољшању благостања немачких земаља, нарочито положаја радника. Бизмаркова рачуница показала се погрешном: подршка социјалдемократама није ослабила.

Закон је знатно отежао организовани политички рад социјалдемократа. Током прве деценије његове примене око 1.500 припадника покрета осуђено је на казне које су укупно премашивале осам стотина година затвора. До 1890. године протерано је 797 лица, док је забележен 891 случај протеривања, јер су поједина лица овој мери била изложена више пута. Простор за јавно деловање био је сужен на дужи период. Држава је могла да затвори новине, распусти удружење или протера активисту. Тиме, међутим, није отклонила разлоге због којих су радници подржавали социјалдемократију.

Социјалдемократе су се прилагодили новим условима. Користиле су преостали простор за изборни и парламентарни рад, одржавале личне везе и примале помоћ из иностранства. Протеривања су слабила поједине локалне организације, али су ширила мрежу социјалдемократске емиграције. Вође странке задржале су утицај и током боравка у затвору или изгнанству. Изборна подршка повећана је са око 312.000 гласова 1881. на приближно 1.427.000 гласова 1890. године. То се не може објаснити само репресијом, већ и индустријализацијом, повећањем броја радника и њиховим друштвеним положајем, као и политичком стратегијом и пропагандом социјалдемократа.

Закон је престао да важи 1890. године, чиме је окончан посебан правни режим. Притисци на социјалдемократе нису нестали. Против штампе и активиста и даље су вођени поступци на основу редовног кривичног и управног права, које је држава против радничког покрета примењивала и пре 1878. године.

За оцену примењених мера државне власти према социјалистима, нарочито Закона, треба раздвојити три питања: формалну законитост, законитост појединачних поступака у примени прописа и легитимност ограничења политичких слобода. То нису иста питања. Законитост појединачне мере оцењује се према прописима и правним условима који су важили у Немачком царству. Код легитимности се разматрају циљ мере, стварна опасност по јавни поредак и сразмерност ограничења. Савремени стандарди заштите политичког удруживања не могу се непосредно применити на правни поредак XIX века.

Законитост примењених мера зависи и од односа између програмских циљева странке, њеног стварног деловања и услова предвиђених Законом против социјалиста. Странка је оспаравала политичко и друштвено уређење Царства и тежила његовој темељној промени. Истражени извори не показују да је припремала насилно преузимање власти. Деловање је било усмерено на изборе, парламентарни рад, штампу и организовање радника. За примену §1, међутим, није био потребан доказ непосредног припремања насилног преврата. Одредба је обухватала удружења у којима су се социјалдемократске, социјалистичке или комунистичке тежње испољавале као настојања усмерена на рушење постојећег државног или друштвеног поретка, ако су оцењена као опасна по јавни мир и поредак. Појам рушења није био ограничен на непосредну употребу насиља. Органима је зато остао широк простор за процену политичких циљева, средстава и могућих последица деловања покрета.

Већина предузетих мера имала је формално упориште у Закону против социјалиста или другим важећим прописима. Постојале су и процедуре жалбе и преиспитивања управних одлука. Законитост конкретног поступања зависила је од постојања прописаног основа, надлежности органа и утврђене везе са тежњама и опасношћу одређеним у §1. У пракси су органи ту везу често налазили у политичком усмерењу публикације, ранијем деловању појединца, његовим контактима или припадности одређеном кругу. Извори бележе и забране скупова донете без стварно утврђених околности предвиђених Законом. Ни право на жалбу није тумачено ујединачено. Жалбени механизам остао је унутар државног апарата. Жалбена комисија (*Reichskommission*) поништила је приближно 7% оспорених управних мера.

Држава је имала право да штити јавни поредак и спречава насиље. Политички програм усмерен на промену постојећег уређења није, сâм по себи, представљао доказ конкретне опасности. Ограничења се у пракси нису увек заснивала на таквом доказу. Њихове последице нису се задржавале на политичком деловању појединца. Погађале су његов радни, породични и друштвени положај. Када непосредна опасност по јавни поредак није била утврђена, тежина тих ограничења била је несразмерна.

Политика Немачког царства према социјалдемократском покрету имала је упориште у посебном закону и другим важећим прописима. Широко формулисане одредбе омогућиле су да се политичке слободе ограничавају на основу програмског опредељења, припадности покрету и претпостављене опасности, а не само због конкретног противправног деловања. Постојање правног основа није значило да је свака предузета мера била законита, нити да је државна политика у целини била легитимна. Закон је пореметио организациони рад странке и сузио простор њеног јавног деловања, али његов основни политички циљ није остварен. Покрет се прилагодио забрани, сачувао везу са бирачима и повећао број присталица. При томе није подлегао радикализацији и политичком екстремизму. После престанка важења Закона странка је наставила да расте и убрзо постала један од најважнијих политичких фактора у Немачкој. Закон против социјалиста представљао је један од раних примера систематског ограничавања деловања политичке странке посебним законом и на њему заснованим управним и полицијским мерама. Држава је успела да ограничи њено деловање, али не и да заустави њен раст.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ:

НЕОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin (GStA PK)

- I. HA, Rep. 77 – *Ministerium des Innern*, Tit. 437 B, Nr. 1 Bd. 2; Nr. 13 Bd. 4.
- I. HA, Rep. 87 – *Ministerium für Landwirtschaft, Domänen und Forsten*, ZB, Nr. 202.
- I. HA, Rep. 89 – *Geheimes Zivilkabinett*, Nr. 15264, Bd. I.
- I. HA, Rep. 120 – *Ministerium für Handel und Gewerbe*, Abt. IV, BB VII 5, Nr. 3; CB, Nr. 365.

Landesarchiv Berlin (LAB)

Bestand A Pr. Br. Rep. 030 – Königliches Polizei-Präsidium Berlin, Nr. 9573, 13082, 13095, 13096, 14727, 14910, 14911.

Sächsisches Staatsarchiv – Staatsarchiv Leipzig (SStA-L)

Kreishauptmannschaft Leipzig, Nr. 245, 246, 248, 261.
Amtshauptmannschaft Leipzig, Nr. 2586.

Stadtarchiv Leipzig (StA-L)

Polizeiamt Leipzig, Sachakten Nr. 3–5.
Commission-Acten, Cap. 1, Nr. 20.
Hauptregistratur, Kapitelakten, Bestand 0031, Nr. 82.

Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel (NStA WF)

12 A Neu, Fb. 5, Nr. 6226, Bd. I–III.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

1. Bebel August, *Petition an den Deutschen Reichstag, die polizeilichen Ausweisungen aus dem Königreich Sachsen betreffend*, Nürnberg, 1882.
2. *Das neue Sozialisten-Gesetz vor dem Deutschen Reichstage. Berathung des Gesetzentwurfs, betr. die Verlängerung des Gesetzes gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie. Stenographischer Bericht*, Leipzig, 1880.
3. *Der Sozialismus und seine Anhänger*, Berlin, 1874.
4. Engels Friedrich, „Friedrich Engels an Eduard Bernstein, London, 8. August 1882“, y: Eduard Bernstein (yp.), *Die Briefe von Friedrich Engels an Eduard Bernstein mit Briefen von Karl Kautsky an ebendenselben*, Berlin, 1925.
5. Falk Beatrice, Materna Ingo (yp.), „Die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie“. Teil 2: *Die Berichte des Berliner Polizeipräsidenten über die sozialdemokratische Bewegung in Berlin während des Sozialistengesetzes 1878–1890*, Schriftenreihe des Landesarchivs Berlin, Bd. 8, Teil II = Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landeshauptarchivs, Bd. 57, Berlin, 2009.
6. Henning Hansjoachim, Tennstedt Florian (yp.), Rudloff Wilfried (прир.), *Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914*, II. Abt., Bd. 4: *Arbeiterrecht*, Darmstadt, 2008, Nr. 1, 1 – 3.
7. Lipinski Richard (yp.): „Die deutsch-österreich-ungarische Konferenz“, u: *Dokumente zum Sozialistengesetz. Materialien nach amtlichen Akten*, Berlin, 1928.
8. Marks Karl, *Kritika Gotskog programa*, писмо Brackeu, London, 5. maj 1875.
9. Marx Karl, „The Parliamentary Debate on the Anti-Socialist Law (Outline of an Article)“, y: Marx & Engels Collected Works, Vol. 24, London, 2010, 240–244.
10. Mösslang Markus, Whatmore Helen (yp.), *British Envoys to the Kaiserreich, 1871–1897, Volume I: 1871–1883*, Cambridge, 2016.
11. Mösslang Markus (yp.), *British Envoys to the Kaiserreich, 1871–1897, Volume II: 1884–1897*, Cambridge, 2019.

12. Poschinger Hans Ritter von, *Fürst Bismarck und die Parlamentarier. Nach den stenographischen Berichten, Erinnerungen und amtlichen Aktenstücken*, Bd. III, Berlin, 1896.
13. Retallack James (yp.), *German Social Democracy through British Eyes: A Documentary History, 1870–1914*, Toronto, 2022.
14. Ritter A. Gerhard (yp.), *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1914. Ein historisches Lesebuch*, 5. Auflage, Göttingen, 1992.
15. Scherer Peter (yp.), *Der Kampf gegen das Sozialistengesetz 1878–1890*, Arbeitsheft IG Metall 512 Frankfurt a.M., 1978, 11–13.
16. *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags*, 7. Legislaturperiode, I. Session 1885/86, 50. Sitzung vom 19. Februar 1886.
17. Stern Leo (yp.), *Der Kampf der deutschen Sozialdemokratie in der Zeit des Sozialistengesetzes 1878–1890. Die Tätigkeit der Reichs-Commission, Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Bd. 3/II, dok. br. 151, Berlin, 1956, 561–565.

ПЕРИОДИКА

1. *Berliner Volksblatt*, Jg. 7 (1890), Nr. 228, 1. Oktober 1890, Berlin, 1.
2. *Braunschweiger Volksfreund*, Braunschweig, No. 228, 29. September 1878, „An unsere Leser“,
3. *Der Sozialdemokrat. Internationales Organ der Sozialdemokratie deutscher Zunge*, 1. Jg., Nr. 12, 21. Dezember 1879, Zürich.
4. *Der Volksstaat. Organ der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei und der internationalen Gewerksgenossenschaften*, Jg. 5 (1873), Nr. 32, 19. April 1873, Leipzig, 3
5. *Die neue Welt*, Jg. 6 (1880), Nr. 20, 14. Februar 1880, 235.
6. *Leipziger Nachrichten*. Amtsblatt des Königl. Bezirksgerichts, des Rathes und Polizeiamtes zu Leipzig, Nr. 153, 3. Juni 1877, 1.
7. *Leipziger Tageblatt und Anzeiger*, Nr. 343, Sonnabend, 9. Dezember 1871
8. *Neuer Social-Demokrat*, Jg. 4 (1874), Nr. 12, 30. Januar 1874, 1.
9. *Neueste Mittheilungen*, Berlin, 3. Januar 1888, 2.
10. *Provinzial-Correspondenz*, Berlin, 10. Juli 1878.
11. *Social-Demokrat*, Nr. 233, Berlin, Sonnabend den 30. Dezember 1865, 1.
12. *Vorwärts*. Central-Organ der Sozialdemokratie Deutschlands, Nr. 1, 1. Oktober 1876, Leipzig, 1–2.

НОРМАТИВНИ ИЗВОРИ, МЕЃУНАРОДНИ ДОКУМЕНТИ И СУДСКА ПРАКСА

1. Gesetz über die Presse vom 12. Mai 1851.
2. Verfassung des Norddeutschen Bundes vom 16. April 1867.
3. Wahlgesetz für den Reichstag des Norddeutschen Bundes vom 31. Mai 1869.
4. Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund vom 21. Juni 1869.
5. *Constitution of the German Empire*, 16 April 1871.
6. *Anti-Socialist Law*, 21 October 1878.
7. Reichsgesetzblatt 1880, Nr. 12.
8. *Guidelines on Prohibition and Dissolution of Political Parties and Analogous Measures*, Venice Commission, CDL-INF(2000)001.
9. Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey, § 97

МОНОГРАФИЈЕ

1. Althammer Beate, *Das Bismarckreich 1871–1890*, 2. Auflage, Paderborn, 2017.

2. Anderson Ivelin, *Čekić ili nakovanj: kratak prikaz istorije nemačkog radničkog pokreta*, Beograd, 1955.
3. Anderson Margaret Lavinia, *Practicing Democracy: Elections and Political Culture in Imperial Germany*, Princeton, 2000.
4. Anderson Margaret Lavinia, *Lehrjahre der Demokratie: Wahlen und politische Kultur im Deutschen Kaiserreich*, Stuttgart, 2009.
5. Arent Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998.
6. Auer Ignaz, *Nach zehn Jahren. Material und Glossen zur Geschichte des Sozialistengesetzes*, Bd. I, London, 1889.
7. Auer Ignaz, *Nach zehn Jahren. Materialien und Glossen zur Geschichte des Sozialistengesetzes. 17. Die Opfer des Sozialistengesetzes*, Band II, London, 1890.
8. Ball Ernst, *Das öffentliche Polizei- und Sicherheitsrecht Deutschland in*, Berlin, 1907.
9. Ball Ernst, *Das öffentliche Vereins- und Versammlungsrecht in Deutschland*, 2. Aufl., Berlin, 1907.
10. Бебел Август, *Жена и Социјализам*, Београд – Сарајево, 1923.
11. Bebel August, *Aus meinem Leben*, Erster Teil, Stuttgart, 1910.
12. Berghahn Volker Rolf, *Imperial Germany, 1871–1918: Economy, Society, Culture, and Politics*, New York, 2005.
13. Berndt Helga, *Biographische Skizzen von Leipziger Arbeiterfunktionären. Eine Dokumentation zum 100. Jahrestag des Sozialistengesetzes (1878–1890)*, Berlin, 1978.
14. Bernstein Eduard, *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist*, London, 1921.
15. Bernstein Eduard, *Die Geschichte der Berliner Arbeiter-Bewegung. Zweiter Teil: Die Geschichte des Sozialistengesetzes in Berlin. Mit zahlreichen Belegen aus der Zeit*, Berlin, 1907.
16. Beßmann Benedikt, *Das Strafrecht des Herzogtums Braunschweig im 19. Jahrhundert bis zum Reichsstrafgesetzbuch*, Berlin/Boston, 2019.
17. Bismarck Otto Fürst von, *Gedanken und Erinnerungen*, Zweiter Band, Stuttgart, 1898.
18. Blackbourn David, *The Long Nineteenth Century. A History of Germany, 1780–1918*, Oxford, 1998.
19. Blackbourn David, Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford & New York, 1984.
20. Blum Hans, *Das Deutsche Reich zur Zeit Bismarcks. Politische Geschichte von 1871 bis 1890*, Leipzig und Wien, 1893.
21. Bödiker Tonio, *Die Auswanderung und die Einwanderung des preußischen Staates*, Berlin, 1873.
22. Bonnell Andrew G, *Red Banners, Books and Beer Mugs: The Mental World of German Social Democrats, 1863–1914*, Leiden–Boston, 2021.
23. Braune Andreas, Dreyer Michael, Lang Markus, Lappenküper Ulrich (yp.), *Einigkeit und Recht, doch Freiheit? Das Deutsche Kaiserreich in der Demokratieggeschichte und Erinnerungskultur*, Stuttgart, 2021.
24. Dal Robert, *Dileme pluralističke demokratije*, Beograd, 1994.
25. Даль Роберт, *Полиархия: участие и оппозиция*, Москва, 2010.
26. Dawson William Harbutt, *Bismarck and State Socialism: An Exposition of the Social and Economic Legislation of Germany Since 1870*, London, 1890.
27. Dawson William Harbutt, *German Socialism and Ferdinand Lassalle: A Biographical History of German Socialistic Movements During This Century*, London, 1899.
28. Delius Hans, *Das preußische Vereins- und Versammlungsrecht unter besonderer Berücksichtigung des Gesetzes vom 11. März 1850*, Berlin, 1891.
29. Diverže Moris, *Uvod u politiku*, Beograd, 1966.
30. Duverger Maurice, *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*, London, 1959.

31. Dominick Raymond H. III, *Wilhelm Liebknecht and the Founding of the German Social Democratic Party*, Chapel Hill, 1982.
32. Eckert Georg, *Die Braunschweiger Arbeiterbewegung unter dem Sozialistengesetz. I. Teil (1878–1884)*, u: *Quellen und Forschungen zur Braunschweigischen Geschichte*, Braunschweig, 1961.
33. Fitzpatrick Matthew, *Purging the Empire: Mass Expulsions in Germany, 1871–1914*, Oxford, 2015.
34. Fricke Dieter, *Bismarcks Prätorianer: Die Berliner politische Polizei im Kampf gegen die deutsche Arbeiterbewegung (1871–1898)*, Berlin, 1962.
35. Friedrich Carl J., *Konstitucionalna demokratija*, Podgorica, 2005.
36. From Erih, *Zdravo društvo*, Beograd, 1963.
37. Gabriel Elun, *Assassins and Conspirators: Anarchism, Socialism, and Political Culture in Imperial Germany*, DeKalb, 2014.
38. Gay Peter, *The Dilemma of Democratic Socialism: Eduard Bernstein's Challenge to Marx*, New York, 1979.
39. Gidens Entoni, *Sociologija*, Podgorica, 2001.
40. Goch Stefan, *Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und Arbeiterkultur im Ruhrgebiet: Eine Untersuchung am Beispiel Gelsenkirchen 1848–1975*, Düsseldorf, 1990.
41. Guttsman Wilhelm Leo, *The German Social Democratic Party, 1875–1933: From Ghetto to Government*, London & New York, 2020.
42. Hamilton Aleksander, Medison Džejms, Džons Džej, *Federalistički spisi*, Beograd, 1981.
43. Hansen Mogens, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Oxford, 1991.
44. Hague Rod, Harrop Martin, *Uporedna vladavina i politika*, Beograd, 2014.
45. Herzig Arno, *Carl Wilhelm Tölckes Presseberichte: Zur Entwicklung der deutschen Sozialdemokratie, 1848–1893*, München, 1976.
46. Hobs Tomas, *Čovek i građanin*, Beograd, 2006.
47. Hoffrogge Ralf, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland und Österreich: Von den Anfängen bis 1914*, Stuttgart, 2017.
48. Höhn Reinhard, *Die vaterlandslosen Gesellen: Der Sozialismus im Licht der Geheimberichte der preußischen Polizei 1878–1914*, Bd. I, 1878–1890, Köln - Opladen, 1964.
49. Jansen Reinhard, *Georg von Vollmar. Eine politische Biographie*, Düsseldorf, 1958.
50. Jovanović Pavle, Dimitrijević Nenad, *Savremeni politički sistemi*, I deo, Novi Sad, 1991.
51. Јовановић Слободан, *О држави: основе једне правне теорије*, Београд, 1922.
52. Kaack Heino, *Geschichte und Struktur des deutschen Parteiensystems*, Opladen, 1971.
53. Kampfmeier Paul, *Unter dem Sozialistengesetz*, Berlin, 1928.
54. Kocka Jürgen, *Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor, and Bureaucracy in Modern Germany, 1800–1918*, New York, 1999.
55. Кутлешкић Владан, Голић Дарко, *Уставно право*, Нови Сад, 2017.
56. Langhard Johann, *Das Recht der politischen Fremdenausweisung mit besonderer Berücksichtigung der Schweiz*, Leipzig, 1891.
57. Lidtke Vernon, *The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany*, New York–Oxford, 1985.
58. Lidtke Vernon, *The Outlawed Party: Social Democracy in Germany 1878–1890*, Princeton, 1966.
59. Liebknecht Karl, *Rechtsstaat und Klassenjustiz*, Stuttgart, 1907.
60. Lok Džon, *Dve rasprave o vladi*, knjiga 2, Beograd, 1978.
61. Лудвиг Емил, *Бизмарк*, Београд, 1937.
62. Лукић Радомир, *Политичке странке*, Београд, 1981.
63. Marinković Tanasije, *Granice slobode političkog udruživanja*, Beograd, 2014.
64. Марјановић Јован, *Политичке странке и модерна држава*, Београд, 1999.
65. Марковић Ратко, *Уставно право*, Београд, 2020.
66. Marks Karl, Engels Fridrih, *Komunistički manifest*, Beograd, 2005, 31.

67. Mehring Franc, *Historija njemačke socijalne demokracije IV*, Zagreb, 1955.
68. Menger Anton, *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung*, Stuttgart, 1886.
69. Мил С. Џон., *О слободи*, Београд, 2007.
70. Morgan Roger, *The German Social Democrats and the First International, 1864–1872*, Cambridge, 1965.
71. Muser Oskar, *Sozialistengesetz und Rechtspflege*, 3. vermehrte Auflage, Karlsruhe, 1889.
72. Nipperdey Thomas, *Deutsche Geschichte 1866–1918*, Bd. 2, München, 1992.
73. Ог Фредерик Остин, *Политичко уређење савремене Енглеске*, књ. I, Београд, 1937.
74. Oppenheim Heinrich Bernhard, *Der Katheder-Sozialismus*, Berlin, 1872.
75. Orlović Slaviša, *Političke partije i moć*, Beograd, 2002.
76. Ostrogorsky Moisei, *Democracy and The Organization of Political Parties*, Vol. 1, New York, 1902.
77. Острогорски Мојсеј, *Демократија и политичке партије*, Београд, 1921.
78. Pflanze Otto, *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification, 1815–1871*, Princeton, 1963.
79. Pflanze Otto, *Bismarck and the Development of Germany*, Volume II: *The Period of Consolidation, 1871–1880*, Princeton, 1990.
80. Plato, *The Republic*, Cambridge, 2000.
81. Prüfer Sebastian, *Sozialismus statt Religion: Die deutsche Sozialdemokratie vor der religiösen Frage 1863–1890*, Göttingen, 2002.
82. Renzsch Wolfgang, *Handwerker und Lohnarbeiter in der frühen Arbeiterbewegung. Zur sozialen Basis von Gewerkschaften und Sozialdemokratie im Reichsgründungsjahrzehnt*, Göttingen, 1980.
83. Reschke Michael, Krell Christian, Dahm Jochen, *History of Social Democracy*, Bonn, 2013.
84. Retallack James, *Red Saxony: Election Battles and the Spectre of Democracy in Germany, 1860–1918*, Oxford, 2017.
85. Retallack James, *The German Right, 1860–1920: Political Limits of the Authoritarian Imagination*, Toronto, 2006.
86. Richter Eugen, *Attentat und Sozialistengesetz. Rede vor dem Reichstage am 23. Mai 1878*, Berlin, 1878.
87. Ritter A. Gerhard, *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*, 3., erweiterte Auflage, München, 2010.
88. Ritter A. Gerhard, *Die deutschen Parteien 1830–1914. Parteien und Gesellschaft im konstitutionellen Regierungssystem*, Göttingen, 1985.
89. Ritter A. Gerhard, *Soziale Frage und Sozialpolitik in Deutschland seit Beginn des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1998.
90. Rosenblum Nancy, *On the Side of the Angels: An Appreciation of Parties and Partisanship*, Princeton, 2008.
91. Ruso, Žan Žak, *Društveni ugovor*, Beograd, 1993.
92. Salvadori Massimo, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution 1880–1938*, London, 1990.
93. Sartori Giovanni, *Stranke i stranački sustavi – analitički okvir*, svezak I, Zagreb, 2002.
94. Schaaf Fritz, *Der Kampf der deutschen Arbeiterbewegung um die Landarbeiter und werktätigen Bauern 1848–1890*, Berlin, 1962.
95. Scheubel Beatrice, *Bismarck's Institutions: A Historical Perspective on the Social Security Hypothesis*, Tübingen, 2013.
96. Stark Gary, *Banned in Berlin: Literary Censorship in Imperial Germany, 1871–1918*, New York, 2009.
97. Steenson P. Gary, *Not One Man! Not One Penny!*, Pittsburgh, 1981.
98. Strazzeri Victor, *The Young Max Weber and German Social Democracy: The 'Labour Question' and the Genesis of Social Theory in Imperial Germany (1884–1899)*, Leiden, 2022.
99. Шпенглер Освалд, *Обнова Немачког царства*, Београд, 2025, 6.

100. Šumpeter Jozef, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, Zagreb, 1981.
101. Тадић Љубомир, *Наука о политици*, Београд, 2007.
102. Tennstedt Florian, *Sozialgeschichte der Sozialpolitik in Deutschland. Vom 18. Jahrhundert bis zum Ersten Weltkrieg*, Göttingen, 1981.
103. Thümmeler Heinzpeter, *Sozialistengesetz § 28. Ausweisungen und Ausgewiesene 1878–1890*, Berlin, 1979.
104. Todt Rudolf, *Der radikale deutsche Socialismus und die christliche Gesellschaft: Versuch einer Darstellung des socialen Gehaltes des Christenthums und der socialen Aufgaben der christlichen Gesellschaft auf Grund einer Untersuchung des Neuen Testamentes*, Wittenberg, 1878.
105. Tokvil De Aleksis, *O demokratiji u Americi*, Sremski Karlovci, 2002.
106. Tombs Robert, *The Paris Commune 1871*, Harlow, 1999.
107. Tönnies Ferdinand, *Der Kampf um das Sozialistengesetz 1878*, Berlin, 1929.
108. Veber Maks, *Država: partije i parlamenti (Sociologija države)*, Novi Sad, 2014.
109. Vejl Simone, *O ukidanju političkih partija*, Beograd, 2018.
110. Vergotini Đuzepe, *Uporedno ustavno pravo*, Beograd, 2015.
111. Vogel Jakob, *Nationen im Gleichschritt. Der Kult der „Nation in Waffen“ in Deutschland und Frankreich, 1871–1914*, Göttingen, 1997.
112. Weissenbach Kristina, *Political Parties and Party Types: Conceptual Approaches to the Institutionalization of Political Parties in Transitional States: The Case of the Philippines*, Makati City, 2010.
113. Wehler Hans-Ulrich, *The German Empire, 1871–1918*, Oxford, 1985.
114. Wilhelm Uwe, *Das Deutsche Kaiserreich und seine Justiz. Justizkritik – politische Strafrechtsprechung – Justizpolitik, Historische Forschungen*, Bd. 93, Berlin, 2010.
115. Xu Qiyu, *Fragile Rise: Grand Strategy and the Fate of Imperial Germany*, Cambridge, 2016.
116. Зомбарт Вернер, *Социјализам и социјални покрет*, Београд, 1922.

ОБЈАВЉЕНЕ ТЕЗЕ

1. Leupold Ellen, *Der Leipziger Arbeiterverein 1848–1850. Ein Beitrag zur Herausbildung der Arbeiterbewegung in Sachsen*, Diplomarbeit, Karl-Marx-Universität Leipzig, Sektion Geschichte, Leipzig, 1990.
2. Hendrikse Daniël Thijs, *For the Future People's State: German Socialists in Exile, 1878–1890*, Master Thesis, Utrecht University, Utrecht, 2019.

НАУЧНИ ЧЛАНЦИ

1. Bonnell G. Andrew, „Socialism and Republicanism in Imperial Germany“, *Australian Journal of Politics & History*, Vol. 42, Issue 2, April 1996, 194.
2. Bourne A. K., „The Proscription of Parties and the Problem of ‘Militant Democracy’“, *Online Working Paper Series*, No. 3/2011, 2.
3. Breuilly John, „Liberalism or Social Democracy: A Comparison of British and German Labour Politics, 1850–75“, *European History Quarterly*, Vol. 15, No. 1 (1985), 22–24; 29–30.
4. Calhoun Craig, „Industrialization and Social Radicalism: British and French Workers’ Movements and the Mid-Nineteenth-Century Crises“, *Theory and Society*, Vol. 12, No. 4, 1983, 485, 491–497.
5. Capoccia Giovanni, „Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation“, *Annual Review of Law and Social Science*, United Kingdom, Oxford, 2013, 208, 220.
6. Detterbeck Klaus, „Cartel Parties in Western Europe? Changes in Organizational Structures, Political Functions and Competitive Behaviour among the Major Parties in Denmark, Germany, Switzerland and the United Kingdom“, *Causes and Consequences of Organisational Innovation in European Political Parties*, Grenoble: ECPR Joint Sessions, 2001, 2–4.

7. Dimitrijević Nenad, „Militantna demokratija, konstitucionalna demokratija i osnovna prava: da li su prijatelji demokratije neprijatelji slobode?“, u: Violeta Beširević (прир.), *Militantna demokratija*, Beograd, 2013, 33–38.
8. Fitzpatrick Matthew, „A State of Exception? Mass Expulsions and the German Constitutional State, 1871–1914“, *The Journal of Modern History*, Vol. 85, No. 4 (2013), 772, 777–778, 783–785.
9. Foner Philip, „Protests in the United States against Bismarck's Anti-Socialist Law“, *International Review of Social History*, Vol. 21, No. 1 (1976), 30–31.
10. Gunther Richard, Diamond Larry, „Species of Political Parties: A New Typology“, *Party Politics*, Vol. 9, No. 2 (2003), 172–188.
11. Hansen Mogens, „Political Parties in Democratic Athens?“, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol. 54, No. 3 (2014), 379–381.
12. Heuss Theodor, „Bebel, August“, *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 1, 1953, 683–685.
13. Invernizzi Accetti Carlo; Zuckerman Ian, „What's Wrong with Militant Democracy?“, *Political Studies*, Vol. 65 (1S), 2017, 183–184.
14. Kersting Felix, „Mimicking the Opposition: Bismarck's Welfare State and the Rise of the Socialists“, Discussion Paper No. 448, Munich and Berlin, 2023, 8–9.
15. Klamt Martin, „Militant Democracy and the Democratic Dilemma: Different Ways of Protecting Democratic Constitutions“, у: Fred Bruinsma и David Nelken (yp.), *Explorations in Legal Cultures*, Den Haag, 2007, 153.
16. Kocka Jürgen, „Die Trennung von bürgerlicher und proletarischer Demokratie im europäischen Vergleich“, у: Kocka Jürgen (yp.), *Europäische Arbeiterbewegungen im 19. Jahrhundert. Deutschland, Österreich, England und Frankreich im Vergleich*, Göttingen, 1983, 5.
17. Ledford Kenneth, „Lawyers, Liberalism, and Procedure: The German Imperial Justice Laws of 1877–79“, *Central European History*, 26/2 (1993), 167–172.
18. Lidtke Vernon, „German Social Democracy and German State Socialism 1876–1884“, *International Review of Social History*, Vol. 9, No. 2 (1964), 205, 216–218.
19. Lidtke Vernon, Ginsburg Hans Jakob, „Lieder der deutschen Arbeiterbewegung, 1864–1914“, *Geschichte und Gesellschaft*, 5 (1979), 56–59, 64–69.
20. Litvine Alexis, Shaw-Taylor Leigh, „Why Wasn't France First? The Industrial Revolution in England and France: New Data and Further Thoughts on the Question“, *Cambridge Working Papers in Economic and Social History*, Preliminary Paper No. 40, Cambridge, 2021, 14, 37–39, 61–62.
21. Loewenstein Karl, „Legislative Control of Political Extremism in European Democracies II“, *Columbia Law Review*, Vol. XXXVIII (1938), 774.
22. McDougall Glen, „Franz Mehring and the Problems of Liberal Social Reform in Bismarckian Germany 1884–90: The Origins of Radical Marxism“, *Central European History*, Vol. 16, Issue 3 (1983), 238–240.
23. Norman Ludvig, Malkopoulou Anthoula, „Three Models of Democratic Self-Defence: Militant Democracy and Its Alternatives“, *Political Studies*, Vol. 66, No. 2, 2018, 442–443.
24. Pantelić Nikola, Radojević Miodrag, „(Zlo)upotreba mera militantne demokratije – lojalnost državnih službenika i ograničenje političkog udruživanja“, *Zbornik radova Kopaoničke škole prirodnog prava – Slobodan Perović*, 2021, 461–473.
25. Patch William, „German Social History and Labor History: A Troubled Partnership“, *The Journal of Modern History*, Vol. 56, No. 3 (September 1984), 487–488, 492.
26. Rasmussen Kenneth, „August Bebel and the Origins of German Social Democracy, 1863–1890“, *The Historian*, Vol. 50, No. 3 (1988), 393–394.
27. Rothfels Hans, „Bismarck's Social Policy and the Problem of State Socialism in Germany“, *The Sociological Review*, Vol. 29, No. 2 (1937), 84–87, 91.
28. Sajó András, „From Militant Democracy to the Preventive State?“, *Cardozo Law Review*, Vol. 27, No. 5, 2006.

29. Stürmer Michael, „Staatsstreichgedanken im Bismarckreich“, *Historische Zeitschrift*, Bd. 209, München, 1969, 570–574.

30. Zorzetto Silvia, „The Lex Specialis Principle and its Uses in Legal Argumentation. An Analytical Inquire“, *Eunomía. Revista en Cultura de la Legalidad*, 3, 2012, 61.

31. Zwahr Hartmut, „Foreword“, y: *Saxony in German History: Culture, Society, and Politics, 1830–1933*, yp. Retallack James, Ann Arbor, 2000, xiv–xv.

Биографија

Никола Пантелић рођен је 10. новембра 1982. године. Дипломирао је на Правном факултету Универзитета у Београду 2007. године. На истом факултету завршио је специјалистичке студије из области привредног права 2009. године и мастер академске студије на смеру Национална правна историја 2012. године. Докторске академске студије историје уписао је 2022. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Од 2007. године ради у јавном тужилаштву, најпре као приправник и тужилачки сарадник, а потом као заменик јавног тужиоца у Трећем основном јавном тужилаштву и Вишем јавном тужилаштву у Београду. Тренутно обавља функцију вршиоца функције главног јавног тужиоца у Вишем јавном тужилаштву у Панчеву.

Бави се истраживачким и стручним радом у областима правне историје, кривичног права и судске праксе. Као истраживач учествовао је у међународном пројекту POPREBEL, реализованом у оквиру програма Horizon 2020. У школској 2018/2019. години био је ангажован као асистент на предмету Уставно право на Правном факултету Универзитета „Унион – Никола Тесла“ у Београду. Аутор је монографије *Хајдучија у Србији 1804–1941*, пет збирки судске праксе, приручника за примену Законика о кривичном поступку и већег броја стручних и научних радова. Био је главни и одговорни уредник стручног часописа *Iustitia*, а оснивач је и главни и одговорни уредник Билтена Вишег јавног тужилаштва у Београду.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Никола Пантелић

Број индекса _____ Si22-7 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Ограничење политичке слободе и деловања Социјалистичке радничке партије Немачке у периоду
1878–1890

-
-
- резултат сопственог истраживачког рада;
 - да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
 - да су резултати коректно наведени и
 - да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора __Никола Пантелић_____

Број индекса __Si 22-7_____

Студијски програм _Докторске студије историје_____

Наслов рада__Ограничење политичке слободе и деловања Социјалистичке радничке партије
Немачке у периоду 1878–1890_____

Ментор__проф. Др. Харис Дајч_____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Ограничење политичке слободе и деловања Социјалистичке радничке партије Немачке у периоду
1878–1890

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____
